ЦІШКА ГАРТНЫ

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БССР
Рэдакцыя мастацкай літаратуры
МІНСК 1962

Бел2
Г21

Складанне, падрыхтоўка тэкста,
прадмова, каментарыі і заўвагі

А. М. Клачко

ЦІШКА ГАРТНЫ

ВЫБРАНЫЯ АПАВЯДАННІ

ЦІШКА ГАРТНЫ

Багатая і разнастайная творчасць старэйшага беларускага пісьменніка Цішкі Гартнага (літаратурны псеўданім Зміцера Тодаравіча Жылуновіча) доўгі час была забыта. Таму кожнае новае выданне яго твораў азначае, па сутнасці, іх другое нараджэнне.

Людзі старэйшага пакалення будуць мець магчымасць аднавіць у сваёй памяці шмат якія радкі і вобразы з твораў пісьменніка, а малады савецкі чытач пазнаёміцца з імі ўпершыню.

Цяжкім і складаным, але цікавым быў шлях Гартнага ў літаратуру. Яго творчасць — своеасаблівая старонка ў гісторыі беларускай літаратуры. Гэта быў пісьменнік вялікай творчай актыўнасці і невычэрпнага энтузіязму. Ён крочыў у нагу з бурлівымі падзеямі свайго часу, знаходзячыся заўсёды на перадавых пазіцыях грамадска-палітычных падзей і змагаючыся за літаратуру, цесна звязаную з жыццём народа.

Ён пісаў вершы і паэмы, байкі і фельетоны, нарысы і апавяданні, аповесці, раманы і драматычныя творы, якія адлюстроўвалі жыццё народа, яго працу і барацьбу. Акрамя гэтага Гартны вядомы як палымяны публіцыст-агітатар, крытык, літаратуравед і гісторык.

У гэтым годзе спаўняецца 75 год з дня нараджэння Цішкі Гартнага.

Яго радзіма — беларускае мястэчка Капыль — мае сваю даўнюю гісторыю. Гэта адзін з рэвалюцыйных куткоў былой акраіны

царскай Расіі. Яшчэ ў 1903 г. у мястэчку была створана сацыял-дэмакратычная група, якая ў перыяд першай рускай рэвалюцыі арганізоўвала сярод рабочых і сялян мястэчка дэманстрацыі, мітынгі і забастоўкі, праводзіла вялікую агітацыйную і прапагандысцкую работу як у Капылі, так і ў навакольных вёсках, накіраваную супраць царскага самаўладства. Менавіта з гэтай групай у 1904 г. звязаў свой лёс юнак Жылуновіч, а ў 1906 г. стаў ужо членам камітэта.

Капыльская сацыял-дэмакратычная група была арганізаванай і баявой. Яна не спыніла сваёй рэвалюцыйнай дзейнасці і ў гады чорнай сталыпінскай рэакцыі. Кіруючае ядро арганізацыі ў гэты час у асноўным складалася з моладзі — Зміцера Жылуновіча, Рыгора Чарнушэвіча і іх сяброў.

У 1909 г. у групу ўступае Алесь Гурло і Хведар Чарнушэвіч — будучыя беларускія паэты. Усе яны цікаўныя, здольныя і энергічныя юнакі, выхадцы з асяроддзя местачковых пралетарыяў і бяднейшых сялян. Імкнучыся прыняць удзел у вызваленні свайго народа з ланцугоў сацыяльнага і нацыянальнага прыгнечання, яны прагнулі ведаў, святла, культуры.

Маладыя сацыял-дэмакраты з захапленнем чыталі рускую мастацкую і палітычную літаратуру. Гэтаму садзейнічала існаваўшая ў Капылі тайная бібліятэка сацыял-дэмакратаў. Яна была размешчана ў хаце 19-гадовага сялянскага юнака Рыгора Чарнушэвіча. Акрамя іншых кніг, у ёй знаходзіліся творы Уладзіміра Ільіча Леніна. Потым бібліятэка была выяўлена паліцыяй.

Пракурор Мінскага акруговага суда, паведамляючы аб тайнай бібліятэцы капыльскіх сацыял-дэмакратаў, 10 сакавіка 1907 г. пісаў у Міністэрства юстыцыі, што ў кватэры Рыгора Чарнушэвіча «знойдзен 1 экз. брашуры Леніна з загалоўкам «Доклад об объединенном съезде РСДРП», у якой заключаецца крытыка палажэнняў меншавікоў па розных пытаннях, якія абмяркоўваліся на з'ездзе, у тым ліку і па пытанню аб узброеным паўстанні, і падаецца той погляд, што толькі шляхам узброенага паўстання могуць быць дасягнуты мэты партыі...».

Гэтай жа групай у прапагандысцкіх і агітацыйных мэтах пад шыльдай гуртка «Самаразвіцця і самаадукацыі» ў 1910—1911 гг. выдаваліся рукапісныя літаратурна-публіцыстычныя маладзёжныя часопісы «Заря», «Голос низа» (на рускай мове) і «Вольная думка» (на беларускай мове). Алесь Гурло адзначаў пазней, што «гэтыя часопісы, апрача свайго непасрэднага прызначэння — агіта-

цыі сярод шырокіх мас,— былі ў некаторай ступені і літаратурнай школай для пачынаючых паэтаў і пісьменнікаў, у тым ліку і для мяне».

Менавіта з гэтай школы выйшлі вядомыя беларускія пісьменнікі Цішка Гартны, Алесь Гурло, Хведар Чарнушэвіч і інш. На традыцыях гэтай школы выхоўваліся і трошкі маладзейшыя капыляне — паэты Мікола Хведаровіч, Нічыпар Чарнушэвіч і інш. Бадай невыпадкова і тое, што двое з пісьменнікаў гэтай групы — З. Жылуновіч і А. Гурло — пазней друкуюцца ў бальшавіцкіх газетах.

Наяўнасць рукапісных часопісаў адхіляе версію тых крытыкаў і літаратуразнаўцаў, якія ўвесь складаны працэс развіцця дакастрычніцкай беларускай літаратуры зводзілі да «Нашай нівы».

Так у працэсе рэвалюцыйнай барацьбы і ўпартай самаадукацыі ішло фарміраванне светапогляду маладых рэвалюцыянераў, рос іх культурны ўзровень.

Знамянальна, што год уступлення Цішкі Гартнага ў сацыял-дэмакратычную групу і пачатак літаратурнай дзейнасці супадаюць. Гэта быў 1904 г.— пярэдадзень рэвалюцыйных падзей 1905—1907 гг.

Першым літаратурным настаўнікам Гартнага быў М. А. Някрасаў.

Знаёмства з рускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай і рабочай паэзіяй, чытанне сацыял-дэмакратычнай партыйнай літаратуры, непасрэдны ўдзел у рэвалюцыйнай барацьбе вызначылі напрамак, тэматыку і ідэйна-мастацкі змест яго творчасці. І хоць паэзія Гартнага з самага пачатку развівалася ў агульнай плыні рэвалюцыйна-дэмакратычнага напрамку беларускай літаратуры, на чале якога стаялі Янка Купала і Якуб Колас, але яна мае і свае асаблівасці.

Гартны адразу выступіў у літаратуры як пясняр абяздоленых людзей, як паэт-рэвалюцыянер, які сваё мастацкае слова аддаў працоўнаму народу і прыгнечанай радзіме. Выражаючы гнеўны пратэст супроць царскіх кайданоў, надзетых на беларускі народ, паэт усклікаў:

К черту же их все железные эти,
Тесно сомкнутые, рабские цепи!..
...Мочи нет больше терпеть и страдать...

(в. «Вопль безработного», 1908).

Адначасова Гартны заклікаў працоўных верыць, што

І да нашага любага краю
Шчасце вясны прыплыве.

(«Думкі беларуса», 1909).

Паэт не абмяжоўваецца традыцыйнай сялянскай тэматыкай і побач з вобразамі сяўца, жняі, касца («Сявец», «Песня жняі», «Касьба») упершыню ў беларускай літаратуры стварае вобразы рабочага-гарбара — «рыцара цяжкай працы», каваля, ткачыхі («Песні гарбара», «Каваль», «Ткачыха»), якія ў тагачасным жыцці краіны займалі перадавыя грамадскія пазіцыі, былі на пярэднім краі барацьбы за рэвалюцыйнае пераўтварэнне грамадскага ладу.

І тое, што менавіта гэты герой дарэвалюцыйнай сацыяльнай рэчаіснасці стаў прадметам увагі паэзіі Гартнага, пераважна паэзіі малой формы і лірычнага складу, з'яўляецца зусім натуральным, таму што праца, быт і змаганне самога паэта былі ўвасабленнем жывых рыс гэтага героя.

Сувязь з рабочым рухам і рабочай паэзіяй прыводзіць Гартнага ў «Праўду».

Ён пазнаёміўся з «Праўдой» у 1912 г. у гор. Вількаміры, дзе працаваў у якасці гарбара. Рабочыя вількамірскіх прадпрыемстваў лічылі «Праўду» сваёй газетай. Яна карысталася ў іх вялікай папулярнасцю.

«Правда» адразу шмат увагі ўдзяліла выхаванню літаратурных кадраў з рабочага асяроддзя. Газета заклікала пісьменнікаў глыбей вывучаць жыццё народа і чэрпаць адтуль матэрыял для сваіх твораў. Заклікі рабочай газеты падабаліся Жылуновічу.

І хоць ён тады ўжо меў сталую сувязь з газетай «Наша ніва», на старонках якой было надрукавана шмат вершаў і першыя апавяданні на роднай мове, «Правда» адразу прыцягнула ўвагу маладога паэта. Ён пачаў пісаць карэспандэнцыі і вершы на тэмы фабрычна-заводскага жыцця і пасылаць іх у «Праўду». Рэдакцыя газеты спагадліва і ўважліва паставілася да маладога паэта, надрукаваўшы на сваіх старонках адзін за адным некалькі ягоных вершаў, якія былі падпісаны то псеўданімам Д. Скарбяшчы, то сапраўдным прозвішчам Д. Жылуновіч.

Першым вершам З. Жылуновіча, змешчаным у «Правде», быў «Лишь только фабричный гудок прогудит...», падпісаны псеўданімам Д. Скарбяшчы («Правда», 12 жніўня 1912 г.).

Лірычны герой верша — фабрычны рабочы — заяўляў, што «ни жизнь без просвета, ни цепи судьбы» больш яго не прыгнятаюць, што ён жыве «радостью борьбы» і таму пяе «смелые песни рабочих».

Ни жизнь без просвета, ни цепи судьбы,
Ни горе раздумья меня не гнетут.
Но ясные мысли и радость борьбы
Все глубже, все шире, смелее растут!..

Прыкладна праз месяц у «Правде» (22 верасня 1912 года) быў надрукаваны за подпісам Д. Жылуновіча верш — «Песня кузнеца»:

Посмотри на мой горн, как пыхтит,
Будто кузница жаром облита!
Разлетаются искры сердито,
И железо с угрозой шумит!

Наковальню стальную свою
Приготовил давно под удары,
Из железа — смягчилась от жара —
Острый меч для себя я кую.

Вядома, што друкавацца ў легальнай газеце і заклікаць да рэвалюцыйнай барацьбы і звяржэння самаўладдзя ў тыя гады было небяспечна. Трэба было ўмела абыходзіць рагаткі цэнзуры. Паэтам даводзілася перадаваць свае думкі пры дапамозе алегорый і сімвалаў.

«Песня кузнеца» З. Жылуновіча стаіць у агульным шэрагу з такімі вершамі рэвалюцыйнай паэзіі, як «Клятва» А. Коца, «Кузнецу» І. Прывалава, «Мы — кузнецы...» Ф. Шкулёва. Яна пераклікаецца таксама з «Песняй кузнеца» А. Мікульчыка, ураджэнца Беларусі.

Восенню 1912 г. у час свайго адпачынку Зміцер Жылуновіч разам са сваім сябрам Рыгорам Шкурынскім сабралі сярод капылян і сялян навакольных вёсак 27 рублёў і паслалі іх у «жалезны фонд» «Правды». У той жа час Жылуновіч напісаў у Дзяржаўную думу на імя бальшавіцкай фракцыі петыцыю, у якой былі выкладзены патрабаванні сялян да ўрада. Пад петыцыяй стаяла каля 30 подпісаў.

Сувязі Жылуновіча з «Правдой» яшчэ больш умацаваліся, калі ён пераехаў у Пецярбург (вясной 1913 г.). У сваіх успамінах

ён пісаў, што неаднаразова наведваў рэдакцыю, гутарыў з яе супрацоўнікамі. Пасля першага наведвання рэдакцыі ў «Правде» было надрукавана некалькі карэспандэнцый Жылуновіча аб жыцці гарбароў і рабочых пецярбургскага завода «Вулкан», на якім працаваў і сам карэспандэнт у якасці станочніка-фрэзероўшчыка.

Адзначаючы 20-годдзе газеты «Правда», Гартны пісаў: «Праз некалькі дзён пасля майго першага наведвання рэдакцыі «Правды» на яе старонках з'явіўся нарыс з жыцця гарбароў з загалоўкам «В мастерской». Следам была надрукавана карэспандэнцыя з завода «Вулкан», яшчэ праз некалькі дзён з'явіўся верш «Говор волн». Я быў па-за сабою ад здавальнення і гордасці, угледзеўшы свае творы на старонках «Правды» [1].

Верш «Говор волн» з'явіўся на старонках «Правды» 26 мая 1913 г.

Вобраз «расходившейся бури на море», які падаецца ў вершы, несумненна сімвалізаваў сабою ўздым рэвалюцыйнага руху — прадвесніка рэвалюцыі, якая павінна была прынесці працоўным «простор и свободу».

Жылуновіч захоўваў сувязі з «Правдой» аж да самага яе закрыцця.

Газета «Звезда» — орган Цэнтральнага бюро Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі — у сувязі з 15-годдзем літаратурнай дзейнасці Цішкі Гартнага пісала, што ў самыя цяжкія часы гісторыі, у гады рэакцыі, «калі з душы народнай хацелі з коранем вырваць пасевы 1905 года і адабраць у яго (народа — А.К.) нават веру ў сваё вызваленне,— песні гарбара гучэлі мацней і галасней усяго. Сын рэвалюцыйнай буры 1905 года — яе рашучасці і смеласці, сын народа, змучанага вякамі да крайнасці,— Цішка Гартны быў цвёрдым не толькі ў мінуты яго асабістых жыццёвых удач, але і ў цяжэйшыя мінуты свайго жыцця і працы... У гэтым сэнсе ён — сапраўды лепшы выразнік волі беларускіх працоўных мас, выразнік лепшых рыс яго характару...» («Звезда», 1923, № 291).

Беларускі народ з павагай успамінае свайго паэта Цішку Гартнага, які першым з беларускіх літаратараў друкаваў свае творы на старонках «Правды» яшчэ ў дарэвалюцыйны час.

Жыццё ў Пецярбургу, праца на заводзе «Вулкан», актыўны ўдзел у рабоце асветнага таварыства «Знание», супрацоўніцтва ў

[1] Газета «Літаратура і мастацтва», 1932, № 8.

бальшавіцкай газеце «Правда» мелі для Гартнага вялікае выхаваўчае значэнне. Пад уздзеяннем «Правды» павысіўся баявы рэвалюцыйны тон яго паэтычных твораў на роднай мове («Змагайся», «Таварышу», «Йдзі дарогаю заросшай...», «Просьба» і інш.). Паэт з натхненнем клікаў народ на поле бою, да згуртавання рэвалюцыйных сіл, жадаючы разварушыць, ускалыхнуць «цярпенне людское» і накіраваць яго на барацьбу з самаўладствам.

Балючыя скаргі
Раздуй у пажар ты.

(*«Змагайся»*).

— вось баявы кліч паэта.

Менавіта ў гэты перыяд паэтычныя вобразы становяцца больш выразнымі, напаўняюцца эмацыянальным пачуццём, разнастайнасцю мастацкіх прыёмаў.

Першыя друкаваныя апавяданні Цішкі Гартнага на роднай мове — «Думкі», «Думкі беларуса», «Скошаны луг», «Пустуючы шнурок» і інш.— убачылі свет у 1909 г. у газеце «Наша ніва».

Гэтыя апавяданні можна назваць лірычнымі, або «лірыкай у прозе». У іх назіраецца своеасаблівае спалучэнне бытавога і сацыяльнага з лірычным. Чулая душа пісьменніка прымала блізка да сэрца трагедыю жыцця беларускага народа. Пакуты працоўных людзей былі ўласнымі пакутамі Гартнага.

Лірычны герой яго апавяданняў прызнаваўся: «Найбольш я любіў думаць аб жыцці і долі-нядолі працавітага беднага люду, бо я сам працаўнік, сам бяздольны...» («Адвячоркам», «Наша ніва», 1910, № 21).

Разважанні Гартнага аб жыцці маюць філасофскую афарбоўку, за якой у замаскіраваным выглядзе ў гады рэакцыі хаваліся яго палітычныя погляды. «Няма нічога мацнейшага за жыццё,— пісаў пісьменнік,— яно цячэ ўпорнай, сільнай хваляй і пакідае за сабой новае, лепшае, а знішчае старое, аджыўшае. Жыццё мае гэткую сілу, гэткае лякарства, што яно заўсёды вылечвае ад застарэўшае хваробы...» («Думкі беларуса». «Наша ніва», 1909, № 33). Несумненна, што пад «застарэўшай хваробай» пісьменнік разумеў рускі царызм з усімі палітычнымі атрыбутамі.

Стылёвай асаблівасцю ранніх дакастрычніцкіх апавяданняў Гартнага з'яўлялася тое, што іх лірычны герой падаваўся не ў дзеянні, а праз яго думкі, пачуцці, перажыванні.

Як у вершах, так і ў апавяданнях ранняга перыяду творчасці Гартнага выражалася цвёрдая вера ў заўтрашні дзень. Гэты аптымізм быў адной з адзнак прагрэсіўнасці і рэвалюцыйнасці светапогляду пісьменніка.

Можна беспамылкова сцвярджаць, што ў дакастрычніцкі перыяд напісаны і такія апавяданні, як «Лайдак», «Распусніца», «Велікодная каробка», «Шукаючы працы», «Штрэйкбрэхер» і інш., якія ўпершыню ўбачылі свет толькі ў савецкі час. Гэта невялікія празаічныя замалёўкі (сам Гартны называў іх сказамі), у якіх пададзена трагедыя жыцця той часткі жыхароў дарэвалюцыйнага мястэчка, якія жылі з працы сваіх рук.

Не сцярпеўшы здзекаў пана Замыжнага, трагічна загінуў маленькі хлопчык Янка («Лайдак»). Галеча і нядоля, спагада да сваіх дзяцей даводзіць да амаральных учынкаў рабочага-падзёншчыка Антося Ступу («Велікодная каробка»). Гэтымі апавяданнямі аўтар падкрэсліў, што свет капіталізму напоўнены сацыяльнымі канфліктамі і што ў гэтай барацьбе з суровай рэчаіснасцю людзі працы становяцца маральна скалечанымі, а часам і гінуць.

З апавяданнем «Штрэйкбрэхер» у беларускую прозу ўвайшла рабочая тэматыка. У зносцы да загалоўка аўтар тлумачыць, што штрэйкбрэхер — гэта «той, хто парушае таварыскую пастанову баставаць і, наперакор таварышам, ідзе працаваць». Тлумачэннем значэння слова штрэйкбрэхер аўтар, па сутнасці, раскрыў і змест твора. Матэрыялам для апавядання, несумненна, паслужылі жыццёвыя назіранні, працоўная дзейнасць самога Гартнага. Чарнавыя накіды гэтага твора выразна выступаюць у «Дзённіку рабочага», які вёў Гартны ў 1907—1908 гг., і аўтабіяграфічным нарысе «Маё жыццё». Твор напісан у псіхалагічным плане. Рабочы Анупрэй правільна разумеў, што «забастоўка — гэта вайна... А ў вайну нельга аднаму супроціў усіх весці перамовы з ворагам. Гэта ёсць здрада». Але ён не мог далей марыць голадам сваіх дзяцей і вымушан быў пайсці да гаспадара і папрасіць грошай у лік будучай зарплаты.

Разуменне таго, што ён парушыў таварыскі абавязак, адклікаецца болем у сэрцы Анупрэя. Ён пакутуе і глыбока перажывае свой учынак. Аўтар паказвае, што ў душы героя адбываецца складаны псіхалагічны працэс: абуджаецца яго класавая свядомасць, расце пачуццё таварыскага абавязку і чалавечай годнасці.

З апавяданняў Гартнага вее душэўнай цеплынёй і спагадай да простага чалавека. Але гэтая спагада не была бязвольнай спага-

дай слабага чалавека. Праз яе яскрава перададзена абурэнне і пагарда пісьменніка да тагачаснага палітычнага ладу.

Вялікую Кастрычніцкую сацыялістычную рэвалюцыю Цішка Гартны ўспрыняў як сваю рэвалюцыю і з радасцю вітаў яе:

Гары ж, агонь Кастрычніка, гары,
Свой промень зыркі раздувай.
Няхай ён ззяе з краю ў край...
Хто спіць да гэтае пары —
Ўставай!

(«Работніцкая і сялянская рэвалюцыя», 1918).

З лютага 1918 г. Гартны працаваў у Беларускім Нацыянальным Камісарыяце пры ўрадзе РСФСР і быў рэдактарам першай савецкай газеты на беларускай мове «Дзянніца». У тым жа годзе ўступіў у члены Расійскай Камуністычнай партыі (бальшавікоў).

Ацаніўшы заслугі Гартнага перад народам і Радзімай, партыя бальшавікоў рэкамендавала кандыдатуру пісьменніка-камуніста на пасаду старшыні Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі.

Далейшае развіццё падзей Кастрычніка і жыватворны ўплыў бальшавіцкай партыі садзейнічалі станаўленню светапогляду пісьменніка. Партыя дапамагала яму ўсведаміць, што толькі праз паглыбленне сацыялістычнай рэвалюцыі ажыццяняцца адвечныя мары працоўнага народа. Рэвалюцыя акрыліла паэта, спрыяла прыліву новых творчых сіл. Гартны зразумеў, што толькі сацыялістычная рэвалюцыя і здольна вырашыць сацыяльныя і нацыянальныя пытанні ў карысць прыгнечаных народаў. Вось чаму, калі пачалася грамадзянская вайна і замежная інтэрвенцыя і над Радзімай навісла пагроза заняволення і каланіяльнага рабства, Гартны першым з беларускіх пісьменнікаў аддаў свой талент мастака, сілу і энергію на службу савецкаму народу. У савецкіх органах друку адзін за другім паяўляюцца яго вострыя, поўныя грамадзянскага і палітычнага пафасу публіцыстычныя артыкулы, фельетоны, вершы, у якіх ён заклікаў беларускі народ уступаць у рады Чырвонай Арміі і са зброяй у руках абараняць заваёвы Кастрычніцкай рэвалюцыі, абараняць чэсць і свабоду роднага краю ад іншаземных захопнікаў.

Летам 1919 г. Гартны па партыйнай мабілізацыі едзе на Паўднёвы фронт, у 14-ю Армію, і прымае актыўны ўдзел у барацьбе

Чырвонай Арміі супроць дзянікінскіх банд. Затым пераведзен у штаб Заходняга фронту (гор. Смаленск).

Непасрэдны ўдзел у грамадзянскай вайне даў магчымасць пісьменніку сабраць багаты матэрыял для творчасці. Паэтычныя і празаічныя творы таго часу сведчылі аб тым, што Гартны настойліва шукаў новага героя, імкнуўся паказаць нараджэнне і фарміраванне савецкага чалавека. Ён робіць спробу стварыць вобраз камуніста («Загадзя», 1920).

Факты жывой рэчаіснасці паслужылі пісьменніку матэрыялам для напісання апавядання «Чырвонаармеец Панкел Ліпа» (1920). Удзельнік імперыялістычнай і грамадзянскай вайны, Панкел Ліпа быў некалькі разоў ранены, многае перажыў, шмат чаму навучыўся. І ўсё ж палітычная свядомасць чырвонаармейца канчаткова не злажылася, яна толькі фарміравалася. Адсутнасць вестак аб родных, адзіноцтва, падрыхтоўка да новай адпраўкі на фронт выклікаюць у Панкела разгубленасць і нездавальненне. Гэта ўмела выкарыстоўвае сын багацеяў, прахадзімец Проў, які ўгаварвае Панкела здацца разам з ім у палон казакам. Панкел на некаторы час паддаецца абману Прова і гатоў стаць здраднікам Радзімы, але ў самы апошні момант ён зразумеў сваю памылку і хоча яе выправіць. Аднак Проў са сваімі хаўруснікамі даганяюць і забіваюць Панкела.

Апавяданне «Чырвонаармеец Панкел Ліпа» напісана ў псіхалагічным плане з вострым драматызмам дзеяння. Праз мастацкае абагульненне падзей аўтар даводзіць, што светапогляд людзей фарміруецца ў суровай і цяжкай барацьбе.

Апавяданні 1918—1923 гг. сабраны ў кнізе «Трэскі на хвалях», якая выйшла ў 1924 г. У творах зборніка асвятляецца гераіка рэвалюцыйнага часу. Перад чытачом паўстаюць вобразы новых, савецкіх людзей, паводзіны і ўчынкі ў час рэвалюцыі, грамадзянскай вайны і замежнай інтэрвенцыі нізавых партыйных і савецкіх працаўнікоў.

Гартны стварае вобраз рэвалюцыянера-бальшавіка («Больш за ўсіх»). Платон Гічка — чалавек з глыбокім унутраным светам. Справу рэвалюцыі ён ставіць вышэй за ўсё. У яго асабістыя інтарэсы падпарадкаваны грамадскім. «Дзеля яе (рэвалюцыі — А.К.) ён ахвяраваў пачуццём кахання, пакінуўшы без адказу просьбу каханай дзяўчыны не выязджаць на падпольную працу пры немцах. Дзеля ідэі рэвалюцыі ён забываў бацькоў, не ведаючы, як і што яны жывуць, як іх становішча пад палякамі». У пад-

поллі, як гаварыў сам Платон, ён «сотні разоў быў на валаску ад смерці». Гэта энергічны, смелы і валявы, уважлівы да людзей і непрымірымы да ворагаў рэвалюцыі чалавек. Пасля выгнання белапалякаў з роднага мястэчка Маргі ён усю сілу і энергію аддае рабоце ў рэўкоме па наладжанню нармальнага жыцця ў мястэчку, па арганізацыі дапамогі Чырвонай Арміі і г. д. А калі павятовы камітэт партыі аб'явіў мабілізацыю камуністаў у рэўкомы, дзе не хапала здольных арганізатараў, то Платон Гічка, нягледзячы на тое, што дома аставалася адна хворая маці, а гаспадарка без гаспадара, першым адклікнуўся на заклік партыі. Нават яго таварыш па рэўкому Лукаш Цяўе думаў аб Платоне: «Вось дык натура! Пашукаць!.. Каб гэткіх ды больш!»[1] Не лішнім будзе зазначыць, наколькі актуальным і разам з тым новым у літаратуры быў тады вобраз рэўкомаўца-камуніста.

Не ўсімі і не адразу былі ўспрыняты ідэі Вялікага Кастрычніка. Сацыялістычная рэвалюцыя адначасова з'явілася і рэвалюцыяй у свядомасці людзей. Гэтая актуальная тэма і была ўзнята Гартным у яго апавяданні «Трэскі на хвалях». У аснову апавядання пакладзена класавая барацьба, якая адбывалася ў асяроддзі савецкай інтэлігенцыі. Настаўнікі Андрэй Камель, Сідор Браварка і іх таварышы выхоўваліся ў старой школе, дзе, як гаварыў настаўнік Плаха, «скалечылі нашу душу, зглумілі нашу самотнасць». Кожнага з іх прымушалі спяваць «Спасі, госпадзі» і «Божа, цара храні». Найбольш добрасумленныя, як Андрэй Камель, Плаха, з прыходам Савецкай улады душой і сэрцам успрынялі ідэі бальшавіцкай партыі. Новае жыццё паставіла іх на правільны шлях. Андрэй Камель становіцца загадчыкам аддзела асветы Вікурскага райвыканкома. Па іншаму шляху пайшоў Сідор Браварка. Застаўшыся заклятым ворагам Савецкай улады, ён кідае настаўніцтва і шукае цяплейшага месца — ідзе працаваць у прадком. Браварка жыў мінулым і стараўся «другіх утрымаць» у ім. З гэтай мэтай ён прыехаў з Проўска ў Вікуры ў час адпачынку. Але тут ён пераканаўся, што бліжэйшыя сябры, як Андрэй Камель і інш., адвярнуліся ад яго. Андрэй спачатку раіў, стараўся давесці, што Сідор «грунтуецца на пяску, на саломінцы...», і «пакуль вецер не выдзьмуў канчаткова з-пад ног гэтага пяску — трэба сысці з яго, каб не праваліцца ў бяздонне...» А калі пераканаўся, што Сідор «закаранелы манархіст... непапраўны», тады ён заявіў: «Не.

[1] Зборнік «Трэскі на хвалях». Мінск, 1924, стар. 132.

Болей ён (Сідор — А.К.) мне не таварыш... не магу цярпець — варочае...» Выкрываючы мары і намеры ворагаў савецкага народа і бальшавіцкай партыі ў асобе Сідора Браваркі і яго прыхільнікаў, Гартны даводзіць, што такія людзі і з'яўляюцца трэскамі на хвалях бурлівага савецкага жыцця.

Шмат якія тэмы, узнятыя ў зборніку, былі зусім новымі ў беларускай савецкай літаратуры.

Героі апавяданняў не надуманыя, а ўзятыя непасрэдна з жыцця. Выключную ролю адыгрывалі вобразы новых людзей, змагароў за савецкую ўладу, якія бязмежна любяць свой народ і радзіму. Яны былі актыўнымі памочнікамі партыі ў справе перавыхавання народных мас у сацыялістычным духу.

Недахопам найбольш слабых апавяданняў зборніка трэба лічыць тое, што іх аўтар не заўсёды ўмее багаты жыццёвы матэрыял пераплавіць у адпаведную мастацкую форму і ўсебакова паказаць характар савецкага чалавека. Залішнія падрабязнасці ў апісанні перашкаджаюць дынамічнаму развіццю сюжэта. Не вылучаюцца апавяданні і разнастайнасцю мастацкіх сродкаў.

Як у прозе, так і ў паэзіі Гартны паступова імкнецца адысці ад рамантычнага ўспрыняцця і асвятлення рэвалюцыйных падзей, вызваліцца ад рытарызму і схематызму і перайсці да стварэння рэальна існуючых вобразаў савецкіх людзей.

Доказам гэтага і з'яўляецца другая кніга апавяданняў Гартнага «Прысады» (1927), якая зрабіла значны крок наперад у творчым развіцці пісьменніка. Героі многіх апавяданняў — гэта будаўнікі савецкай улады з лепшымі рысамі чалавечага характару і пачуццяў.

Начальнік раённай міліцыі Астап («Прысады») выконвае цяжкую і небяспечную службу. Яго на кожным кроку можа сустрэць бандыцкая куля, але ён на гэта не зважае. Астап у самыя небяспечныя хвіліны складае рэальныя планы, якія накіраваны на паляпшэнне жыцця савецкага чалавека. Ён марыць замяніць граззкія калдобістыя дарогі шашою, абсадзіць іх маладымі прысадамі, а то і садовымі дрэвамі. Аўтар паказаў багаты ўнутраны свет будаўніка новага жыцця, яго ўменне выхоўваць людзей, яго веру ў чалавека. Сваімі гуманнымі адносінамі да сялян, якія былі вымушаны ссекчы некалькі бярэзін у прысадах, аўтар падкрэслівае, што стваральнікі савецкай улады, апрача выкарыстання адміністрацыйных праў, павінны валодаць і тактам выхавацеля.

У вобразе Вінцуся Шавеля — дэмабілізаванага воіна («Свае

блінцы»), аўтар паказвае, як рэвалюцыйная эпоха садзейнічае росту палітычнай свядомасці простых людзей. Вінцусь Шавель не хоча сядзець злажыўшы рукі, а імкнецца прынесці найбольшую карысць народу. Ён правільна разумее, што савецкая ўлада — «гэта жывая творчасць», яна ўсё павінна пабудаваць і дабудаваць. І толькі дзякуючы яго намаганням «з мліна вырас цэлы камбінат», які пачаў служыць народнаму дабрабыту і разбураць крыніцы нажывы такіх нэпманаў, як Крэкес і падобныя яму.

Новай тэмай для беларускай савецкай літаратуры было і апавяданне «Гаспадар» (1928). У ім пададзена фарміраванне характару нашага рабочага. Якаў Гузік — радавы рабочы — лічыць сябе гаспадаром завода. Ён непрымірыма адносіцца да безгаспадарнасці і аберагае народнае дабро, як і сваё ўласнае.

* * *

Найвялікшай гістарычнай падзеяй у жыцці савецкага сялянства з'явілася калектывізацыя сельскай гаспадаркі. Тэма калектывізацыі ў творчасці Гартнага заняла значнае месца. У 1930 годзе ім напісана апавяданне «Пахучы зяб», а праз год аповесць «Зялёны шум». Абодва творы разам з апавяданнямі аб жыцці рабочага калектыву завода ўвайшлі ў зборнік «Гоман зарніц» (1932). Сам працэс сацыялістычнай рэканструкцыі вёскі і тая вострая класавая барацьба, якая разгарнулася ў гэты перыяд, давалі багаты матэрыял для творчасці пісьменнікаў. І Гартны бярэцца за больш шырокае эпічнае палатно. Ён піша раман «Перагуды», які быў закончаны ў ліпені 1935 г. і ў скарочаным выглядзе друкаваўся ў часопісе «Полымя».

Каля двух год (1930—1931) Гартны правёў у асяроддзі рабочага калектыву завода «Камунар» (зараз завод імя Кірава, г. Мінск). Пісьменнік знаёміўся з працай ударнікаў і ўдарных брыгад, брыгадзіраў і майстроў, тэхнікаў і інжынераў. За час знаходжання на заводзе Гартны напісаў вялікую колькасць нарысаў, вершаў і апавяданняў, якія выданы асобным зборнікам «Наступ на горны» (1932). Героямі твораў былі рабочыя і інжынерна-тэхнічныя работнікі.

На актуальныя тэмы з жыцця працоўных Савецкай Беларусі (прыход у літаратуру пісьменнікаў з асяроддзя рабочага класа, барацьба з бракаробамі і прагульшчыкамі на вытворчасці і г. д.) напісаны і такія апошнія творы пісьменніка, як «Першы твор», «Касьян Рулін», «Калгаснік Трыхон Жарольца» і інш.

Наогул кажучы, творы Ц. Гартнага паслякастрычніцкага перыяду вылучаюцца навізной тэматыкі. Яны напісаны на самыя актуальныя тэмы нашага часу. Само жыццё, шырокі поступ сацыялістычнага будаўніцтва ў нашай краіне падказвалі тэмы для твораў пісьменніка.

Праўда, не ўсе тэмы, узнятыя Гартным, пададзены ім па-майстэрску. Сіла мастацкага адлюстравання рэчаіснасці ў творах пісьменніка нераўнамерная, дакладней кажучы, неўраўнаважаная. Часам у адным і тым жа творы побач з вобразамі, радкамі, урыўкамі, заслугоўваючымі пераймання, ёсць і схематычныя, невыразныя, бедныя па моўнаму матэрыялу. Так, напрыклад, творы, увайшоўшыя ў зборнікі «Гоман зарніц» і «Наступ на горны», якія ўпаміналіся намі вышэй, не вылучаюцца мастацкай дасканаласцю. Аднак і сярод іх ёсць такія, якія заслугоўваюць быць адзначанымі.

Найбольшы след у гісторыі беларускай савецкай літаратуры Гартны пакінуў як майстар апавядання і выдатны публіцыст. Нават такія першыя апавяданні савецкага часу, як «Чырвонаармеец Панкел Ліпа», «Дойдзем, сынок», «Трэскі на хвалях», «Больш за ўсіх», «Прысады» і інш., і больш позняга часу, як «Гаспадар», сведчаць аб тым, што іх аўтар умеў знайсці ў жыцці тое галоўнае, на што неабходна было мабілізаваць увагу савецкага чалавека. Погляды сваіх чытачоў аўтар накіроўваў на фактары, якія характарызавалі рэвалюцыйны энтузіязм эпохі.

У апавяданнях пісьменніка тых гадоў было шмат лірычнай узнёсласці, жыццесцвярджальнага аптымізму («Больш за ўсіх», «Прысады» і г. д.). Але ўсё гэта не збядняла, а ўзбагачала ідэйна-мастацкі змест апавяданняў Гартнага. У іх аўтар імкнуўся прааналізаваць складаныя працэсы, што адбываліся ў душы савецкага чалавека, перадаць рост свядомасці і шляхі станаўлення яго характару.

Высокую ацэнку творчасці Гартнага даў усесаюзны чытач пасля азнаямлення з творамі пісьменніка ў перакладзе на рускую мову. Выказваючы думкі дваіх чытачоў, «Красная газета» (1929, № 62) пісала тады: «Гартный... весь в революционной динамике общественного подъёма, энтузиазма, борьбы и глубокой убежденности... Его герои... всегда готовы броситься вплавь и без оглядки в бурлящее море Октябрьской революции, жертвуя всем личным, горя и зажигая окружающих подлинным социальным энтузиазмом».

Заслужаную пахвалу ў адрас пісьменніка выказала і газета «Известия» (1929, № 40) у сувязі з выданнем зборніка «Аповесцей і апавяданняў» Цішкі Гартнага на рускай мове. Яна пісала: «Его (Цішкі Гартнага — А.К.) рассказы, посвященные в основном гражданской войне и мирному строительству, проникнуты сильным, здоровым, упорным оптимизмом созидающего класса...»

Разам з гэтым пастулова расло і апавядальнае майстэрства пісьменніка. Сведкай творчага росту Гартнага-апавядальніка можа з'явіцца адно з яго апошніх апавяданняў — «Смерць Германа Васэрмана» (1930), напісанае на антыфашысцкую тэму. У ім пададзена рэвалюцыйная барацьба працоўных Германіі супраць фашызму.

Бухгалтар адной нямецкай фінансавай установы Герман Васэрман усёй душой і сэрцам любіць Савецкі Саюз — краіну сацыялізма. Ён вядзе перапіску са сваім сябрам Змітрам з СССР. Вобраз Германа Васэрмана паўстае перад намі жывым, паўнакроўным. Чытач разам з Германам абураецца супраць нечалавечнасці шэфаў, якім быў падначален Герман, і паліцэйскіх парадкаў у нямецкіх установах. Мы шчыра шкадуем Германа, калі ён хварэе і дачасна памірае.

Апавяданне вылучаецца кампазіцыйнай стройнасцю, чытаецца з цікавасцю.

Класікі нашай літаратуры Я. Купала і Я. Колас высока цанілі творчую і грамадскую дзейнасць свайго сябра па пяру. Аб гэтым гавораць іх вершы, прысвечаныя Гартнаму.

Адзначаючы 15-гадовую літаратурную дзейнасць Цішкі Гартнага, Я. Колас у вершы «З. Жылуновічу» пісаў:

Нікла ў цемрадзі дарога,
Даль глядзела злосна-строга,
Нібы ліха насланое.
Але выйшаў ты ў пуціну,
Каб за родную краіну
Цвёрда сцяг падняць чырвоны...

Творы Гартнага чытаюць і ведаюць не толькі ў нашай краіне, але і далёка за яе межамі. У савецкі час яны перакладзены на многія мовы народаў СССР і замежных краін. Вось і нядаўна Дзяржаўнае выдавецтва мастацкай літаратуры (Масква — Ленінград, 1962) выпусціла ў свет зборнік выбраных апавяданняў Цішкі Гартнага на рускай мове пад назвай «Гаспадар».

Гартны не толькі пісьменнік. Мы ведалі яго як грамадскага і дзяржаўнага дзеяча. Партыя і ўрад некалькі разоў пасылалі пісьменніка ў замежныя камандзіроўкі. Ён быў у Францыі, Германіі і Чэхаславакіі, дзе з прагнасцю вывучаў жыццё гэтых краін. Параўноўваючы яго з жыццём сваёй краіны, Гартны яшчэ мацней любіў яе. У час паездак Гартны пазнаёміўся і наладзіў цесныя літаратурныя і грамадскія сувязі з многімі пісьменнікамі і вучонымі гэтых краін. Ён сустракаўся і гутарыў з Юліусам Фучыкам і Іаганесам Бехерам, Андрэем Упітам і Здэнекам Няедлы, Іозефам Гора і інш. Некаторыя з іх былі прыцягнуты Гартным да супрацоўніцтва ў часопісе «Полымя».

Літаратурныя сувязі Гартнага насілі шырокі інтэрнацыянальны характар. Будучы цесна звязаным са сваім народам, паэт хутка знаходзіў агульную мову з пралетарскімі паэтамі іншых краін. Яму была заўсёды варожай нацыянальная абмежаванасць. Ён выступаў палымяным прапагандыстам пралетарскага інтэрнацыяналізму.

У вачах замежных сяброў Савецкай Беларусі Цішка Гартны быў актыўным культурным дзеячом і прапагандыстам новай, сацыялістычнай культуры.

А. КЛАЧКО

«ЛАЙДАК»

Ужо падыходзіў канец дзесятае гадзіны раніцы, калі Палута вярнулася з травы. Ей і на гэты раз пашанцавала: стражнік не ўбачыў, і яна нажала два вялікія дапаўна мяшкі добрае паплаўное травы. Янкель, рамізнік, стрэўшы Палуту з травою, нічога не кажучы, адкупіў у яе абодвы мяшкі і яшчэ нават падзякаваў.

Гэта Палуту дужа ўзрадавала, бо яшчэ дагэтуль яна ні разу так удачліва не зарабляла.

Вясёлай ды здаволенай вайшла яна ў хату.

— Ну, цяпер крыху супачыну. Ужо сёння болей нікуды не пайду. Дзякуй богу, утаргавала і хопіць для мяне на нейкі час. Вось толькі трэ' было б збегаць на рынак

ды купіць хаця кавалачак сітніцы Хведарку,— уголас сказала яна сама сабе.

І, успомніўшы аб Хведарку, Палута кінула паглядам у запечак. Кінула паглядам і раптам сумелася, пацiснуўшы плячыма: замест Хведаркі яна ўгледзела старэйшага свайго сынка, Янку, які, скурчыўшыся абаранкам, ляжаў прытоена ў запечку. «Што то мае быць? — прабегла ў Палуцінай галаве.— Толькі тыдзень мінуў, а ён ужо і дамоў наведаўся».

— Янка, Я-а-начка-а! — уголас пазвала Палута і хутка падбегла да полу: — Ці ж гэта, Яначка, ты-ы? Чаго ты вярнуўся дадому, мой сынок? Можа, збег ад пана Замыжнага?

Але хлопчык нічога не адказаў на мацерыны запытанні: ён моўчкі, потайна ляжаў, баючыся паварушыцца, і відно было, як спуджана паморгвалі яго прыплюшчаныя вочкі.

— Ці ты чуеш, ці не? — гучней і злей гукнула Палута на сынка і штурханула яго рукою ў бок.

Янка раптам узварухнуўся, выпрастаўся і мігам падняўся.

— Мамачка, толькі не чапайцеся. Я вам сазнаюся — я збег ад пана Замыжнага. Вельмі ўжо там з мяне здзекаваліся: не кармілі зусім, білі, папіхалі, спаць не давалі. Я не мог сцярпець і... збег. Не беце, матачка-а... Не магу я служыць у Замыжнага, ні за што не магу і... не буду.

— Брэшаш, распуснік!

— Не, мамачка, дальбог не,— стукнуўшы кулаком у грудзі, пакляўся Янка.

Палута замаўчала і некалькі часу нічога не казала,

але скора да яе надышло сумненне, і яна вымавіла да сынка:

— А калі ты хлусіш, што тады будзе? Вось я толькі папытаю ў аканома Сідара, чакай...

— Не, ні каліва не хлушу, ні беднага... Папытайцеся сабе ў дзядзькі Сідара...— умольна гледзячы Палуце ў вочы, апраўдваўся Янка.

Але не паспеў ён дагаварыць свайго апраўдання, як пачуўся стук у акно, а за ім і голас знадворку:

— Палута! Палута-а, га?

Палута кінула Янку, барзджэй падбегла да акна і ўгледзела ў ім Сідара, аканома Замыжнага.

— Ага-а! Сіда-ар! Чаго ж гэта вы? — запытала яна Сідара, прачыняючы акно.

Сідар усміхнуўся і адказаў:

— Чаго! Да ты, пэўна, і сама дагадалася... Гэта ж...

— А што? — запытала Сідара Палута.

— Да, простая рэч, за хлопцам прыехаў. Узяў учора ноччу і збег. Кінуў-рынуў у полі стада, а сам, займаздароў, драла. І ліха ведае, колькі ўчыніў шкоды: у сенажаць, ведаеш, рынула ўсё стада і нашчэнт здратавала з дзесяціну поплаву. Эх, такі ўжо, галубка, распусны ён у цябе, такі мудрагельны хлапец, што не дай ты рады. Пэўна, заснуў у пасецы, выпусціў з ваччу стада і з пярэпалаху ўцёк дахаты... Напэўна ж, я думаю, ён у цябе ў дому?

Сідаравы словы не былі наўдою для Палуты: яна зразу, толькі што ўгледзела ў хаце Янку, думала гэта. Да кляцьбы і запэўнення свайго сынка Палута аднеслася з поўнаю няўвагаю. Нават і думкі не дапускала, што яе сынок запэўняе шчыра. Чамусьці яна верыла словам аканома Сідара. Толькі ён скончыў запытанні, як Палута ад-

вярнулася да запечку, дзе насуплена стаяў Янка, і злосна прыкрыкнула на яго:

— Ці ты чуеш, адшчапенец, што дзядзька кажа? Каб цябе паралюш задушыў. Ну ж, я табе пакажу, зараза.

— Ша-ша! — перапыніў Палуту Сідар.— Крычаць — то ўжо ты не крычы на яго... Па-добраму лепш скажы, угавары яго болей так не рабіць...

— Го! не! Я-а яму пака-ажу! Эх, эх! І што мне рабіць з гэтым разбойнікам... светам круціць, на яго ліха...

Яна злосна скрывіла міну, сашчапіла кулакі і намерылася кінуцца на хлопчыка.

— Янка-а! Га, Янка-а! Хутка адзявайся і мігам з дзядзькам Сідарам назад да пана Замыжнага. Барздджэй! — прыказала яна хлопчыку.

— Мамачка, родненькая, што хочаце са мною рабеце, куды хочаце пасылайце — толькі пазбаўце ад пана Замыжнага. Ён замучыць мяне... Там я з голаду памру. Не адпраўляйце мяне з дзядзькам Сідарам... Я з ім не паеду; ён вам няпраўду пра мяне наказаў...— з плачам у голасе, з мінаю на твары, якая выказвала глыбокую просьбу, умольна казаў да мацеры Янка.— Я ўсё роўна там не застануся, калі мяне туды сілаю завязуць. Уцяку, кіну... павешуся лепей ці ўтаплюся, а не ўслужу...— ужо з пагрозаю дадаў ён.

— Як?! Ты мяне яшчэ страшыць уздумаў? Вось я табе дам — павешуся! Бяры андарак ды шапку і гайда назад! — узлаваўшыся да чырвані, крычала Палута.

Янка спужаўся мацеры і паслушна злез з полу, зняў з кручка халацік ды шапку і, уздзеўшы іх, паслушна выйшаў з хаты.

У двары сустрэў яго Сідар. Хапіўшы за руку Янку, ён жартліва сказаў:

— Кінь журыцца, нябожа; пакуль жаніцца — загаіцца... Вось забывай усё, лезь на воз і паедзем.

Янка нічога не адказаў Сідару. Галодны ад учарашняга і аслаблы, але не могшы папрасіць у мацеры есці, ён пайшоў да воза і ўсеўся на мяшку з саломаю.

— Янка, Яначка! — радасна кінуўся да яго Хведарка, прыбегшы аднекуль і ўгледзеўшы брата на возе:— Вазьмі і мяне з сабою, я хачу пад'ехаць — я так доўга не катаўся.

Янка нічога не адказаў і братку: ён мэрам і не слухаў, што яму так рад і так шчыра сустрэў яго зусім нявінны ні ў чым Хведарка. Нават і вокам не кінуў на яго, калі пакрыўджаны Хведарка адышоў ад воза, сеў на прызбе і набочыўся.

Не зважаючы на дзяцей, Сідар каля пяці хвілін аб нечым пашаптаўся з Палутаю, а пасля адвязаў каня і крануў з месца.

— Бывай здарова, Палута! — сказаў ён да Палуты і і паківаў галавою.

— Бывайце здаровы, ягамосць Сідар...— дабрадушна адказала Палута і следам дабавіла: — Вы ўжо там не патурайце яму, ушчувайце добра, калі трэба; я яшчэ падзякую вам за гэта... Што з ім цырымоніі разводзіць!..

Сідар засмяяўся і пагнаў каня.

— Што ж, Янка, засмуціўся? Баішся ехаць? Кінь нудзіцца! — абярнуўся ён да Янкі.

Янка маўчаў. Гурток цікавых дзетак, якія сабраліся вакол воза, а цяпер расступіліся і глядзелі, як той аддаляўся, крычалі ўслед Янку розныя выказы: «Вярніся, Янка», «Прывязі яблык, як паспеюць», «Прыязджай на Пётру». У грамадку дзяцей замяшаўся і Хведарка.

Палута ж, толькі Сідар пагнаў каня, пакінула надворак і вярнулася ў хату. Усё, што здарылася з яе сынком, мэрам і не было — адышло на задні план, забылася.

Удачлівы заработак і чародныя клопаты жыцця нахлынулі ёй у галаў і запаланілі Палуту.

І толькі спусціўшы якую гадзіну,— ужо паспеўшы натупацца, збегаць на рынак і вярнуцца назад,— яна выпадкова звярнулася думкамі да Янкі; звярнулася і тут жа ўспомніла, што яна нічога не дала яму есці. Палуту ахапіла мацерына пачуццё спагады да свайго дзіцяці, і яна тужліва прамовіла сабе:

— Ах, на дзіва, на ліха мне! Я ж і перакусіць яму нічога не дала! Можа і сам ён нічога не браў? Пэўна, што не. Пэўна, што галодным паехаў, небарака, бо што ж ён мог знайсці? Ах, і прыгнала яго нядобрае, гэтага заразу Сідара!..

Прайшоў цэлы тыдзень пасля гэтага. Была нядзеля. Палута, заклапочаная штодзённым жыццём і яго вымаганнямі, ні разу не ўспомніла пра Янку: не бачыла перад сабою, і здавалася ёй, што малы спакойліва і памяркоўна нясе сваю службу.

Але ў нядзелю зранку, зусім знянацку, штосьць нейкае перавяло Палуціну думку на Янку: «А маладзец, сынок! Бадай, прыладзіўся і цяпер паслухмяна выпаўняе службу. Не пашкодзіла, нябось, што ўшчунула добра».

І толькі Палута выпусціла гэту думку, як знадворку данёсся ў хату знаёмы голас:

— Палута-а! Палутка-а!

Палута ажно здрыганулася ўсёй постаццю і мігам кінулася да акна. Зірнула — і разам падалася назад, нібы яе хтось адпіхнуў. «Ізноў Сідар!» — прамігнула ў яе

галаве палахлівая думка. А Палуце падумалася, што гэта не думка, а непрытомны міжвольны выгук...

— Сідарка-а, чаго-о вы ізноў?! — праз які час стрэла яна Сідара, які пераступаў парог у хату.

— Я... я... і нават з дрэннаю весткаю...— з нарачытаю асцярогаю, працягваючы рукі да Палуты, гаварыў Сідар.

— А што, што, што??! — не могучы ўстаяць на нагах, запытала асавелым голасам Палута.

— Палута-а... Шша-а... супакойся-а... бедная... Твой Янка-сь... утапіўся-а... Вунь на возе яго цела... Ідзём узяць. Учора вынялі з сажалкі... Толькі і знайшлі, што ўгледзелі недаплецены кошык на беразе...— казаў Сідар, бязмоцны, каб спыніцца, ад горнасці і спагады да кабеты.

Палута ж ужо не магла нічога казаць: плач сціснуў ёй сэрца да болі.

Сідар кінуўся да яе, каб падтрымаць, але і сам чуў, як калаціліся яго рукі і поцем засцілаў вочы...

А з усходняга канца мястэчка, праз тры дробных акенцы, даносіўся ў хату гучны трызвон: то званілі на абедню.

ВЕЛІКОДНАЯ КАРОБКА

I

У чысты чацвер, калі Антось Ступа вярнуўся дамоў з падзённае работы ў Іцкі, у якога ён гарадзіў платы, двое дзетак яго, Сёмка і Прузя, спаткалі на вуліцы і, хапіўшы бацьку за полы, у адзін голас запыталі:

— Татачка, родненькі, ці вы купіце мукі на пірагі і парасятка? Ужо ўсё сённека неслі з места і парасят, і муку, а наша мама нічога не купіла.

Антось Ступа паглядзеў на бедных замурзаных дзетак, пагладзіў кожнага з іх і суцешна адказаў:

— Купім і мы, мае вы блазноткі, і мукі, і парасятка. Справім каробку.

Дзеткі задаволена пapляскалі ў далоні, весела зарагаталі і ўперадзе бацькі пабеглі ў хату.

— Мама, мамачка,— крычаў першым Сёмка, падбегшы да мацеры, якая ў сумным настроі сядзела каля мыцельнікавага акна, аб нечым думаючы.

— Вось ідзе татка з Прузяю! Ён казаў нам, што і мы купім і мукі на пірагі, і парасятка. Папрасеце, мамачка, каб ён хутчэй гэта зрабіў.

Маці — Юстына, бледная, шчупленькая маладзіца, раўнадушна паглядзела на дзетак, колькі хвілін памаўчала, даўшы Антосю прысесці ў запечку, пасля гняўліва вымавіла не то да яго, не то да дзяцей:

— Плявузгае ліха ведае што. Дражніць дзяцей, на яго цураха. А грошы, бадай, не прынёс ад Іцкі, каб хаця хлеба купіць к святу, бо ўжо толькі акрайчык на стале... Няхай ужо людзі спраўляюць каробкі, а мы... пражывём святы і так... хаця б быў хлеб...

Пакуль Юстына казала гэта, дзеткі дапытлівымі ўзрокамі вадзілі ад бацькі да мацеры і здзіўлена пераглядаліся паміж сабою. Калі ж маці замаўчала, Сёмка ўпінна праказаў:

— А чаму ж ува ўсіх будзе каробка, а ў нас не?

— А таму, што ўсе багацей ад нас: і свой хлеб маюць, і назараблялі яшчэ грошы з фурманамі, а твой бацька праз усю зімку і капейкі меднае не зарабіў... Бачыш, не рамеснік ён у нас, дый досціпу няма, непракідкі ні каліва, ні звання...

Дзеці пераглянуліся паміж сабою, не ведаючы, што казаць.

— Вучы дзяцей бацьку не ўважаць! — паднятым голасам выгукнуў Антось да жонкі.— Папрабуй ты зарабі... заробіш! Дзе ты тут заробіш! Пэўна, каб быў раместнікам, та было б лепей, але што ж зрабіць, калі бацькі не навучылі. Упхнулі ў грабары змалку — і мушу

цяпер зямлю капаць... Што ж, зімою не ўкапаеш... Гэта не языком мянціць... Вось добра, што да вясны працягнулі...

Юстына, праслухаўшы гаспадара, замоўкла і адвярнулася ў акно: ёй паказалася, што яна дарэмна ўпікнула яго і на гэты раз. «Антось кажа праўду, што ён нявінен у нашым бяздольным жыцці. Пэўна, суджана ўжо так»,— парашыла яна сама з сабою. І ёй стала ніякавата перад гаспадаром, што кожны раз у цяжкім адчаю яна вінаваціць яго за іх дрэннае становішча.

Юстына паглядзела на Антося і, убачыўшы яго пакорліва маўклівую міну, папікнула сябе за сваю нецярплівасць перад ім. Разам у яе вынікла спагада да мужа і патрэба папрасіць выбачэння за рэзкі непуцёвы напад.

— Ведаеш, Антось, я ж зусім не віню цябе. Мне так горна і цяжка на душы, што я мімаволі вазьму і пакрыўджу цябе,— як бы перапрашаючы, сказала Юстына.— Падумай сам, ці ж лёгка ўгаварыць дзяцей, не даўшы ім куска булкі на святы. Яны ж чакаюць вялікадня як бога, думаючы, што гэтак, як у людзей, угледзяць і сёе і тое... Ды з боку суседзяў ніякавата зусім: кажуць — «і на каробку не маюць».

— Ну што ж, не маем,— адказаў Антось.— Тут не вялікая ганьба. Будзе заўтра час — будзем мець... А з дзецьмі — няпраўда, авось заўтра паспрабую расстарацца грошы, і купім мукі: мо' сышчу ў Іцкі за сённяшні дзень, а то дапазычу ў Ермалая — і зладзім сёе-тое, хоць з большага...

Антось абярнуўся да дзетак, якія заспакоена слухалі бацькаўскую размову, прытуліўшыся каля прыпеку.

— Нічога, малыя, я вам расстараюся к вялікадню сяго-таго. Будзе і булка, будзе і парасяціна... Вось прасеце ў мацеры вячэраць ды лажэцеся спаць.

Дзеці палезлі за стол, а Юстына завінулася каля печы.

II

Назаўтра Антось Ступа зноў пайшоў у падзёншчыну да Іцкі. У яго з самага ранку, толькі што прачнуўшыся, склаўся гатовы план вызыску грошы к святам. У абед, разлічаў Антось, ён зойдзе да Іцкі і возьме плату за два праробленыя дні, а вечарам, ідучы дахаты, заскочыць да Ермалая пазычыць з рубель. Чамусьці Антось ні каліва не сумняваўся ў тым, што яго разлікі спраўдзяцца, і спакойна, нават з лёгкай бадзёрасцю, справодзіў работу. За работаю зусім не прымеціў, як праскочыла паўдня. У абед Іцка падышоў да яго і запытаў:

— Што-о, Антось, мусібыць ты сённека абедаць не пойдзеш?

Антось выкарыстаў гэта, каб папрасіць у Іцкі грошы.

— Пане Іцка,— абярнуўся ён да Іцкі.— Я ўжо сам хацеў ісці да вас прасіць грошы, а як вы падышлі ка мне, та тым лепей. Ведаеце, святы прыйшлі, а ў мяне яшчэ нічога не куплена. Вось, можа, будзеце ласкавы, ды заплаціце мне за гэтыя два дні? Га?

Іцка пагладзіў бараду, патрос галавою, ухмыліўшы вочы, і адказаў:

— Не маю, браток. Хіба па святах ужо... Мне вось вінны людзі, ды таксама адказалі аддаць да свят... Ведаеш, у нас субота, а я без капейкі застаюся.

Антось зусім быў азадачаны словамі Іцкі; ён не хацеў верыць, што той кажа сур'ёзна, і разам з гэтым дрыжаў

ад нейкага не то сполаху, не то проста няёмкасці, што намалёваны ім з рання план трымаецца на валаску. Іцкава міна і тон у голасе, зусім спакойныя і бяспечныя, збівалі з панталыку Антося. «А ну ж Іцка на жарты гаворыць? Ці проста па сваёй натуры»,— падумаў ён і яшчэ папрасіў у Іцкі:

— А ўсё-ткі, пане Іцка, пашукайце, а мо' і знойдзеце. Тут жа не так ужо многа. Не можа ж быць, каб вы былі без грошай. Вы не абышліся б і паўдня. Пашукайце, прашу вас, а то мне грозіць астацца на вялікдзень з пустымі рукамі. Апроч вас, зусім нельга нідзе дастаць...

Іцка зрабіў тыя ж самыя кіўкі і рухі, што і перш, і так жа спакойна адказаў:

— Які ты, Антось, цудны! Або ж я не ведаю твайго становішча, ці што? Тут не ласка, а павіннасць: грошы табою зароблены, і я мушу табе іх аддаць; і аддам, толькі ўжо не сённека. Так выпала, ведаеш, што якраз няма.

— То, можа, к вечару адшукаеце дзе? — запытаў Антось.

— Дзе... Ужо шабас надыходзіць. Дзе там дастанеш! Няма, браце... Нават і не спадзявайся.

— Няма? Ах, што ж я рабіцьму? — горна выказаў Антось, хапіўшыся аберуч за галаў: — То ж прыйдзецца на свята без хлеба астацца-а...

— Як? Чаму? Няўжо ў цябе падышло да таго? Ці ты маеш лад? То будзе вельмі крыўдна, калі так. А хіба ж ты на павер не можаш дастаць? Зайдзі да Хрумы ці да Моталя і папрасі: яны павінны даць... Вось цяперака, у абед... Ужо вечарам адробіш... Трэба ж, вядома, к вялікадню сёе-тое купіць, я ведаю па сабе...

Антось нічога не адказаў, а моўчкі кінуў работу і пайшоў дахаты. Ідучы, ён пільна раздумваў над праваленым

планам. На сэрцы яго было так непрыемна, нібы хто насыпаў на яго чэмеру. Не хацелася думаць аб ядзе, ды яна зусім была яму непатрэбна. «Куды там з ядою, калі вось святы на носе, а ў хаце ні капейкі грошай. Прыйдзеш дамоў, жонка зразу і стрэне пытаннем: — А як наконт грошай? — Што ёй адказваць будзе? Адлажыць на вечар? Ці ж паверыць Юстына? Ды і вечарам што я зраблю? Ермалай? Хто яго ведае... Мо' яшчэ ў хаце не застану... Зайду хіба цяпер да яго»,— разважаў Антось.

Ужо ён падыходзіў да свае хаты, але вярнуўся назад, каб зайсці да Ермалая. У грудзях яго скрабло сумненне; тыя запэўненні, на якія ён мусіў пазычыць хоць два рублі ў Ермалая, паказаліся яму зусім слабымі, каб той паверыў. Праз гэта яму рабілася няёмка перад таварышам, якога, фактычна, ён ішоў ашукаць.

Чым бліжэй Антось падыходзіў да Ермалая, тым нерашучай былі яго крокі і тым брыдчэй рабілася яму перад самім сабою. Але варочацца назад было яшчэ горай: выйдзе што, не выйдзе — трэба давесці да канца. Як-ніяк, ён ішоў пазычаць грошы не на што-кольвечы малаважнае ці брыдкае, а на жыццёвыя патрэбы. У змаганні за жыццё нельга заўсёды праехаць на чэснасці. Што ж, дзе можна схлусіць, ці абмануць, каб выратавацца з цяжкага становішча, чаму не зрабіць гэтага? Тым болей гэта будзе даравана яму, бо на сваім вяку Антось яшчэ ніколі не карыстаўся хлусьбою.

— А мо' і не дойдзе да таго,— разважаў ён, увайшоўшы ў Ермалаеў двор: — Няўжо-такі Ермалай будзе распытваць ды ўпэўніцца, на што мне грошы? Або не паверыць? Не павінна таго быць, усё ж свой чалавек.

Гэта самаразвага падвесяліла Антося, і ён цвёрдым крокам прайшоў у хату.

У хаце Ермалая якраз абедалі. Невялічкая сям'я, з чатырох душ, сядзела наўкол стала, увіхаючыся над міскаю. Антось парушыў абед: усе адвярнуліся ад стала і паглядзелі на яго, крыху здзівіўшыся яго наведваннем.

— Го-о, чагосьці заблудзіў, Антось? — пераняў Антося Ермалай.

— Дзень добры... Так... заблудзіў... Бываюць выпадкі... і вось, пэўна, не дагадаецеся, чаго прыйшоў,— адказаў Антось, прысядаючы на лаве.

— Кажы...— прамовіла жонка Ермалая.

— Аж брыдка казаць,— замяўся Антось.

— Нічога. Няма чаго цырымоніцца: можна будзе — выпаўнім, не — прабачыш,— разважыў Ермалай.

— Я, ведаеце,— суцішаным голасам праказаў Антось,— зайшоў папрасіць, каб вы мне на які тыдзень грошай рублёў два пазычылі. Так прыперла, што нельга вылузацца. Спадзяваўся на Іцку, а той, гад, як назнарок, не дае. Я, бач, раблю ў яго гэтыя дні, зарабіў, усё, а вось не дае, гад. А прыперла, хоць ты гвалту крычы. Тады я і надумаў вас патрывожыць. Што вы скажаце на гэта?

Ермалай, кончыўшы есці, падняўся з-за стала і падышоў к прыпечку, каб звярцець папяросу. Пры гэтым ён маўчаў, як бы раздумваючы над адказам Антосю.

— Ведаеш, браце,— нарэшце сказаў Ермалай, звярцеўшы і прыпаліўшы папяросу,— хоць і няёмка, але прыходзіцца адказаць: няма. Сыскаў заўчора ў Азіка, што муку вазіў у Крыжы, і ўсё распусціў на свята. Ты ж павінен ведаць, што грошам у нашым становішчы ніякай меры няма. Тут каб тысячы — то разыдуцца, а то... прабачай, браце Антось...

— А можа як-колечы...— паспрабаваў Антось яшчэ папрасіць і зразу ж супыніўся, пачуўшы нейкую няём-

касць: — Так, ды яно ж вядома, адкуль тыя грошы. Я так, проста, сабе думаю, давай зайду на кожны выпадак...— паправіўся ён.— А няма — то што ж зробіш — трэба яшчэ дзе-кольвечы пашукаць. Бывайце здаровы...

Антось выйшаў з хаты зусім расстроеным і прыгнечаным. З адказам Ермалая не аставалася больш нічога, як згадзіцца з думкаю кінуць далейшыя клопаты па адшуканню грошай і быць, як ёсць. Праўда, цяжка гэта перацярпець, але нічога не парадзіш.

Каб не расстройваць жонкі, Антось рашыў не ісці абедаць, а вярнуўся на работу не абедаўшы.

III

У красную суботу Антось быў дома: з прычыны шабасу Іцка адмовіў яму ў рабоце. Праз цэлы дзень, корпаючыся ў хаце пры сім пры тым, Антось мусіў супакойваць дзяцей угаворамі, што ён яшчэ сумее для іх прыгатаваць каробку. Але чым бліжэй падыходзіў вечар, тым дзеткі рабіліся неспакойней і падазроней: яны ўсё нагальней лезлі да Антося і назойлівей вымагалі ў яго хутчэй дастаць мукі, яечак і купіць парася. Выбягаючы на вуліцу, яны бачылі, як другія дзеткі бегалі з яечкамі ды кавалачкамі свежых булак, а ў іх нічога гэтага не было. Забягалі Сёма і Прузя ў суседнія хаты і завідна сачылі, як там ішла клапатлівая падгатоўка да свят. Пакрыўджаныя, яны прыбягалі дамоў і плакалі, не бачачы гэтага нічога. Юстына, скрапіўшы сэрца, таксама маўчала праз увесь дзень, як бы сваім маўчаннем пасылала папрок Антосю. Антось адчуваў гэта і сазнаваў, што віна за труднае становішча ў вялікай долі падае на яго. І яму цяжка рабілася, што ён не можа згладзіць вострасці гэтага ста-

новішча. «А можа, я мала старанасці прылажыў, каб дастаць грошай?» — правяраў ён сам сябе, не перастаючы вынаходзіць розныя іншыя спосабы.

У цяжкіх супярэчках думак прайшоў дзень. Вечарам, разувераныя ў бацькавых абяцанках, дзеці ўлегліся спаць. Антось нерваваўся і непакоіўся — з яго роздумаў нічога не выходзіла. Нарэшце яму зрабілася зусім невыносным сядзець у хаце, і ён на дзесятай гадзіне ўвечары выйшаў на двор.

Зорная вясенняя ноч крыху асвяжыла яго. Ува ўсіх хатах свяціліся агеньчыкі. У паветры чуўся пах булак і мяса. Ён прысеў на сваёй прызбе і тутка, знябыўшыся, задрамаў. А палове дванаццатай ночы яго абудзіў звон да ўсяночнай. Антось хутка падняўся з прызбы і, не заходзячы ў хату, пайшоў у бок царквы.

На вуліцы стала людна: мяшчане выходзілі з хат і з запаленымі свечкамі спяшылі на ўсяночную. З чужых вёсак ехалі фурманкі, везучы пасвячаць каробкі. Вакол чулася нейкая ўрачыстасць. Але на душы Антося было брыдка: ён ішоў на звон, пакінуўшы ў дому засмучаную жонку і пакрыўджаных дзетак. Уся ўрачыстасць была для яго не толькі чужою, а нават і варожай. Гэта адчуваў Антось з таго моманту, калі выяснілася, што яму надышоўшае свята прынесла многа дарэмных клопатаў і парушыла ўложаную хаду жыцця. Чуючы звон і бачачы святочны рух, ён даходзіў да злосці і праклінаў сваё жыццё і грамадзянскі лад. Антося дзівіла ўся заблытанасць і супярэчнасць яго, якая выглядала перад ім ва ўсёй сваёй прыкрасці. Вялікае свята для адных — другім цяжкая мука і клопат. Чаму яно так?

Падышоўшы да варотцаў на цвінтар, Антось толькі зірнуў праз іх, што робіцца за парканам, і павярнуў

назад. «Не пайду. Там не для мяне»,— рашыў ён і прайшоў між паркану да паповага дзядзінца.

За брамаю, пры плоце саду стаяла некалькі фурманак. Распрэжаныя коні хрумсталі сена. Пры вазох — ні душы. У паповых пакоях, за дрэвамі, віднелася святло. Антось спыніўся ля брамы і прыгледзеўся на дзядзінец. Прыгледзеўся і раптам падумаў: «А што, каб прайсці на дзядзінец і ўзяць адну каробку з возу!» Гэта думка зразу паказалася і прывабнай і непрыемнай. Антось ажно засаромеўся яе і агледзеўся, каб ніхто не падслухаў яго намераў. Пасля адышоў крыху ўбок, к плоту.

Непадалёчку прайшлі два чалавекі, мужчына і кабета. Антось прыгледзеўся і ўбачыў, што мужчына нёс у кошыку да пасвячэння.

«У кошыку — мабыць, цяжка было сабраць на каробку! Пэўна, у гэтага ўзяць — ніколі»,— падумаў Антось і скалануўся ўсім целам ад непрыемнага пачуцця... Не мог стаяць на адным месцы і прайшоў каля ганоў далей ад паповага двара.

IV

Тым часам у царкве затрызвонілі. Рознаэычны гуд званоў выводзіў нейкі царкоўны перапеў, разносячы яго вакол у ціхім паветры.

Да Антося даходзілі вясёлыя галасы дзяцей, якія гулялі на цвінтары, бегаючы вакол царквы з агеньчыкамі.

Антося засвідравала думка аб сваіх дзецях. Ён пакінуў іх дома раздражненымі, рассерджанымі. А што яшчэ запяюць яны заўтра, калі прачнуцца і замест абяцанай каробкі знойдуць кавалачак чорстваго чорнага хлеба? Антось дрыжаў ад жаласці да Сёмкі і Прузі, і жаданне пацешыць іх, павесяліць абурыла яго.

«Я пайду і вазьму... пагляджу, хто багацей. Што яму значыцьме? А я столькі шчасця прынясу сям'і! Пайду і хутчэй жа зраблю. Пакуль там, у царкве,ісціме маленне, я тут усё абгледжу і зраблю...»

Раптам Антось адарваўся з месца і ўподбег кінуўся да папоўскага дзядзінца. Усё яго пачуццё сабралася ў адным намеры, вострым і рашучым, які цягнуў Антося саматугам.

Каля брамы Антось спыніўся і яшчэ раз праверыў сябе: «А мо' я іду насупроць усякім доказам? Чалавек патраціўся, з пачуццём радасці прыехаў на ўсяночную, прывёзшы з сабою каробку, а я раптам вазьму яе... Чалавек выйдзе з царквы, падыдзе к возу, каб унесці каробку на цвінтар, і не пойдзе. Падумаць адно, што зробіцца з ім? Усё нутро яго пераверненца, мігам згіне радасць, агорне смутак, і помста, чорная, як смутак, на мяне. Я заб'ю прасветласць і яшчэ больш растрывожу самога сябе».

Але гэтыя думкі снавалі як бы самі сабою. Антосева істота захаплівалася другім: каробка стаяла ў яго ваччу, затуманьвала розум і нястрыманаю сілаю цягнула да сябе. Антось мімавольна правёў рукою па галу брамы, шукаючы клямкі. Не знайшоў. Яго разабрала, і ён з пяць колаў вывеў рукою на гладзі дошак. На шостым хапіўся халоднага жалеза, абмацаў і пацісnуў: пачуўся стук. Антось адскочыў і хутка пайшоў да ўходу на цвінтар, перасек яго да выйсця ў папоў дзядзінец. Без затрымкі апынуўся на ім, сярод рахманых коней, якія паважна стаялі ля вазоў, і, у чэсць вялікадня, умінаді корм. Ад здавальнення фыркалі, тупалі нагамі, чапляючы аглоблі. Нейкі асабісты імпэт, змешаны пах пірагоў і парасяціны

з смуродам конскага гною, напаўняў папоўскі дзядзінец, разносячыся далёка за яго.

Антось прыгледзеўся паміж вазоў і зрабіў некалькі крокаў убок. Хапіўся за біла і пастаяў.

Потым яшчэ мінуў адзін воз і прысеў: яму здалося, што на трэцім возе хтось сядзіць. Упрысядкі дайшоў да брамы і адшукаў клямку. Думаў, што замок павешан, але яго не было. Значыць — засунута. Антось абмацаў засаўку і, затаіўшы дух, абедзвюма рукамі хапіўся за яе. Леваю прыціскаючы адзін канец засаўкі, праваю ён націскаў другі і без зыку адвёў. Пасля, згорбіўшыся, абышоў колькі падводаў, часта забываючы, для чаго ён да іх падходзіць, і нарэшце спыніўся ля брычкі, якая стаяла ў самым кутку, між сцяною паповай хаты і плотам. У перадку брычкі тарчала вялікая паўвасьміна, з коптурам напікаваная пірагамі і іншай ежай, прывезенай да царквы не так для пасвячэння, як напаказ. Паўвасьміна была абкрыта белаю сурвэтаю — Антось пазнаў, дакрануўшыся.

Дакрануўся і не знайшоў сілы адняць рукі — нібы прыляпілася яна да каробкі. «Гэтую, гэтую, гэтую!» — як стук малатка па касе, калі яе адбівае касец, прастукала думка ў Антосевым нутры, і ён з неапісанай паспешнасцю замітусіўся каля каробкі. Ступіў на калодку каляса — і саскаўзнуўся. Некалькі раз стукнуў паўвасьмінаю аб руб брычкі — але не заўважыў, а плішчыў, каб паставіць на біла.

Нарэшце панатужыўся, як мага, і, штосьці зламаўшы, выцягнуў.

Паставіў якраз, каб узяць на плечы, і ўжо намерыўся стаць, як раптам зазванілі на абхаджэнне. Антосю пачулася, нібы хтось стукнуў ззаду ў пасудзіну, і ў яго ад

спугу аслабелі рукі; выскаўзнутая каробка папала на калясо і зрабіла рэзкі трэск.

Конь рвануўся ўбок, пацягнуўшы брычку і стукнуўшы ёю ў плот. Гучны стук разнёсся па дзядзінцы і аддаўся рэхам за цвінтаром.

Антось адскочыў убок і перш памкнуўся бегчы, але раптам перадумаў і прытаіўся на месцы.

— Каб ты згарэла! Як назнарок! — вылаяўся ён у дзікім адчаю і праз хвіліну зноў хапіўся за каробку.

У гэты момант зусім недалёчка пачуўся лопат бегатні і зычны вокрык:

— Хто-о там? Сто-ой! Стой!

Антось адскочыў ад каробкі і, зачапіўшыся за аглоблю, грузна паваліўся на зямлю.

ШТРЭЙКБРЭХЕР*

I

Анупрэй, га, Анупрэй, уставай! Уставай, ужо абед хутка. Валяецца ў пасцелі цэлымі днямі і нібыта той! Без клопату, бяздумна. Уставай, уставай! Можна ўжо дагэтуль вылежацца! Нябось — лёг учора з вечара і праз усенькую ноч праляжаў. Анупрэй, га, Анупрэй, ці чуеш ты? Уставай — ды пойдзеш праведаеш, як парашылі там...

Луцэя злосна паківала галавою, уздыхнула і паглядзела ў акно. Пасля зноў абярнулася да гаспадара і пачала яго катурхаць, прыгаварваючы:

— Ці чуеш ты, ці не, Анупрэй? Разаспаўся вельмі! Нагараваўся задужа, небарака... Гуляеш, бач, другі ты-

---

* Штрэйкбрэхер — той, хто нарушае таварыскую пастанову баставаць і, наперакор таварышам, ідзе працаваць.— Увага аўтара.

дзень, дык можна выспацца ўволю. Людзі вунь калі ўжо на поле пайшлі, а гэта... Эх, няшчасная я!..

Луцэя зноў адхілілася ад полу і скрывіла жаласлівую міну.

А Анупрэй, чуючы праз сон прычытанне жонкі, знарок нічога не адказваў ёй, толькі хвілінамі расплюшчваў вочы і балюча пакрэктваў.

— Бок адлежаў, небарака. Уста-ва-ай! — са злосцю пракрычала Луцэя над самым вухам мужа.

Анупрэй і на гэта нічога не адказаў, а, нібы наперакор, адвярнуўся да сцяны і маўчаў.

— Ды ўстанеш ты сёння ці мо' ўжо да вечара будзеш тухнуць? — папракнула ўголас Луцэя.

— Ну чаго ты прыстала да мяне сённека? — не вытрымаў, нарэшце, Анупрэй, падымаючыся з падушкі.— Чаго цябе ліха здрочыць, чаго? Кожны дзень гаўкае безупынку. Не падабаецца, што я гуляю? Хацела б, каб несціханна працаваў — ведаю! Не, галубка, па-твойму не будзе...

Луцэя ажно збляднела ад злосці: ёй нямерна стала крыўдна на мужа за яго агрызанне на яе справядлівыя словы.

Вось ужо хутка два тыдні міне, як у іх хаце цягнуцца спрэчкі і сваркі. Два тыдні, як у хаце згінуў сямейны лад і спакой. А хто і што таму віною? Луцэя колькі разоў запэўняла мужа, што яна не злуе на яго і не вініць яго за ўдзел у забастоўцы; яна запэўняла Анупрэя, што ёй вядома ўсё, як і што павінна весціся змаганне з гаспадарамі за паляпшэнне становішча працаўнікоў. Яна добра ведала, што будзе шмат лепш і ёй тады, калі разам з другімі яе Анупрэй будзе менш працаваць, а больш зарабляць. Ведала ўсё гэта Луцэя і памятала, толькі ўжо занадта

цяжка складалася іх жыццё: недастаткі ў хаце, якія прыйшлі з забастоўкаю, саматугам застаўлялі яе забываць усё і абурвацца на Анупрэя з упікамі і са злосцю. Калі муж працаваў — стачалі канцы з канцамі і жылі, а цяпер так туга! Луцэі думалася, што мужу самому заўважна хатняе становішча, але ён без моцы, каб памагчы, тады яна спусціла тон і пачала разважаць спакойлівей.

— Анупрэйка, ну ты ж сам толькі, здароў, падумай, як жа мы будзем жыць далей? Запасаў жа ў нас ніякіх няма, ты сам добра ведаеш,— не назбіралі — не з нашых заработкаў іх збіраць. А есці, нябось, штодня трэба. Ні Стэпка, ні Сцёпка не пытаюць, ёсцека яда ці не, а ім давай. Чыя ж галава баліць? Толькі мая, бо найперш яны кідаюцца да мяне: «Мама, дай хлеба, мама, дай к хлебу!» Дзе хочаш бяры, а адказаць — не адкажаш дзецям. Дый самі духам святым не пражывём. А цэлых жа два тыдні ні капейкі ў хату не прыбавілася... як жа не крычаць, як не ўзлавацца часамі?

— Але ж не ачамераю лезці ў вочы,— паднімаў голас Анупрэй,— каб добра ды ціха, дык яно зусім іначай, а то ўвесь час тое і робіш, што точыш мяне несупынна. Кажаш, усё добра ведаеш, а, нябось, тычаш пальцам. А ласне тут я вінаваты? Разыгралася забастоўка і захапіла ў сваё кола і мяне. Трыццаць чалавек разам — не папрэш супроціў. Як змагацца, дык усім разам. Хто ідзе супроціў — той здраднік... і ты, пэўна, не ведаеш, што з гэткімі бывае.

Анупрэй злез з полу, пацягнуўся некалькі разоў, апрануўся ў стары, будзённы, увесь зашмальцованы дзёгцем гарнітур і, не думаючы ўмывацца, з брудным вуграстым тварам, з тлустымі ад шмальцу рукамі падышоў да

акна і ўтаропіўся поглядам на вуліцу. Да жонкі не казаў нічога.

Гэта скрыўдзіла Луцэю, і яна адышлася да запечку. Але доўга не магла стаяць спакойліва і, паглядзеўшы ў бок мужа, загаварыла:

— Бастуюць! Добра ім баставаць! Нежанатыя, а многія і хлеб свой маюць. Якаво ім адходзіць — хоць бы Міколу Капачу, ці Антосю Скубу, ці Андрэю Гляку? Гэта ж усё гаспадарскія сынкі, якім не страшна і месяц цэлы прабаставаць. Ці ж табе зраўняцца з імі! У цябе вось цэлая сям'я на руках, а для яе зараз і крошкі хлеба-а не будзе. Вазьмі ты гэта ўцям!

Ануп рэя гэта зноў раздражніла.

— Кінь балабоніць ліха ведае што,— перабіў ён жонку, адвярнуўшыся на хату,— вось калі ваб'е сабе ў галаў, дык і дыхнуць не дае... Няўжо ты зразумець не можаш, што... Ужо ж не раз, здаецца, казаў я табе, што тут справа не аднаго мая, а агульная, хаўрусная, таварыская справа. Вось яна і вымушае кожнага трымацца ўсім разам. Тут, галубка, зусім не гадзіцца твая дзяльба на жанатых і нежанатых або на гаспадароў і беззямельных. Перад абіраннем і здзекамі гаспадароў — усе работнікі мусяць быць роўнымі. Мусіць быць еднасць між імі.

— Добра, еднасць! Я ж сваё кажу, ці магчыма табе з Мікалаем раўняцца? Сам, нябось, адчуваеш, што не. Вось, калі ўсе так налягаеце на еднасць, дык хай бы адзін другога і падтрымоўвалі. Дык гэтага штосьці не відаць.

Анупрэй моўчкі адышоў ад акна і прысеў на ўслоне. Спрачацца больш з жонкаю яму не хацелася, бо ён добра ведаў, што гэтым спрэчкам не будзе канца да таго часу, пакуль ён нанова не пачне ўспорвацца з цёмнага і спяшыць, часта не снедаўшы, у майстэрню. Пераканаць жа

жонку ў патрэбнасці агулам, усім разам, падтрымліваць забастоўку, каб выйграць яе і палепшыць умовы працы,— Анупрэй не мог; ён ведаў, што гэта пытанне разбіваецца аб іх сямейнае становішча.

Анупрэй бачыў, што гутарка жонкі не блазная баўтаўня, што яе рыхтуюць тыя цяжкія ўмовы, у якія ўпіхнула яго і яго сям'ю двухтыднёвая забастоўка. Штораз, хоць і злаваўшыя Анупрэя, размовы жонкі рабіліся больш балючымі і бліжэй краталі яго бацькава і гаспадарова сэрца.

Вось, прысеўшы на ўслоне, Анупрэй міжвольна паддаўся роздуму над сваім становішчам: «Праўда, яно та мне зусім цяжка пераносіць гэту забастоўку. Дужа цяжка. І я ведаю, што гэты цяжар гняце і Луцэю. Але ж што зрабіць? Нельга ж ісці супроць усіх — нічога не выйдзе, трэ' як-кольвечы канца чакаць...» Анупрэй кінуў вачыма на жонку: «А які яшчэ канец будзе, таксама пытанне? Можа, прабастуем яшчэ тыдзень-другі ці больш і нічога не выйграем, а болей бяды наклічам. Ці раз ужо так траплялася; баставалі-баставалі — а пасля на старых умовах назад да работы... Чаго добрага, і цяпер можа так быць... Вось тады будзе-э!..»

Анупрэй падняўся з услону і пачаў тупаць па хаце.

Луцэя ўвесь час сядзела мэрам прыбітая да лаўкі і незмігутна сачыла поглядам у адну кропку на вулічнай сцяне. Спакойлівы выгляд яе твару, відаць было, стрымоўваў выраз глыбокага болю ў яе сэрцы.

Анупрэй некалькі разоў паглядзеў на жонку і за кожным разам усё бліжэй адчуваў на сабе яе перажыванні. Нарэшце не вытрываў і пачаў казаць:

— Слухай, Луцэя, усё-такі ты не гаруй так. Я пастараюся трохі грошай — мне Мэндаль Крупнік абяцаў па-

зычыць рублёў пяць. Ліха яго бяры — аддамо калі-коль-вечы... Але ж ты сама павінна ведаць, што пратрымацца да канца трэба. Пратрымаемся дружна — то выйграем, а выйграем — дык я буду зарабляць у тыдзень сем рублёў. Падумай толькі — чуць не ў два разы болей, ніж цяпер... Усё зможам спагнаць за адзін месяц... Трэба дацярпець... Бачыш, я ж не адзін такі: Пранук, Лейзар — таксама не ў лепшых умовах.

Луцэя падняла голаў і паглядзела на мужа. Перад ёю прамігнула яскраваю палоскаю надзея; змякла сэрца і свяжысты подых прайшоў яе нутром.

— А ці хутка ты возьмеш у Мэндаля гэтыя пяць рублёў? — запытала яна мужа.

— Пэўна, сёння вечарам... а мо' заўтра,— адказаў Анупрэй.

Луцэя яшчэ больш прасвятлела.

— Я таму, Анупрэйка, пытаю, што на заўтра ў хаце ні капейкі не засталося; хлеба купіць незашта.

Анупрэй, як тупаў, так зразу і спыніўся сярод хаты: дагэтуль ён неяк не верыў, што ў хаце дайшло да ніткі, а думаў, што Луцэя папераджае яго заўчасна, каб не дапусціць да крайняга, пакуль цягнецца сяк-так.

— І хлеба, кажаш, няма? — спалохана прамовіў ён.

— Не хлушу, Анупрэйка.

Нічога не кажучы, Анупрэй надзеў шапку, ускінуў напашкі жукету і павярнуў да дзвярэй.

— Куды ж ты? — спыніла яго Луцэя.

— Да Мэндаля пайду,— адказаў Анупрэй.

— Пастой! Я надумалася зрабіць вось што: ці ты з Лейбам не сварыўся, як пакідаў работу?

Анупрэй задумана памаўчаў.

— Не. Чаму?

— Як не, дык, па-мойму, пайшоў бы да яго і пазычыў бы якіх рублёў з пяць. Мне здаецца, што табе ўсё роўна прыйдзецца вярнуцца на работу да яго, так ці сяк. А з Мэндалем... хопіць і таго разу: успомні, як ачамярэў ён нам тады... Слухай, Анупрэй, сапраўды, пайдзі лепш да Лейбы і... вось хай толькі змеркне крыху. Надоечы дык ён сам, спаткаўшыся, напрошваўся ў мяне: «Хай прыйдзе, кажа, Анупрэй да мяне, і я яму грошай дам, а то мо' ў вас іх няма». Пайдзі да Лейбы, пайдзі. Паслухай мяне.

Анупрэй пастаяў крыху моўчкі, пасля адказаў:

— Падумаю, ведаеш... Вельмі ж ніякавата будзе, як таварышы праведаюць аб гэтым.

— Чаго ніякавата? У першых, хто ж дазнаецца, калі ты ціха зробіш, а другое, калі і даведаюцца — то што? Няўжо ж з голаду ўміраць? Нябось, ніхто не прынясе з сваіх, каб падтрымаць... Нечага баяцца.

— Можна будзе ўзяць рублёў два з камітэта... Я думаю, што ёсць там крыху грошай...

— Ёсць-ёсць... Дык чаму ж дасюль не дагадаўся ўзяць? Сарамяжы вельмі. Вось глядзі, каб і камітэта раней цябе не абабралі.

Анупрэй нічога не адказаў і моўчкі выйшаў з хаты.

II

Праз колькі хвілін пасля выхаду Анупрэя ў хату ўбег Сцёпка — старэйшы хлопчык Анупрэя і Луцэі, гадкоў васьмі-дзевяці, блядзенькі, заморапы, запэцканы ў гразь і ў парваным адзенні.

— Мама,— звярнуўся ён да Луцэі,— куды ж то наш татка пайшоў? Дазволь мне за ім пайсці, дазволь, мамачка?

Луцэя ў злосці агрызнулася на сынка:

— Чаго табе за бацькам? Я табе пакажу, распуснік! Сядзі вось у хаце.

Сцёпка паслушна схіліў галоўку, закапыліў губкі і, усадзіўшы ў рот пальчык, ціхутка стаў каля стала, спадлоб'я пазіраючы на мацеру.

— То дайце мне хлеба лустачку на вуліцу,— асмеліўся ён вымавіць, спусціўшы з паўгадзіны.

— Хлеба! хлеба! Розак табе, а не хлеба! Яшчэ што ўшалопаеш! Хлеб на вуліцу цягаць! Расцягалі ўжо ўвесь. Цягаеш два тыдні, а ў хату ніхто не прыцягне. Няма ў мяне хлеба. Вось вернецца бацька — у яго папросіш.

Сцёпка скрывіўся і заплакаў. Перш зацягнуў ён уголас, а пасля, скмеціўшы злосны пагляд мацеры, прыцішыў голас; з яго вачэй кідаліся на стол буйныя празрыстыя слёзы, якія хлопчык часта пераймаў каравым рукавом кашулі. Луцэя ані не зважала гэтага і задуменна пазірала ў акно. Але няўвага мацеры крыўдзіла Сцёпку, і ён хутка зноў падняў голас. Луцэя не сцярпела, адхілілася ад акна і закрычала на сынка:

— Ну, а гэта што? Чаго хліпіш? Пугі, нябось, захацеў! Сціхні, кажу табе! Маўчы!

Луцэя прытупнула нагою і паківала пальцам. Яна нават намерылася падысці да Сцёпкі, каб рукамі спыніць яго плач, але стук у дзверы яе перапыніў. Луцэя адвярнулася да дзвярэй.

— Мамачка, га, мамачка, дай мне хлеба! Усе дзеткі на вуліцы ядуць хлеб і мне хочацца,— убегшы ў хату, пралепятала Стэпка.

— Ах на іх усяліхое! — вылаялася Луцэя.— Якраз тады на іх прорва напала, калі нічога няма.

Не зважаючы на варожнасць з боку мацеры, дзяўчынка яшчэ раз паказала просьбу і пачала чакаць ад мацеры хлеба.

— Атруты вам, на вас проглая, а не хлеба! — яшчэ зычней вырачылася на дзяўчынку Луцэя.

Абураная гэтым, Стэпка сагнулася ў кручок і перабегла да стала ды прытулілася да братка.

— Чаму ж вось Янку маці дала хлеба, а вы мне шкадуеце,— папракнуў Сцёпка мацеру.

— Мне хлеба мамка ніколі не шкадуе,— пахваліўся Янка.

— Твая маці багатая, у вас хлеба процьма,— спыніла яго Луцэя і, каб адвязацца ад дзяцей, дадала:— Ідзіце, вось, гуляйце! Чаго вы таўчацеся ў хаце ў пагоду? Марш вон!

Янка, смеючыся, выбег з хаты, моцна бразнуўшы дзвярыма. Сцёпка з Стэпкаю асталіся. Луцэя вылаялася на дзяцей і зноў адвярнулася ў акно.

Але стаяць спакойна не магла. Праз хвіліну яна вылезла з акна, прайшла колькі разоў па хаце, пасля прысела каля стала і пачала ўголас думаць: «Не, усё ж крыку мала! Крыкам ды лаянкаю дзяцей не накорміш. І так цяжка глядзець на іх: сухія, блядыя, мізэрныя. Пагглядзець на чужых, дык, як пурэчачкі, ружовыя. А гэта — заморышы... А ўсё ж ад таго, што вось гэткія сцэны. На добры лад, то гэта б трэ' было ім і малака, і мяса, і яшчэ сякіх-такіх лагод, але — адкуль узяць? Зарабляў вось рублёў па чатыры ў тыдзень, то ці ж магло старчыць іх на ўсё-ўсенькае для чатырох душ сям'і? Свайго ж ні каліва, ні кастрычынкі няма... Усё ж пражывалася сяк-так, працягалася з дня на дзень. І мо' б цягнулася так далей, каб яно аднакава роўна ішло, а то — час ад часу, глядзіш,

і перабой, і перабой: то няма работы, то захварэе, то яшчэ якая-кольвечы прымха. А плаціць — ніхто не плаціць. Хай жа бы ўлічаў гэта — дык не. Баставаць! Добра вельмі, што не трэба рабіць... Чалавек не заглядае ўперад, не рупіцца... Каб меў жаласць да сям'і, не пільнаваўся б так шчыра ўсякіх там пастаноў. Добра таму гэта рабіць, хто мае з чым і як вывернуцца, або хто вольны, не звязаны сям'ёю... Ох, бяда, бяда! Цяжка мне жыць!..»

Ад натужных думак Луцэя стамілася і, бязвольна апусціўшыся на стол, задрамала.

Дзеці цішком панырпалілі ў мыцельніку і пад прыпечкам, пакруціліся каля стала і без нічога выйшлі на вуліцу.

III

Луцэя спакойна спала.

Праз паўгадзіны, не болей, яе разбудзіў стук у дзверы. Луцэя хутка ўсхапілася, працерла вочы і прыгатовілася стрэціць, хто ўвойдзе ў хату. «Пэўна, Ануфрэй»,— парашыла яна, не дачакаўшыся, і нездавальняюча адвярнулася ад дзвярэй.

Услед гэтаму прачыніліся дзверы, і Анупрэй увайшоў у хату.

— Дзе ты цягаешся несупынна? — упічліва запытала Луцэя.

Анупрэя хапіла за сэрца, і ён перш сурова паглядзеў на жонку, крутнуў нездаволена галавою і прайшоў к вулічнаму акну, пасля павярнуўся да яе і сказаў:

— Ці ты звар'яцела? Сама пасылала...— вырачыўся ён і зразу ж перамяніў тон.— Я да гаспадара заходзіў... Грошы прасіў пазычыць у лік будучае працы... Я сам ба-

чу, што нельга далей так быць... Што ж, няхай прабачаюць таварышы. Я не самахоць...

— То ці ж бачыў хто? — з надышоўшай палёгкай на сэрца, запытала Луцэя і прысела супроцiў мужа.

Той апусціў пагляд і спагадліва адказаў:

— Бачылі... Вядома, што бачылі... Каб і не бачылі, то дазналіся б. Ласне захаваешся?.. Ахрэмава жонка бачыла...

— Як ты ішоў ці як выходзіў?

— Як выходзіў... Што ж, усё роўна... Я ўжо гэтым запляміў сябе... Прадаў таварыскасць і справу...

— Ну, а што ж Лейба? Даў табе грошы ці не? — пераняла Луцэя, каб ведаць, як ацаніць мужаў пастулак.

— Даў дзесяць рублёў... дзесяць срэбранікаў, нібы...

Анупрэй не мог супакоіцца ад нутраных папрокаў і затупаў па хаце.

— Кінь ты плявузгаць ліха ведае што,— расцяжна заўважыла Луцэя.— Што ты прадаў? Наадварот, ты выратаваў трое душ ад голаду. Не дастаў бы грошы — заўтра сядзелі б без крошкі хлеба. Бедныя дзеці, і сёння ўжо амаль нічога не елі. Ды калі пазычыў, то ці ж гэта значыць, што і прадаў? Гэта ж не на работу пайшоў... Пакінь лепш дратаваць сябе...

Анупрэй нейкі час памаўчаў.

— Маўчы лепш, Луцэя, калі не разбіраешся ні ў чым. Забастоўка — гэта вайна... А ў вайну нельга аднаму супроціў усіх весці перамовы з ворагам. Гэта ёсць здрада... Глядзі, два тыдні ідзе змаганне, і гэтыя паганцы-гаспадары не здаюцца. Думаюць прымусіць нас пайсці на міравую. Хітрыкамі, зморам, забавамі — думаюць... Не паддавацца, трымацца як мага,— вось чым можна перамагчы... А я... бачыш...

Анупрэй міжвольна скочыў к акну, за якім вуліцаю прайшло двое мужчын: яму паказалася, нібы-то ідуць да яго Мікола Капач і Антось Скуба...

— Я штрэйкбрэхерам цяпер лічуся... Першым пайшоў за гаспадарскай ласкаю,— дадаў Анупрэй, як бы хочучы пакараць сябе за заход да Лейбы.

— За гэта? Не разумею цябе, Анупрэй.

— Кінь... Бяры лепш павячэраем, што ёсць. Заві дзяцей.

Луцэя самапэўнасцю пайшла ў мыцельнік і стала ўвіхацца каля начыння. Анупрэй задуменна прачыніў акно і пазваў дзяцей.

Хутка ўсёю сям'ёю ўселіся за стол, нагнуўшыся над міскай варанае крапівы.

А тым часам у хаце цямнела.

IV

Праз усю ноч Анупрэй не мог супакоіцца і заснуць як след. Толькі надыходзіў сон, плюшчыліся вочы і мярцвела цела, як раптам унутры штосьці адрывалася, прабягала па ўсёй постаці калючая дрыготка — і сон прападаў. Чарадою віліся чорныя думкі-сумненні, і натужна працавалі мазгі над пытаннем, як жа абыдзецца яго праступак?

Анупрэй і находзіў і не находзіў сабе апраўданні. Пасудзіць з боку галавы сям'і, з боку бацькі,— то ён зусім не здрадзіў. Луцэя як шчырая маці-гаспадыня — была права. Але з погляду таварыскасці — зусім няма апраўдання. Анупрэй згаджаўся, што ён віноўнік перад таварышамі, што ён зрабіў цяжкую абмылку. Раз-адразу

адзнанне свае віны ён адчуваў усё больш і прыкрэй, раз-адразу яе здань выразней насоўвалася на яго.

Хацелася скарэй ведаць, чым усё гэта скончыцца.

Маляваліся розныя скуткі, якія дасць вырашэнне пытання. І ўжо загадзя ні ў адным з іх не бачыў Анупрэй сябе правым. Яму здавалася, лежачы, нібы хтось побач яго сцеражэ. Шамаў вецер за сцяною, шоргала мыш у запечку, скрыпеў шашаль у шалёўках акон — а паказвалася, што хтосьці гаворыць пра яго справу. Анупрэў паднімаў голаў і кідаў вачыма ў шэры змрок хаты, прыслухоўваючыся, ці спіць Луцэя з дзецьмі.

Тыя спакойліва храплі. І Анупрэй міжвольна кратаўся думкамі аб сям'і. «Луцэя здаволена, што я ёй прынёс дзесяць рублёў,— перабіраў ён у думках.— Ды сапраўды, якое ёй дзела да ўсякіх там салідарнасцей і іншае, калі ў хаце ні капейкі грошай ці скарынкі хлеба. Двое дзетак сапраўды абадраных, бледных, ці ж замарыць іх голадам? Дзеці».

Толькі чапала гэта слова Анупрэя, як ён хапаўся за іх, загладжваючы свой неспакой і сваю трывогу.

Анупрэй ужо на світанні спыніўся на гэткім плане адказу таварышам, калі тыя паставяць аб ім пытанне рубам: «Я ратаваў сям'ю». Няўжо ж такі і гэта іх не ўрэзоніць?

І вось назаўтра, з самага рання, калі жонка пайшла на рынак, Анупрэй неспакойліва пазіраў у акно, чакаючы каго-кольвечы да сябе. Ніводнага праходжага не прапускаў, каб не агледзець. Брала падазронасць, каб на рынку, чаго добрага, не прагаварылася каму Луцэя. Ён верыў у яе стрыманасць, але штось падточвала гэту веру. Хацелася, каб Луцэя хутчэй вярнулася дамоў. А мо хто што казаў пра яго, ды яна чула? Расказала б мне.

Анупрэй прачыніў акно, каб паглядзець, ці не ідзе, часамі, Луцэя. Пагалядзеў управа — няма. Штось падштурхнула павярнуць голаў улева. Анупрэй раптам схамянуўся: недалёчка, хат праз дзве, ішоў Ахрэм Клін. Не трэба было сумнявацца — да яго. Анупрэю зрабілася млосна: так рана — то пэўна знарок. Яго жонка не змоўчала, бо гэткая язычніца. Нашчабятала, нябось, багата. Ужо ўсякія чуткі пойдуць... Чаго не было — дададуць... У людзей языкі свярбячыя — адно крані — мянташкамі пойдуць.

Каб Ахрэм не падмеціў, Анупрэй выняў голаў з акна, зачыніў яго на кручок і адышоў на хату.

Задумаўся, як і што гаварыць з таварышам. Трэба ж апраўдацца! Ды на гэта ёсць важкія прычыны.

Анупрэй паглядзеў на пол, дзе варушыліся разбуджаныя дзеткі. Бацькаў погляд, праведзены спадлоб'я, сур'ёзны, паказаўся дзеткам за нейкую пагрозу на іх з боку бацькі; яны прысмірэлі і захуталіся ў акрывала.

Анупрэй скмеціў прычыну дзяцінага манеўру і спагадліва ўсміхнуўся. «Бедныя дзеткі, усё з-за вас»,— прапусціў ён у думках; і ад гэтых думак, як ад выходнага пункту да далейшых роздумаў, ён накідаў рысы наступнай гутаркі...

Так і так. Ці ж ёсць праступак?

Увайшоў Ахрэм, і Анупрэй перарваў думкі, віноўна стаў наўпрост перад увайшоўшым таварышам.

— Ты, пэўна, не чакаў мяне, Анупрэй? — пацікавіўся Ахрэм.

— Н-не-э,— раптам адказаў Анупрэй.

— А вось я зайшоў, каб табе...

Анупрэй перабіў таварыша, не даўшы таму даказаць...

— Я ведаю, дзеля чаго ты прыйшоў... Тут ужо адкрытая справа, ясна. Але слухай, братка, я іначай не мог. Не мог, даю табе таварыскае слова... Вось дзеці,— Анупрэй паказаў пальцам на пол,— так прыперла, што без хлеба, без... і хапіла за горла пытанне, як быць? Дапушчаць, каб уміралі, ці пайсці на папрошную... Мучыла, паверыш, адзнанне віны перад агульнай справай, але...

Ахрэм паслухаў Анупрэя, увесь час гледзячы яму ў твар і ловячы ў ім трывогу ды раскаянне, пачакаў крыху і суцешна адказаў:

— Я сазнаю ўсё... Ласне, думаеш, мне невядома тваё становішча? Тут цяжка ўстаяць... Я ўчора казаў сваёй жонцы: маўчы, тут не злачынства і не здрада, а вымус жыцця...

Анупрэй павесялеў, крыху сцешыўся і задаволена дадаў:

— Я і ведаў, што ты справядліва рассудзіш. Але прасіцьму цябе, пераканай, браток, і другіх, калі яны паднімуць на мяне лаянку... Ёсць жа ўсякія людзі!..

— Я не веру, каб хто што нядобрае падумаў на цябе... Ды ніхто і ведаць не павінен... Я вось і сам прыйшоў да цябе зусім не па гэтым... Я, ведаеш, хачу запытаць у цябе, ці нельга было б дастаць у цябе пілкі? Думаю пайсці ў лес паставіць якую шурку дроў, пакуль гуляю... А ў цябе, здаецца, была пілка...

— Так, ёсць недзе... я выскачу ў сенцы...

Анупрэй намерыўся ісці, але знадворку стукнулі дзверы, і ён спыніўся.

Пачакаў; у хату ўвайшла Луцэя.

— Дзень добры! — прывіталася з Ахрэмам, падазрона кінуўшы на яго порсткі пагляд.

— Адкуль так рана? — запытаў Ахрэм.

— На места бегала... Хлеба не было ў хаце,— сухім голасам, не азіраючыся на Ахрэма, адказала Луцэя.— І, спусціўшы хвілінку, дадала: — Але, здаецца, рана, а людзі ўжо паспелі даняць.

Мужчыны насцярожана паглядзелі ў бок Луцэі.

— У чым справа? — разам запыталі.

— Усё ў тваім паступку... штрэйкбрэхерам завуць. Сустрэла Кастуся Вілку і Боруха... Абодва з пенаю у роце накінуліся на мяне...

Анупрэй збялеў не то ад сполаху, не то ад злосці і, як бы шукаючы падмогі, павярнуўся да Ахрэма.

— Чуеш, брат?

Ахрэму стала няёмка: Анупрэевы словы адначасова былі і глыбокім укорам яму за павядзенне яго жонкі.

— То, пэўна, яна паспела распусціць чуткі па мястэчку.

Ахрэм пачырванеў ад няёмкасці. І, каб выйсці з гэтага становішча, рашуча падняўся з месца, матнуў рукою і чуць не крыкам выказаў:

— Яна не павінна была казаць! Я ўчора ёй рашуча забараніў. То чорт ведама што! Брахунцы! Самі маюць усё бацькава, а лаюцца.

Прайшоў сюды-туды па хаце, паглядзеў у акно і адвярнуўся да Луцэі.

— Не думай! — уважліва загаварыў да яе.— Не думай, суседка, што то знарок... Я запэўняю цябе, што не паздаровіцца жонцы, калі то яна разбрахала.

Луцэя адвярнулася на Ахрэма, змякчыла суровасць выгляду і адказала:

— Ахрэмка, братка, ты сам ведаеш, як балюча гэта слухаць... То ж крый чаго, пойдуць супроціў яго, што ён

рабіцьме? Віна ўся мая, бо я Анупрэя выправіла да гаспадара за грашыма... Ён сам нізашто не хацеў... Не карайце ж за мяне дзяцей...

Анупрэй маўчліва стаяў на адным месцы, сочачы за Ахрэмам.

А слова «штрэйкбрэхер», як малатком, стукала яму па галаве, разліваючы ўнутры балючую трывогу.

ДОЙДЗЕМ, СЫНОК

Паабапал гасцінца, вузкага, заросшага зялёнай мяккаю мураўкай, ляжала неагляднае поле залацістага жыта. Высокія тоўстыя дубцы яго згіналіся да нізу пад цяжарам ядраных важкіх каласоў.

Вузкія высокія межы, густа адзетыя застарэлым дзяцельнікам, засохшым рамонкам і павяўшым цюльпанам ды падушачкамі, разрэзвалі на доўгія стужкі, здавалася збоку, суцэльную непадзельную роўнядзь.

Далёка ад гасцінцу, на цэлыя вёрсты вакол, прабягаў узрок людскі, губляючы зялёныя ніткі межаў у гушчы нахіленых каласоў жыта.

У сінім, празрыстым, як шкло, паветры, у нерухомай і спакойнай цішы паўднёвай пары насіліся над палатном

ніў, неўгамонна пяючы, рэзвыя жаўранкі. З гушчару жыта ім адклікаліся крыклівыя перапёлкі ды рэдкія палахлівыя драчы.

Дзесьці там далёка, у правым канцы гасцінцу, чулася пяянне жней. Знаёмыя меладыйныя гукі песень жніва вынікалі з пахучых каласоў жыта, гойдаліся над золатам ніў і, нарэшце напіўшыся паху, змаўкалі ў чыстым паветры, у праменнях сонца.

Іх змянялі новыя, яшчэ болей пявучыя, яшчэ болей звонкія ды радасныя.

Цэлых дзве гадзіны ўжо прайшла паміж сценаў жыта роўным выхілястым гасцінцам Маланка Груд з шасцігадовым сваім сынком Міхалкам.

Яна была стомлена часткаю ад хады, часткаю ад таго гора, якое гнала яе гэтым гасцінцам у чужую краіну, далёкую ад роднага месца, знаёмых людзей, да няведамае справы, да няяснага жыцця.

За плячыма яе вісеў зашчытнага колеру невялічкі ворачак, напоўнены сякімі-такімі рэчамі; у адной руцэ яна трымала сукаваты аблузаны яловы кій, другою ж вяла за руку свайго сынка Міхалку. Хлопчык стараўся трухаць побач з маткаю, але адставаў, зрываючы між жыта розныя кветачкі. Маланка яго падцягала, азіраючыся раз-поразу на сынка; Міхалка ўвесь час не сціхаў лепятаць, закідаючы мацеру рознымі пытаннямі.

Маланка неахвотна адказвала сынку, а толькі час ад часу пытала ад сябе:

— А можа ты есці хочаш, Міхалка?

Але Міхалка пра яду нібы забыў, а гаварыў зусім аб другім.

— Стаміўся, пэўна, нябожа мой?

І сказаўшы, спогадна азіралася на сваё дзіця, шэпчучы сабе: «Ці дойдзем мы да якое мэты?»

. . . .

— Адпачынем, сынок,— праказала Маланка да сынка, параўняўшыся з невялічкай, густа заросшай паплавінкай, якая ўдавалася шырокім паўкругам у густое жыта.

Хлопчык нічога не адказаў, як бы не чуючы мацерынага запытання.

Тады Маланка моўчкі звярнула з гасцінца, узышла на паплавінку і прысела. Міхалка спакойна спыніўся каля яе. Маланка зняла з плеч ворак, расцягнула зашмарг, дастала акрайчык хлеба і два кусочкі сыру, разлажыла гэта на траве і абярнулася да хлопчыка:

— На, еш, Міхалка!

Міхалка прагна прыняўся есці. Маланка ела марудна, раздумваючы: «Колькі хлеба! Які ўраджай у гэтым годзе! Нівы і нівы — бясконца! Спакойнае, стомленае ад цяжару, жыта міла ўсміхаецца тваім вачам. А там ужо, глядзі, і жніво пачалося... Жнуць і пяюць... А вечарам пойдуць дахаты, шчаслівыя, задаволеныя ўраджаем... А я? Што ж я буду ў гэты год жаць?»

Маланка спынілася есці; на яе вачах заблішчэлі слёзы.

«Нашу палоску сажнуць праклятыя паны... Сажнуць, або выпаляць, або вытапчуць... Ды не толькі палоску зглумяць, а і дом увесь зруйнуюць, спаляць, ды, чаго добрага, над бацькамі насмяюцца. Эх, паганцы, чаго ім трэба ад нашага краю, ад нас?»

Апошнія думкі Маланка выказала ўчуткі.

Міхалка, дасюль заняты ядою, хутка павярнуўся да мацеры і запытаў:

— Мама, што ты кажаш?

— Наша поле, сынку, вось з гэткім самым пекным жытам сажнуць польскія паны; сажнуць і забяруць сабе на хлеб. Ужо не будзеш ты, каханы, хадзіць з бацькам на малацьбу.

Маланка праслязілася.

— А дзе ж, бок, наш татка, мама?

— У Чырвонай Арміі, сынку.

— Што ён там робіць?

— Ваюе з панамі, сынок. Праганяе іх, разбойнікаў, з нашае старонкі, не пускае іх сюды за намі гнацца.

— А можа ўжо ён дома?

— Не, мілы, ён не вернецца дамоў, пакуль не прагоніць паноў. Паны загарадзілі нам дарогу дадому — трэба зламаць іх загарадзь.

— А куды ж мы ідзём?

— Мы ў чужыну ідзём, сынок; ідзём шукаць сабе часовага скутку.

Міхалка, пэўна, здаволіўся адказам мацеры, бо супакоіўся і адвярнуўся да кветак, якія тут жа збоку паглядалі яму ў вочы.

Змоўкла і Маланка; змоўкла і, забыўшыся аб хлебе ў руках і аб голадзе, які вымусіў дастаць гэты хлеб з ворка, зноў адышла ў думкі і ў нарысы тых абразоў, якія так глыбока адбіліся на яе істоце. Цугам, звязна ўсталі перад ёю: падход палякаў к мястэчку, трэск стрэлаў, грукат гармат, промень пажараў, агульны пярэпалах; далей — уцёкі камуністаў і злыбедна-здавальняючая радасць багацеяў-гаспадароў... Выразна, нібы ўяў, устаў перад Маланкаю гэткі вобраз: насоўваецца цёмная

дажджлівая ноч; гудзе па-за вокнамі сярдзіты вецер; свішчуць галінамі плакучыя бярозы. Яна, Маланка, у хаце, сядзіць пры стале і, аддаўшыся ўсёю ўвагаю, піша ліст да мілага мужа, Нічыпара, які ваюе на фронце з панамі. Старыя бацькі яе спяць, спіць і Міхалка. Сціша ў хаце. Пёрка выводзіць на паперы няроўныя радкі. Словы ліюцца, ліюцца, ліюцца — няма ім канца, няма стрыму. Яе абурае палкае, маладое натхненне, якое салодкім туманам абдымае Маланчыну істоту... Маланка забываецца, цішэй водзіць асадкаю, адцягае ўвагу ад паперы і накіроўвае прагны ўзрок крыху ўправа, наўкос, дзе спатыкае мілы твар Нічыпара... Нават чуе цёплы подых яго вуснаў... Маланка ўся дрыжыць, але, быццам заварожаная, не можа паварушыць ніводным суставам... Некалькі доўгіх хвілін яна знаходзіцца ў салодкай напрузе. Далей — не ўтрымлівае і, сабраўшы сілу, хоча падняцца, як раптам яе аглушае страшэнны гук. Маланка ўздрыгвае, як асінавы ліст у дзікі парыў ветру... Звіняць у вокнах шыбы... Разам устаюць усе страхі панскіх гвалтаў, аб якіх ёй пісаў Нічыпар. Енкі, плач мацярок, кроў... Яна азіраецца ў акно і бачыць агромністы промень, усё неба ў агні. «Не, я не застануся дома, не! Не дамся на глум панам. Уцяку, уцяку з мілым Міхалкам. Уцяку! Мне не здабраваць, як прыйдуць паны...» Яна паведамляе бацькам сваё рашэнне і следам хапаецца за дзіця. Бацькі пачынаюць угаварваць яе, плакаць, самі не даючы сабе адліку, што пагражае іх Маланцы ад паноў.— Астанься, дачушка,— моліць маці.— Куды ты ў свет з дзіцем? — упікае бацька. Але яна не слухае, паспешна будзіць Міхалку, адзяе яго і, захапіўшы ворачак, прыпасены на ўсякі выпадак, кідаецца з хаты ў цемру ночы. На вуліцы яе падхапляе агульная хваля

ўцекачоў і, як трэску, нясе з сабою... Куды? Дзе прыпынак?

— Мама, ідзём далей, ужо супачылі,— катурхнуў мацеру Міхалка.

Маланка ўсхапілася, як са сну, парваўшы нітку думак, і агледзелася вакол; пасля, адчуўшы ў руцэ хлеб, са смакам укусіла яго.

— Хадзем! — настаяў Міхалка, першым выбегшы на гасцінец.

Маланка паднялася, закінула за плечы ворак і пайшла за сынам.

Жоўтыя сцены жыта зноў абнялі іх з бакоў. Таксама стаяла гарачыня; таксама спявалі жаўранкі ды перапёлкі; не заціхалі песні жнеек.

— Ці далёка нам яшчэ ісці, мама? — запытаў Міхалка, адышоўшыся крыху.

— Не так ужо далёка, даражэнькі. Дойдзем сынок, крапіся крыху,— адказала Маланка, кінуўшы погляд усцяж гасцінца.

ТРЭСКІ НА ХВАЛЯХ

I

У канцылярыі Вікурскага іспалкома, падзеленай на дзве палавінкі, таўклася процьма людзей. Адны забеглі выясніць справу з падаткам, другія зайшлі папрасіць у прадсядацеля дроў, трэція наведваліся за дапамогаю, а некаторыя так, проста сабе, зайшлі. Гамонка дзелавітая, просьбы са слязамі на вачах, спрэчкі, выкрыкі ўмольныя, ласкавыя словы знарочыста «прыніжаных» напаўнялі дзве невялікія каморкі, брудныя, з разбітымі вокнамі, неапаленыя, з пашарпанымі, замурзанымі абоямі. Некаторыя з прыйшоўшых выказвалі сябе смелымі і вялі гутаркі са служачымі іспалкома развязна, запанібрата, другія ж, па старому звычаю, чулі сябе ў іспал-

коме, як бы ў якой канцылярыі царскае воласці або станавога, і падыходзілі да сталоў дзелавода ці загадчыка аддзела з нейкай палахліваю асцярогаю, з аглядкамі навокал і назад, з падазронасцю.

У дзвюх каморках, якія складалі канцылярыю іспалкома і разам чуць не ўсе аддзелы, за вылучэннем «кабінета» прадсядацеля і «кабінета» ваенкома, стаяла па кутках каля шасці сталоў. На кожным стале ляжала па некалькі «спраў» у сініх і жоўтых вокладках, вылупленых у памёршых канцылярыях старога ладу. У суседстве са справамі стаялі разнаколерныя чарніліцы з невялічкім запасам вадзяністага чарніла. Добрая колькасць гэтага чарніла апынулася на паверсе сталоў, размаляваўшы іх большымі і меншымі плямкамі. Але і таго запасу, які меўся ў бутэльках, для дзелавода і для загадчыкаў аддзеламі было даволі. Яны спакойна раз-поразу мачалі асадкамі ў пляшачкі, прыгінаючы іх на бок, каб больш насыціць пёрка, і з перабоямі між гаворкаю выводзілі нямудрыя запісы на кавалачках рознага сорту і гатунку паперы. Часта, абмачыўшы пёрка, яны і не дакраналіся да паперы, а, гаворачы з просьбітамі, хвілінамі трымалі асадкі напагатове да пісання, а потым мачалі іх зноў у чарнілы.

Ды сапраўды, куды там было да спакойлівае пісаніны, калі нельга было вольна ўздыхнуць ад людзей, якія ўсё прасілі і пыталі. Здавалася, з нецярплівасцю можна было многіх вылаяць за назойлівасць і ачамернае прыставанне, можна было са многімі пасварыцца. Але гэта не было навіною для іспалкомцаў. Штодня, праз паўтара года ад часу палякаў, у іспалкоме панаваў настаяшчы кірмаш. На ўсю воласць трэ' было раздаваць прыказы, кіраваць зямельнаю, лясною, працоўнаю справамі, су-

дзіць, радзіць, памагаць, уладаваць, наводзіць парадак і ўмацоўваць савецкую ўладу, і з усіх канцоў воласці, з яе мядзведжых куткоў накіроўвалі за раз'ясненнем кожнага пытання ў іспалком.

Як толькі пачыналася раніца, ужо не зачыняліся дзверы; мэрам на станцыі — яны хадуном хадзілі ўзад і наперад, з прычыны чаго бясконца стаяў стук і бразганіна. У іспалком ехалі ахвотна і смела, а таму кожная маленькая, зусім нязначная справа адводзілася ў яго на абгавор. Чаго ж! Свае людзі, без крыку, па-суседску могуць усё абсудзіць і вырашыць. Ды не толькі заязджалі з простымі пытаннямі, а нават так, без дай рацыі, захадзіла ў іспалком штодня шмат людзей, найбольш мяшчан-вікураўцаў, якія любілі парадзіцца аб розных пытаннях свайго куту і аб навінах у свеце. Іспалкомцы, хоць і камуністы ў большасці, але свае людзі, выгадаваныя на вачах,— чаго ж іх саромецца ці баяцца? Не выжануць. І кожнага дня паміж дзелавымі заезджымі было шмат проста зайшоўшых. Іх ужо можна было адмеціць па нядбайнаму, спакойліваму выгляду твару, па шырока выказанай суседскасці. Многа з гэткіх праз частае наведванне пазналіся з унутранымі распарадкамі іспалкома і часта падавалі тую ці іншую раду не знаёмым з нічым, рэдка ці ўпершыню прыязджаўшым.

Сідор Браварка, адчыніўшы дзверы, зразу трапіў на аднаго з гэткіх дарадчыкаў і запытаў:

— Скажыце, дзе тут займаецца Андрэй Камель?

— А? Гэта загадчык асветы? Вунь у тым куце. Прайдзіце. Каля яго, здаецца, менш усяго людзей, ён вас выслухае.

Сідор Браварка павёў носам у дымным згушчаным і злёгка смуродным паветры, кіўнуў нездаволена галавою

і павярнуў к паказанаму кутку. Гурток сялян, што перагароджваў дарогу, расступіўся, і ён вольна падышоў да стала, за якім сядзеў загадчык асветы Андрэй Камель.

— Здароў, калега! — прывітаў Сідор Браварка знянацку.

Андрэй Камель хутка адняў вочы ад папераў, здзіўлена паглядзеў у твар Браваркі і адказаў:

— Якім гэта чынам? Вось дык не чакаў, брат! Калі прыехаў? Як надоўга? Што ў цябе новага чуваць? Як здароў? — засыпаў Камель прыяцеля шэрагам запытанняў. І, не чакаючы, пакуль той пачне адказваць, абглядзеў навакол стала, мэрам бы чаго шукаючы. Пасля, спыніўшыся вачмі на паламаным зэдліку, праказаў да Сідора:

— Сядай і расказвай.

— Што, брат, расказваць! Ці варта, наогул, гаварыць?

— Чаму?

— Ды таму! Аб чым цяпер будзеш гаварыць? Ласне можна найсці што-кольвечы цікавае...— Сідор матнуў недаверна рукою і яхідным позіркам абвёў канцылярыю іспалкома.— Вось так, як гэта,— усюды. Што ты будзеш казаць... Гніль, смурод, чад... Эх, не тое, брат, аб чым мы калісьці марылі! Помніце, калега?

Сідор дастаў з кішэні сярэбраны партабак, спрытным замахам пальцаў адчыніў яго і працягнуў да Андрэя. Гэты міжвольна падаўся да партабака ўсім целам і нясмела двума пальцамі выняў пахучую надушаную папяросу.

— Бач, яшчэ маеш... Не тое, як мы тут... Самасейку глумім.

— Да гэтага пакуль яшчэ не дайшло. І думаю, не дойдзе. Трэба меркаваць, дарагі, каб не апынуцца пад абцасам гэтага тыпу... Вось трымаюся сяк-так. І не скажу, каб давялося цярпець, як другім...

— А цікава, бок, ты дзе цяперака ўстрэмлен? — пацікавіўся Андрэй.

— У прадкоме ў Проўску.

— Даўно ўжо?

— Ды вось амаль не паўтара года... Ці ж ты не атрымаў майго ліста? Я ж паведамляў цябе аб гэтым... Як выйшаў з асветы, дык зразу і паступіў у прадком... І, знаеш, павязло: устроіўся добра. Ну, а ты тут?

— Як бачыш, усё тут. Важдаюся, брат, са шкрабамі ды з мяшчанамі. Па вушы працы. І, прызнацца, цікавай працы.

— Ай, кінь ужо ты з яе цікавасцю: я ведаю яе! Перанёс на сабе і трудавыя школы, і двухступянёўку, і... беларусізацыю... Пачуў увесь смак...

— Таварыш Камель,— перабіў Браварку якісь мешчанін, не падыходзячы блізка да стала.

— А што, дзядзька?

— Вы там, таварыш, наказвалі, каб я зайшоў да вас наконт майго хлопца. Вось я і прыйшоў. Вы, калі ласка, дазвольце вам усё раз'ясніць...

— Нічога, дзядзька... Я ўжо ўсё ўладзіў: я зазываў да сябе настаўніка і наказаў яму, каб другі раз ён без саюзу так не рабіў. Нічога, будзьце супакойны — справа залатвена.

— Дзякую, таварыш. Вельмі дзякую, а то мне стольκі клопату паддаў ён, што...

Андрэй матнуў рукою, і селянін замоўк, схінуўся перад ім і завярнуўся ад стала.

— Вось гэта табе цікава? — пасмяяўся Сідор.— Не ведаю, хіба ты змяніўся, а як судзіць па-ранейшаму — то наўрад ці могуць цябе зацікаўляць гэткія справы... Трэба, наогул, напалову адрачыся ад самога, каб з цікавасцю аддацца гэткім справам... Я не ведаю, як ты, ну, а я ўсё яшчэ не магу згадзіцца з усім гэтым.

— Што ты, Сідор, узапраўды? Здаецца ж ты не горай мяне жывеш, а...— вымавіў Андрэй і супыніўся, угледзеўшы, што ў канцылярыю ўвайшлі настаўнік і настаўніца вікурскае школы.

— Я табе скажу: гэта не тое, каб даводзілася дрэнна з матэрыяльнага боку. Не! Галоўнае...

Настаўнік з настаўніцаю, пасмейваючыся над чымсьці, падышлі да стала і запанібрацкі павіталіся з Андрэем. Настаўнік абгледзеў навокал стала, каб найсці на чым-колечы прысесці, і, не ўгледзеўшы нічога, пасмяяўся:

— Хоць на падлозе... Па-турэцкаму...

Сідор пахіліўся да настаўніка і, пазнаўшы ў ім знаёмага — нават калісьці таварыша, уставіў ад сябе:

— Цяпер не навіна: альбо пад сталом, або на стале.

Настаўнік, пакуль не зважаўшы Сідора, цяпер глянуў яму ў твар і весела-здзіўлена завёў:

— Га-а! А вы ж, Сідор Гарасімыч, якім чынам да нас? — і працягнуў яму руку.

Сідор патрымаў працягнутую яму руку і адказаў:

— А вось у госці заехаў. Няма бацькоў — пачастуюся ў сястры. Захацелася наведаць родны кут.

— Пазнайцеся: Марыля Слой, настаўніца вікураўскага вучылішча,— паказваючы рукою на настаўніцу, запрапанаваў Сідору настаўнік.

Сідор далікатна прыўстаў з зэдля, схінуўся крыху і паціснуў ужо працягнутую яму руку настаўніцы.

— Паўлюк, а ці ж Марылі таварыш Сідор не ведае, што ты іх знаёміш? — здзіўлена запытаў Андрэй, паглядаючы пазменна на кожнага з іх.

— Штосьці я не помню,— адказаў Сідор.

Настаўніца не то ганорна, не то сарамяжна прапусціла тварам лёгкую ўхмылку.

— Дзе там іх прыпомніш! — уставіў Паўлюк.— Іх тут за час адсутнасці Сідора Гарасімыча з Вікур нарасло як грыбоў. Дзявочае семя ўрадлівае.

— Ах, каб цябе, каб цябе... — настаўніца замахнулася на настаўніка рукою, але той спрытна ўхіліўся і ўголас зарагатаў.

Яго рогат звярнуў на сябе ўвагу многіх прысутных у іспалкоме, якія павярнулі галовы ў іх бок. Андрэй з прычыны гэтага нездаволена кіўнуў галавою і хутка азірнуўся ў бок «кабінета» прадсядацеля. Сідор падмеціў асцярожлівасць таварыша і прамовіў:

— Чаго азіраешся?

— Нічога... Так сабе...— уверыў Андрэй і тут жа пачаў збіраць свае паперы.— Трэба збірацца дахаты. Заўтра будзе дзень. Усё роўна сёння ўжо не будзе работы.

— А начальства не баішся? — пажартаваў Паўлюк.

— Трэба на гэты раз адважыцца.

— На гэты раз можа ўважыць. Не так многа часу засталося да канца,— дадала Марыля.

— Ах, менш бы яго яшчэ засталося,— яхідна праказаў Сідор і паглядзеў на загарак.

— Ну пойдзем, калегі,— пазваў Андрэй.

— А куды? — запытаў Паўлюк.

— Падумаем...

Яны выйшлі з іспалкома на двор і пайшлі праз пляц напрамкам да вуліцы.

— Што ж, Андрэй, трэба будзе адмеціць прыезд Сідора Гарасімыча,— запрапанаваў Паўлюк.

— Так, добра б было... Але дзе і як?

— Калі ласка, да нас заходзьце,— пазвала настаўніца.

— Вось добра,— сказаў Паўлюк,— згодны, Сідор Гарасімыч? У Марылі Палікараўны зацішна і добра. Мы там заўсёды збіраемся. Можна і пагаварыць аб усім...

— Давайце, мне цікава разведаць, як у вас тут жывецца, што чутно, які ваш настрой,— адказаў Сідор.

Як толькі яны выйшлі на вуліцу, іх нагнаў настаўнік Плаха.

— А-а! Я дык ледзьве вас знайшоў,— выгукнуў ён, забягаючы ўсім наперад і па чарзе вітаючыся.— Мне цікава пабачыць Сідора...— Здароў, брат! Як і што ў цябе? Ці надоўга да нас?

— А вось пагляджу, як спадабаецца... Спадабаецца больш — прабуду даўжэй, а не спадабаецца — хутка ўцяку,— адказаў Сідор.

— Гэ-э! У нас не горай, як усюды,— падаў Плаха.

— Да горай ужо нідзе не бывае. Усюды роўна — усюды горай. Адны парадкі — адны законы... Чаго тут лепшага шукаць.

— Пэўна! Прайду кажаш, браток,— згадзіўся Плаха, не думаючы, да чаго кажа.

У гутарцы прыняла ўдзел уся кампанія. Але меней усіх выказваўся Андрэй. Таксама рэдка закідала словы і Марыля, якая больш слухала Сідора. Апошні, скора

яна яго ўгледзела, паказаўся ёй дужа прыемным і прыгожым, і яго словы здаваліся ёй ад пачатку да канца праўдзівымі. Калючкі і ўпінкі ў Сідоравай гутарцы, накіраваныя на савецкі лад і яго парадкі, падабаліся Марылі яшчэ і таму, што яна таксама не спагадала бальшавікам... На кожны выказ Сідора Марыля адказвала ўхмылкаю і ліслівым зазіраннем яму ў твар. Гэта, з свайго боку, заахвочвала Сідора на большую адкрытасць у сваёй гутарцы.

Гэтак гутарачы, яны прайшлі ў канец усю вуліцу і павярнулі назад.

— Ну, хіба цяпер разыдземся, а пасля сыдземся зноў... калі не прагоняць, то ў Марылі Палікараўны,— парадзіў Сідор.

— Што вы, аброць вам на язык,— перапыніла Марыля.

— Добра, добра,— згадзіўся Паўлюк.

Параўняўшыся з перавулкам, яны разышліся хто куды.

II

Сідор Браварка прыйшоў да сястры на кватэру і, не заставўшы нікога ў хаце, прысеў каля стала і пачаў выяўляць і пераверваць сам-насам першыя свае ўражанні. Выгляд мястэчка, іспалком, яго таўкатня, спатканне з таварышамі, іх настрой суцэльным шэрагам панесліся перад яго ваччу адно за другім. Пранесліся перш несупрымна, хутка, а пасля, мэрам бы зрабілі паўкруг ублізку ад яго, павярнулі назад і зноў кранулі яго думкі. Затым раптам зніклі, даўшы месца мінулым адчуванням. Перад Сідорам усталі вобразы яго студэнцкага жыцця, гульні з паповымі і станавога дочкамі, пачосткі, балы,

вечарыны. Прамігнулі палкія летуценні, жаданні і мары, якія выглядалі перад ім якімсьці раем. Тады, прыпомніў Сідор, многае што абгаварвалі яны з Андрэем і Плахаю, будавалі шмат смелых планаў. Вікуры не мелі месца ў іх жыцці. Пецярбург — вось дзе луналі іх думкі... Яны лічылі сябе вялікімі людзьмі, перад якімі ўсіх бы вікурцаў спадалі шапкі. «Колькі часу таму? Многа, многа! Здаецца, цэлыя вякі! Ды страшнага якога часу, каторы пераламаў усе мае планы, усе задумы перастроіў. Якія змены зрабіліся! Цяжка ваабразіць! На ўсім і на ўсіх, як ні паглядзі»,— прашаптаў Сідор сам пра сябе.

Сідор прыўстаў з месца, паглядзеў у акно, ці не ідзе хто, каб не памяшаў салодкасці і заўзятасці яго думак, і зноў адвярнуўся ад акна, але ўжо не прысеў, а пачаў тупаць па хаце.

«Перамена на ўсім, адно толькі я астаюся тым самым, якім і быў. Я адзін краплюся і стаю на сваім. І выстаю... Ды мала таго, што выстаю, а мушу і другіх прытрымаць на тым жа месцы. Бо што з таго, калі мне аднаму давядзецца займаць сваю пазіцыю? У гэтым мала радасці і мала карысці... Важная карысць — другіх утрымаць... Так, важная, але ці ж хопіць сілы?.. Штосьці задалёка ўсё адышло... Дзіўлюся. Ці то мне здаецца, ці сапраўды яно так: мэрам бы і Андрэй зусім другім стаў. Відаць па ўсяму: патайны стаў, малагаворкі, пададзроны... Няўжо і яго пераламала ўжо? За гэтыя два з лішнім гады ці ж мог ён адцурацца сваіх поглядаў — гэткіх цвёрдых, здавалася, і перакананых?.. Цікава!.. Што ён выкажа далей? Трэба пацягнуць яго на адкрытую... Бо штосьці не верыцца, каб ён са шчырасці казаў, што «работа цікавая»... Забачым... А шкода будзе, калі Андрэй паламаў погляды, шкода... А гэта можа стацца,

бо жыццё ломіць... Ломіць упарта і крэпка. Паглядзець — падзівіцца! Узяць бы і ў мяне на службе... Ліха іх ведае: кожны стаў нейкім асобным і незразумелым. І чым далей, тым кожная душа становіцца невыразнейшай... Але там — горад. Горад — то іншае: шум, рух, кіпятня... Дзіўней тое, што вось і ў гэткія куткі, як гэтыя Вікуры, так шырока ўсё пралазіць. Чаго б, здаецца, тут уважваць бальшавіцтва, а потым паглядзець — прывыкаюць. Повен іспалком мужыкоў; згодна ды спакойліва гутараць... як дома, як у суседа... А Андрэй кажа, што «работа цікавая».

Сідор не зварачаў увагі на тое, што ў хаце было цёмна; ён размеранымі крокамі, пакіўваючы галавою, тупаў па хаце, малюючы розныя выкрутасы: то крыжы, то петлі, то ўкосныя фігуры. З акон супрацьлежнага дому выпадалі пукі праменняў і прабіваліся ў хату, кладучы адбітак акон на печы. Вуліцаю праходзілі людзі, скрыпучы па снягу нагамі. Сідор, калі хто праходзіў, на хвілю прыпыняўся і міжвольна прыслухоўваўся, пакуль праходжы не мінаў хаты. Пасля зноў пачынаў хадзіць.

Гэтак ён пратупаў каля гадзіны. Нарэшце спыніўся, падышоў да стала і намерыўся прысесці, але ў гэты момант пачуў стук дзвярэй.

Праз хвілін пяць у хату ўвайшла гаспадыня, яго сястра Юста.

— Ці ёсць хто ў хаце? — запытала яна ўпацёмку.

— Я, Юста, я ў хаце! — адказаў Сідор.

— Чаму ж ты ўпацёмку сядзіш? Ласне не ведаеш, дзе запалкі?

— А хто іх ведае... я ж яшчэ не агледзеўся...

Юста запаліла газніцу.

— Ну, а дзе ты хаця сёння быў? — пацікавілася Юста.

— Дзе... Вось у іспалком схадзіў да Андрэя; пасядзеў там трохі, пасля прыйшлі настаўнікі, і мы прайшліся крыху па вуліцы... Так дзень і мінуў.

— А мой Юрка часамі не прыходзіў?

— Як я ў хаце — то не.

— Ах на яго ліха, бадзяецца цалюткі дзень. Няўжо ён яшчэ справункаў сваіх не скончыў? І ведае, што госць дома, а сам, як цюцька, лётае дзесь... пэўна, таксама забраўся дзе ў іспалком і сядзіць,— не здаволілася Юста.

— А ён у цябе наведвае іспалком? — здзіўлена запытаў Сідор.

— Так! Кожны дзень сядзіць там. Назбіраецца іх мо' з дваццаць чалавек, набяруць паўнюткія капшукі тытуню і дурацца да поўначы. Ушалопаў, ведаеш, і не адвучыць...

— Няўжо яму так падабаецца іспалком?

— Ліха яго ведае! Бачыш, што так.

— І бальшавікоў ён любіць? — пацікавіўся Сідор.

— Не кажа выразна, але, гутарачы, заўсёды іх хваліць,— адкрылася Юста.— Я ўжо яму кажу: «Што ты людскае ў іх бачыш — пакінуў бы іх хваліць», а ён мне: «Як-ніяк, а нам пры бальшавіках лепей. Усё можна смела сказаць, можна зямлі браць дарам, лесу дастаць можна... З усімі проста — за панібрата».

Сідор яхідна засмяяўся і сказаў да сястры:

— Бач, зусім нечакана і ты для сябе бальшавіка знайшла.

— То та ж, але! Ліха яго ведае! Некалі як быццам бы і не любіў іх, а цяпер вось перамяніўся. Ды не толькі

ён адзін... Амаль не палова нашай вуліцы так... З другіх вуліц — дык ёсць колькі чалавек, што і слухаць не хочуць аб саветах, а гэта за бальшавікоў...

— Гм! — выказаў сабе пад нос Сідор і прайшоў раз па хаце.— Мяняецца час і мяняюцца людзі... Што ж, бязвольныя, слабыя...— невыразна выказаўся ён.

Юста нічога не адказала, думаючы, што брат будзе гаварыць далей. Але, пачакаўшы хвілін колькі, яна загаварыла а другім:

— Мо' ты есці хочаш, Сідор? Мо' збіраешся пайсці куды, дык кажы. Павячэраем удваіх. Юркі чакаць не будзем, горліца яго бяры...

— Так, я ўмовіўся быць у Марылі Слоевай... Там у яе зборня, ці што!

— Так, гэта ж там збіраюцца ўсе вікураўскія інтэлігенты, як на іх кажуць,— паясніла Юста і тут жа дабавіла:— Ну, дык я табе выму вячэраць, ды ідзі.

— Не варта, не клапаціся,— паспрабаваў адгаварыцца Сідор, але Юста не далася далей спрачацца, а паспешна прыгатавала вячэру і ўбрала стол.

— Садзіся! Навошта тыя цырымоніі!

Сідор усеўся за стол і прыняўся вячэраць.

III

Павячэраўшы, Сідор зразу адзеўся і сабраўся ісці.

— Ты ўжо, Юста, не засоўвай дзвярэй, хоць я спазнюся,— папрасіў ён сястры, выходзячы з хаты.

— Не бойся, не астанешся начаваць на дварэ,— пажартавала Юста.— Вось калі і засунуты будуць дзверы, дык ты працягні ў аконца руку, абмацай вяроўку і адчыніш.

— Добра... Адно была б вяроўка.

Юста правяла брата ў двор і паказала яму ўсю смікалку з засоўкаю дзвярэй.

— Ідзі гуляй з богам,— пажычыла яна Сідору.

Адказаўшы «дзякуй», Сідор пайшоў з двара. Да Слояў дарогу ён ведаў добра, як наогул добра ведаў амаль не кожную мясціну Вікураў. Але, пусціўшыся ісці, ён спярша не выясніў перад сабою яскравага жадання няйначай рабіць гэта. Штосьці — ён пакуль не цяміў — трохі астудзіла яго тыя спадзевы, з якімі ён уязджаў у роднае мястэчка. Чакалася ў ім знайсці часовы адпачынак пасля скрутнага, вакол варожага яму жыцця; чакалася адкапаць памятныя старыя моманты і супакоіцца на аднаўленні іх з сваімі, як ён чакаў, незачэпленымі бегамі часу, таварышамі. А тут вось! Толькі сустрэўся з лепшымі з іх, як адразу ўбачыў, што Андрэй — не той. Не той Андрэй і не той Плаха. І чаго крыўдней — гэта тое, што і ў хаце сястры, як выявілася, таксама няжданае. Жарты, Юрка таксама абальшавічыўся!..

Пайсці да Марылі Слоевай мела б рацыю для Сідора тады, каб яму сустрэць там блізкую і мілую кампанію. Але ці ўдасца гэта — брала Сідора вялікае сумненне. Гэтае ж сумненне і сцішала яго хаду, застаўляючы праз кожныя пяць крокаў прыпыняцца і азірацца назад.

Ужо прайшоўшы ў канец усю вуліцу, Сідор, пры павароце ў завулак, супыніўся на месцы і пачаў канчаткова выраШаць сам сабе — ісці ці не? У яго нутры вынікла раўнавага доказаў за патрэбу пайсці і супроціў гэтага, і ён ажно злаваўся на сябе, неспакоячыся.

Нарэшце штосьці яго падтаўхнула на тое, каб ісці, і Сідор маладзецка, ганорна замахнуў уперад левую нагу, пачуўшы, мэрам бы з плеч спала колькі пудоў. «Пайду і паспрабую, у выпадку чаго, пазмагацца»,— парашыў ён і прыняўся, ідучы, паспешна абдумваць, як і што яму трымацца. Але не паспеў ён якраз абдумаць і адзін манеўр, як ззаду пачуў вогук:

— Сідор Гарасімыч?

— Я самы! — здзіўлена адгукнуўся Сідор і прыпыніўся.

— А я ўжо бегаў па вас да вашае сястры,— падыходзячы да Сідора, паясніў Плаха (то быў ён).

— Ласне так? Ці ж ужо позна?

— А ўжо дзесятая гадзіна. Я думаў, што вы не трапіце да Слояў.

— Нічога, не заблуджу.

Далей яны дайшлі да Слояў моўчкі.

— Вось куды мы вас завабілі,— пажартаваў Плаха, заварочваючы ў двор.

— Праўда, што завабілі!

Яны прайшлі ў хату.

Звычайная мяшчанская хата Слояў выглядала чыста і акуратна прыбранай. На покуце вісела блішчастая ікона, убраная белымі фіранкамі, а перад ёю лампадка. На дваровай сцяне вісела вялікая люстра, а на вулічнай — гадзіннік.

У мыцельніку на лаўцы, склаўшы на прыпол рукі, сядзела Слоіха Агнэса, маці Марылі, і ўмільна пазірала на покуць, дзе наўкол стала сядзелі Андрэй, Паўлюк, Мірон — былшы валасны пісар, а цяпер дзелавод у лясніцтве, і Габрусь — кааператар, а перад люстрай

вярцелася Марыля з таварышкаю, таксама настаўніцаю, Варвараю Касач.

Сідор, пераступіўшы парог, павітаўся перш нізкім уклонам з Агнэсаю, пасля весела пацiснуўся рукамі з Паўлюком і Андрэем.

— А вось і мая таварышка Варвара Касач і таварышы — Мірон Бізун і Габрусь Пуга,— паказала Марыля на Варвару, Мірона і Габруся.

Варвара першая з прыскокам працягнула Сідору руку, сарамяжа ўхіліла голаў і расплылася ў адкрытую ўсмешку... Далей Сідор пазнаўся з Міронам і Габрусём.

— Тут у вас цэлая зборня. Больш нічога і не трэба,— падаў Сідор камплімент.

— А такі і гэтак,— паспяшыла згадзіцца Варвара.

— Сядайце вось, Сідор Гарасімыч,— папрасіла Марыля. Сідор прысеў пры ражку стала, выняў партабак і закурыў цыгарку.

— А ўсё ж, скажу вам,— пускаючы рызыкоўна дым у бок ад стала, пачаў казаць Сідор,— мне падабаецца вось гэткая кампанія. Сабе збярэшся сваёю хэўраю, шчыра пагутарыш пра што захочаш, павесялішся ўспамінамі — і часу шмат адшвырнуў. Усё менш жыць у гэтым пекле, якім цяпер стала наша жыццё... Ці ж не праўду кажу?

— Вось чыстая праўда, Сідор Гарасімыч,— падмацавала з мыцельніку Агнэса,— шчырая праўда, сынок. Я таксама часта спрачаюся і з Андрэем і з Макарам Плахаю, што цяпер куды горай ранейшага. А яны — гаварыцца не даюць.

Сідор пры апошніх словах зірнуў у бок Андрэя, і яму стала ніякавата, калі яны стрэліся сухімі сур'ёзнымі поглядамі.

— Я не ведаю, як хто, а мне дык нудна цяпер стала жыць... І ўстроен я на добрай службе, не цярплю холаду ні голаду, маю мажлівасць адзецца — а вось чагось не хапае. Як прыпомню старыя думкі, планы ды жаданні, дык сэрца дратуецца... А там, у нашым горадзе, скрозь чужыя людзі, якія з усім згадзіліся і, церпячы недастачы, у запой абараняюць сучаснае становішча. Слова аб іншым сказаць нельга. І я адным-адзін, як струк, увесь астатні час прабадзяўся. Чуць нуда не зарэзала... Страшэнна пацягнула сюды, у Вікуры, да старых таварышаў, далёка ад надаедлых мне сходаў і дэманстрацый... Мне думалася, што тут, у вашым кутку, жыццё не пачэпана так, як у горадзе.

Сідор сказаў гэта з нейкім запоем, горда і ўважліва гледзячы толькі на Агнэсу. Тая ж з цікавасцю нязмігутна выслухала яго і мэрам бы зачаравалася яго словамі, бо, калі ён кончыў, яна засталася сядзець моўчкі і нерухома.

Марыля з таварышкаю таксама ўважліва выслухалі Сідора. Спакойна выслухалі яго і Паўлюк з Міронам.

Зусім іначай паглядзелі на яго словы Андрэй, Плаха і Габрусь. У асобку Андрэй, які не мог сутрымацца ад смеху, і толькі Сідор скончыў, як ён падняўся з месца і сказаў:

— Дарэмна ты, Сідор, наракаеш на сучасны лад, зусім дарэмна. Мяне і дзівіць, чаму ты так кажаш? Паглядзець на цябе,— нельга падумаць, што ты пакрыўджаны. Сам нават сазнаешся. У чым жа рэч? Не выйшла так, як колісь мы разлічвалі? Не ходзім мы панамі, а перад намі шапак не скідаюць? Не блішчаць у нас на грудзях масянджовыя гузікі? Гэта — праўда. Але, падумай сам, ці ж у гэтым сэнс жыцця? Ці гэта —

устоі для яго? Мне думаецца, Сідор, што мы ашукваем сябе, калі марым аб нашых былых планах і намерах. Сапраўды — то былі толькі пустыя мары! І той, хто грунтуецца на іх, грунтуецца на пяску, на саломінцы... Па-мойму, пакуль вецер не выдзьмуў канчаткова з-пад ног гэтага пяску — трэба сысці з яго, каб не праваліцца ў бяздонне...

— Паглядзі, паглядзі, Сідорка,— перабіла з нецярплівасцю Агнэса,— паглядзі, што пяе Андрэй! Ці ж можна было падумаць на тое?

Сідор прынагнуў галаў, штосьці напісаў пальцамі па стале, пасля сказаў:

— Што ж, усякае бывае. Ёсць людзі з рознаю воляю... Па-мойму, зусім іначай малююцца здарэнні бягучага жыцця, і я,— ён падняў галаў,— у толк сабе не вазьму, чаму людзі таго не бачаць! Чаму яно іх асляпляе... Проста — губляюся разумець... Не магу згадзіцца ні за што — штосьці не дапускае мяне.

— А я скажу вам, Сідор Гарасімыч,— уставіў Плаха,— і вы згодзіцеся. Нельга не згадзіцца. Толькі падумаць трэ', разабрацца дасканала ўва ўсім — і тады згодзіцеся... Нас выхоўвалі на буржуазнай маралі — таму і атруцілі нам ясны сэнс жыцця... Сапраўды — ці ж мы не з таго дрэва, якое цяпер разраслося і пакрыла ўвесь край? Кроў у нас — кроў быўшых рабоў, але атручаная зменаю да іх... Ведаеце, Сідор Гарасімыч, я нядаўна сам трымаўся вашых поглядаў, але пасля, калі разабраўся ў іх, разгледзеў іх па часціне, дык пазнаў, што яны зусім несправядлівыя погляды... І я з імі расстаўся назаўсёды. Расстаўся з імі і пачуў сябе новым, здаровым і свежым. Свежым, бо мяне асвяжаюць тыя дзіўныя здарэнні, якія ўскалыхнулі наша цёмнае, пры-

гоннае жыццё, зрушылі яго з мёртвае ўстойнасці і паставілі на шлях...

— Слухай, Плаха, ты, як я бачу, таксама абмануты,— перабіў Плаху ўважліва слухаўшы іх гутарку Мірон,— каб ужо так можна было зацягацца сучаснымі здарэннямі, дык я не магу сказаць... Табе — не відно... Сядзіш сабе ў школе, калупаешся ў кніжках — і толькі! Пэўна — кніга не скажа таго, што ёсць... Хоць і вакола кнігі не вельмі надзейна... Але ты паспрабаваў бы шчыльна сутыкнуцца з жыццём — іншае запеў бы... Ты паглядзі, што робіцца навокал! Сялянства голае, і яшчэ абіраюць... інтэлігенцыя загнана. Яе самотнасць — ані што... Так і топчацца... Усе яе летуценні знішчаны... Мэрам бы знарок пастаўлена мэта — зацямніць народ...

— Вось з гэтага боку — я цалкам з Міронам,— уступіў у гутарку Паўлюк,— хай сабе іншае, ну з боку ж няўвагі да інтэлігенцыі, то несправядліва. Яна ж — сок краю. А тут мэрам бы вайну ёй абвясцілі. Што б яна ні падала ў думках — нічога не варта. Хоць бы з гэтай надаедлай школьнай справай. На табе і працоўную школу, на табе і беларускую мову, на табе і знішчэнне няграматнасці... Усё разам і засаб. А паспрабуй паспрачацца? Вось хоць бы ў нас: паперка за паперкай — прыказ перайсці да беларускае мовы... Каму і на што яна патрэбна? Які ў ёй толк? Што яна дасць?.. Дык не! Паспрабавалі мы пратэставаць — ні ўвагі...

— Ха-ха-ха-а! — разліліся смехам Марыля з Варвараю,— далася яна нам узнак — гэта беларуская мова... Папаваявалі мы супроць яе...

— А змірыліся ж,— уставіў Мірон.

— Улада гэткая — гэткая і яе мова,— падала з мы-

цельніку Агнэса,— мужыкі... мужыкі — больш нічога... Ласне ім што далікатнае трэба?

Сідор уважліва выслухаў кожнага, і відаць было, як хвіля ў хвілю мянялася міна на яго твары, робячыся то вясёлай, то няўверанай, то падазронай — адпаведна выказваным думкам. Казаў Мірон — Сідор здаволена ўхмыляўся, загутарыў Паўлюк — ён супыніў ухмылку, а насторожана лавіў кожнае яго слова, прагна жадаючы пачуць большых скаргаў і нараканняў на сучасны лад.

На смех дзяўчат і выказ Агнэсы Сідор зноў адказаў лёгкаю ўхмылкаю. Аднак уцалку — яго настрой падаў, брала раздум'е, ацягаў цяжар. Той дух, ад якога ён тужыўся ўцячы, вітаў вакол яго, дзе б ён ні супыніўся. Лятаў і труіў паветра. Сідору рабілася злосна; нянавісць забірала яго. А разам з гэтым уставаў нейкі не то задзёр, не то ўпартасць — настаяць на сваім. Абураны гэтым, ён вылез з-за стала і, не перастаючы курыць, затупаў па хаце.

— Я бачу, што ў нас не хапае ўстойнасці, і мы скрозь пальцаў глядзімо на ўсё. Глумяць школу — няхай, не ўважаюць інтэлігенцыю — няхай. Праз гэтыя «няхай» мы і робімся слугамі мужыкоў ды розных там... «с бору по сосенке». І, пэўна, замест настаяшчага атрымоўваем падробленае. Замест вялікае расійскае мовы падсоўваюць брахню нейкую... А маўчацьмем — сабакамі завыем... Запамятайце...

— Саба-акамі... Вось папаў, брат, пальцам у неба,— абураны Сідоравай размовай, падняўся з месца Андрэй.— Гаворачы так, як ты,— даруй ужо мне — сапраўды, раўняецца да сабачага брэху. Я так і бачу перад сабою вобраз, як быццам... ну, брэшам мы на месяц. Брэ-

шам, каб брахаць. Няма на вошта — дык на месяц. Я вось чую тваё нездаваленне, а скажы, што ты радзіш ад сябе? Нашы былыя мары? Ба́лі ў станавога ды папа? Кончана, згніло, брат! Згніло вакол і ўсюды. І дарэмна ты думаў — калі толькі думаў! — што ў Вікурах знойдзеш не ўзнятую цаліну... Кончана... Адно цяпер на чарзе — гэта засеяць узнятае і атруціць дармаедаў, каб не патравілі засеянага...

Андрэй строма абарваў сваю гутарку і адвярнуўся ў акно. Сідор, якога ён не бачыў два гады і які абрадаваў яго сёння сваім прыходам у іспалком, цяпер выглядаў у яго ваччу зусім іншым, чужым чалавекам. Бывалашнія таварыскасць, сумеснае планаванне будучыні, цесная блізасць, падзел самымі таемнымі перажыткамі — усё гэта, выбліснуўшы на момант, раптам заглухла, знябылося, і іх месца заняло новае пачуццё. Гэтае новае пачуццё дыктавала Андрэю настойныя думкі, якія шапталі яму на вуха: «Закаранелы манархіст... непапраўны. Горай ранейшага. Не! Болей ён мне не таварыш... не магу цярпець — варочае...»

— Сідор Гарасімыч, вы ашукваецеся, падкрэсліваю я,— каб згладзіць гострасць Андрэевых слоў, мякка казаў Плаха.— Пэўна, мне ўжо вас не разуверыць, але мне здаецца, што ролю сабак насілі б мы тады, каб ішлі супроціў цяперашняга ладу. Нас выхоўвалі для гэтае ролі і ў гарадскіх школах, і ў семінарыях, і ў інстытутах. Загналі ў нас звярынае пачуццё, і мы пад яго ўплывам знаходзімся дагэтуль. Нас пакалечылі змалку так моцна, што ажно і цяпер не апамятацца, не выраўняцца... Скалечылі нашу душу, зглумілі нашу самотнасць. Не дзіва, што кожная рэч, блізкая і зразумелая

нам,— цяпер не да спадобы. Трэба лячыцца, трэба лячыцца, а то без пары загінем...

— Я адно хачу дадаць,— умяшаўся ўвесь час маўчаўшы Габрусь,— гэта з пытаннем аб школе, якое чапаў Паўлюк. Я — не настаўнік. Я — кааператар і мо' менш Паўлюка свядомы, ну толькі ж, па-мойму, у школе нельга абысціся без нашае, мужычае, простае мовы. Тут ніякім чынам не выкруцішся... Я гэта ведаю са свае даўнейшае практыкі ў воласці... Нашаму селяніну патрэбна даставаць адукацыю самым лёгкім парадкам, а гэты парадак ёсць яго мова. Не можна пераскокваць там, дзе ёсць магчымасць перайсці...

— Ну, брат, ты ўжо пакінь... Твае тэорыі нам усім вядомы... Ты, я табе скажу, просты фанатык — не больш! — суха пераняў Габруся Паўлюк.

Пакуль ішла гэта гутарка, Марыля адышлася ад стала ў мыцельнік і колькі часу шапталася з мацераю. Пасля Агнэса выбегла ў сені, пабыла там нейкі час і вярнулася ў хату з поўнымі талеркамі сыру і каўбасы. У гэты час Марыля штосьці бразгала пасудаю і ўвіхалася з самаварам. Хлопцы не звярталі на іх ніякае ўвагі і былі здзіўлены, калі раптам Марыля прынесла на стол талерку з каўбасою і бутэльку чарнаватае наліўкі.

— Годзе сварыцца — дайце гадзіцца,— жартліва падсказала яна да ўсіх.

І, бачачы, што хлопцы зарухалі з-за стала, дадала:

— Не палохайцеся, ша! Як сядзелі, так і заставайцеся сядзець.

Па чарзе — Андрэя, Плаху і Сідора яна вярнула за стол.

— Навошта-а гэта, цётка? — сумеўся Андрэй, калі Агнэса прынесла на стол яшчэ адну пасудзіну з закускаю.

— Вось маўчы. Я захацела пагадзіць вас. Навошта вам спрачацца? Усе — таварышы,— адказала рэзвая Агнэса.

— Го, цётачка, нас ужо цяжка пагадзіць,— несур'ёзна завёў Габрусь.

— А каб цябе халера ўзяла!.. Беларус ты заядлы... Няўжо такі ты не адкараскаешся ад свае беларушчыны няшчаснай?

— Тады, калі Сідор кіне быць яе ворагам...

Сідор пусціў па твары лёгкую ўсмешку і нічога не адказаў.

— Ну, расселіся... Вось цяпер — за наша здароўе вып'ем па кілішку,— наліваючы з бутэлькі наліўку, выказала Агнэса.— Як бы і ведала, што госці будуць. Захавала яшчэ з восені.

— Умееце хаваць! — пажартаваў Паўлюк.— То б то на мяне — не выстаяла б столькі!

— Ды ўжо ты вядомы чалавек! — уставіла Варвара.

— Не чакайце ж, не чакайце, сынкі. Вазьміце, калі ласка,— упрашвала Агнэса.

Паўлюк першым узяў чарку, падняў яе і сказаў да ўсіх:

— Гэта ж цяпер — золата. Гэта — Евіна яблычка. Чаго тут пазіраць на яе?

І выпіў.

За ім апаражнілі свае чаркі і ўсе прысутныя. Агнэса, не даючы адгону, наліла па другой, а следам і па трэцяй. Наліўшы, яна над кожным настойвала выпіць, то ўгаварваючы, то пужаючы.

Гэткім чынам пляшка амаль без перадыху была апарожнена. Агнэса яе прыняла са стала і частавала госцяў закускаю.

Наліўка падвесяліла ўсіх. Але больш другіх выглядала гэта на Сідору. Ён раптам перайначыўся, адагнаў ад сябе задумлівасць, сум і стаў непазнана рэзвым і храбрым.

— А ведаеце,— перабіваючы ўсіх, пачаў ён казаць уголас,— я ніколі не думаў, што так выйдзе. Я не спадзяваўся, прызнаюся адкрыта, што ўсё так перайначылася і тут, у Вікурах... Дзіўна! Глуш, яма,— а глядзі ты! Не пазнаць... Не пазнаць нікога... нікога... Як быццам бы я сяджу ў тым жа Мінску ці Гомелі...

Сідор адхіліўся ад сцяны і не сціхаючы курыў, старанна размахваў рукамі, кажучы да Андрэя:

— Найбольш усяго я не чакаў таго ад цябе, Андрэй. Не чакаў, што ты станеш тым, чым я цябе сёння сустрэў... Ехаў і думаў: сустрэнуся з таварышамі і хоцькі душу адвяду... Пагутарым, успомнім мінулае, пацешымся і... адпачнем душою... Прызнацца, пераступаючы іспалком, тое думаў... Чаму ж не? Ласне нельга быць іспалкомцам і ненавідзець гэтую ўстанову, працу ў ёй і... усё!.. Думаў, а яно — на табе... Цяпер... выбачайце, можа я кажу гэта, а заўтра вось Андрэй, ці Плаха, ці Габрусь возьмуць і прыйдуць па мяне з міліцэйскім? Га? Не можа таго стацца?..

Сідор пакорна пазіраў у бок Андрэя, мэрам бы выспрабоўваючы яго. Але Андрэй стрымна чакаў, пакуль Сідор выкажацца і змоўкне. Чакаў і чуць прыкметна ўсміхаўся, укладаючы ў гэты смех усё яскравей абураўшую ім халоднасць і чэрствасць да Сідора.

— Ды што ты, Сідор Гарасімыч, што ты! Гасподзь з табою! — суцешыла Сідора Агнэса.— Няўжо ты думаеш, што Андрэй зусім ворагам тваім зрабіўся? Што ты!

— Ворагам? Такі і ворагам! — зацяжна вымавіў Андрэй і колькі хвілін памаўчаў.— Так, Сідор, я ўжо не вялікі твой прыяцель!.. Не вораг, але і не прыяцель... Сідор зусім неправідлова судзіць, скажу я вам. Сідор астаўся тым, які і восем гадоў таму назад пяяў на клірасе «Спасі госпадзі», а ў станавога — «Божа, цара храні!», і матыў гэтых пратухлых песняў дагэтуль шуміць у яго вушах... Ён, пэўна, думаў, што гэты матыў шуміць і над усімі Вікурамі. Дзеля таго і трапіў сюды, але памыліўся. Мы выйшлі з-пад гэтага матыву. Нам звіняць новыя песні. І паміж намі, як паміж гэтымі песнямі, нічога агульнага няма.

Выказаўшы гэта, Андрэй змоўк. Маўчалі і ўсе. Дзяўчаты, Марыля і Варвара, нез'яснёна-ўкрадчыва перакідаліся між сабою мігамі броў, чуючы нейкую нацягнутасць у паветры. Агнэса перш хацела штосьці папярэчыць Андрэю, але разам загразла ў яе горле тое, што яна мелася выказаць, і яна засталася маўчаць. Сідор як бы не сумеўся зразу ад калючых слоў Андрэя і толькі ў адказ на іх часцей пачаў зацягацца цыгаркаю. Усе астатнія таксама не ведалі, куды павярнуць далейшую гутарку, і хто задумана, а хто абурана чагосьці чакалі.

Гэтак прайшло каля пяці хвілін, якія паказаліся для ўсіх чуць не годам. Далей нельга было маўчаць, бо то б урэшту разнервавала кожнага, і Плаха перарваў маўклівасць.

— Мне здаецца, што тут не час і не месца весці нашу спрэчку. Тым болей, што мы не вырашым адразу гэтага пытання. Я раджу перайсці да іншай тэмы.

— Вось праўду кажа Макар,— пахваліла раптам знайшоўшая сябе Агнэса,— па-мойму, запяялі б песню якую.

— Давайце! Сапраўды, хлопцы! — рачавіта падцяла мацеры Марыля.— Варвара, звярнулася яна да таварышкі,— заводзь што-кольвечы. Ну, хутчэй!

— Хай без мяне хто пачне,— аднеквалася Варвара,— я не ведаю, якую пачаць.

— «За ўладу Саветаў» — дужа пекны напеў,— парадзіў Плаха.

— Па-мойму, лепей «Не осенний мелкий дождичек»,— падаў ад сябе Паўлюк.

Варвара сарамяжа кашлянула разы два, абцерла хустачкаю губы і нясмела, папярхаючыся, зацягнула «Не осенний мелкий дождичек». Ёй сталі падцінаць Агнэса, Марыля і Паўлюк. Сідор, Андрэй і іншыя сядзелі моўчкі, кожны думаючы сваё.

— А вы ж чаго маўчыце? — пяючы запытала Агнэса.— Пасабляйце пяяць.

Сідор як бы гэтага і чакаў, падняўся і выйшаў з-за стала. Пасля паглядзеў праз фіранку ў акно на вуліцу і прайшоў па хаце.

— Цікава, як позна? — абярнуўся да яго Плаха.

Сідор выняў загарак, паглядзеў і адказаў:

— Другая гадзіна.

— Го-о-о! Чуў, Андрэй? Ці не пара збірацца дахаты? — абярнуўся Плаха да Андрэя.

Той таксама выйшаў з-за стала на хату.

Гэты іх рух звярнуў на сябе ўвагу Агнэсы і дзяўчат, і тыя кінулі пяяць ды звярнуліся да хлопцаў.

— Куды вам спяшыць? Яшчэ рана. Ночы вялікія. Гуляйце! Андрэй, Макар, Сідор!

— Не, я ўжо не магу,— запэўніваў Андрэй,— трэ' яшчэ сёння даклад напісаць. Дзякую, цётачка, за ўсё, прабачайце! Ужо ў суботу нагонім за гэта... Абрыдаем вам.

— Ды чакай, не разладжвай кампаніі,— хапіла гаспадыня Андрэя за рукаў.

— Не, не, цётачка, я мушу пайсці...— адказаўся Андрэй.

— Ну, дык хай сабе ён ідзе,— абярнулася Агнэса да ўсіх,— а вы, хлопцы, астанецеся пакуль... Яму — што ж, як міністру асветы, больш клопатаў, а вы...

— І я пайду,— падаў Плаха.

— І я,— далучыўся Габрусь.

— Што вы, чаго гэта?! — накінулася на іх Агнэса.

— А мы, Сідор, давай астанёмся яшчэ!? Цётка, хай сабе яны ідуць! Можа хопіць і нас? — пажартаваў Паўлюк.

Андрэй, Плаха і Габрусь развіталіся з усімі за рукі, падзякавалі гаспадыню за пачостку і выйшлі з хаты.

Марыля іх правяла ажно да вешніц.

IV

Пасля таго як Андрэй, Плаха і Габрусь выйшлі з хаты, тыя, што засталіся, з паўгадзіны маўчалі. Сідор пахаджаў па хаце, засунуўшы рукі ў кішэні, Мірон сцягнуў з паліцы «Ніву» і разглядаў у ёй малюнкі. Паўлюк штосьці запісваў у кніжку, Агнэса з Марыляю прыбіралі са стала. Варвара ж узіралася ў люстэрка. Ці ніхто не меў жаднае гаворкі, ці мо' кожны меў, а чамусьці не мог ці не хацеў першым адкрываць рот — няведама. У кожным разе ўсе былі мэрам згавораны і гэту паўга-

дзіну маўчалі, пакуль не перарвала іх маўклівасць Агнэса.

— Што ж вы без іх і гутаркі не знойдзеце? Можна абысціся і без іх. Не вельмі яны пажаданы.

— Вось бачыце, Сідор Гарасімыч, як водзіцца ў нас! Скажы што-кольвечы супроць савецкага, дык як накінуцца... І свае лічацца, а глядзеце — ужо за бальшавікамі. Ліха ведае, што робіцца. Увачавідкі... Хоць бы гэты Плаха: яшчэ нядаўначка выступаў і супроціў працоўнае школы і супроціў беларускае мовы і... а гэта ўжо — цягне за Андрэем. Куды — і гаварыць не дае! — паспавядалася Марыля.

— Так, праўда, перайначыўся Плаха крута, і галоўнае, на вачах. Габрусь таксама шчыльна падышоў да бальшавікоў. Цягне, меле на вачах,— падмацаваў Марылін выказ Паўлюк.

— Ну, а калі гэта з Андрэем сталася? — пацікавіўся Сідор.

— Ды ўжо даўно... З год таму ці болей...

— З год?! І не мог выстаяць... цікава! А я не паспеў у Вікуры ўехаць, як зразу да яго! Вось дык штука-а-а!

На гэту ж тэму, на тэму аб страце ў таварыскасці ўсё большага і большага ліку аднадумцаў — нядаўных непрыхільнікаў да савецкага ладу і ўсіх яго чыннасцей — у хаце Слояў яшчэ каля гадзіны ішла бойкая гутарка. Сідор не пераставаў дзівіцца з таго, як і што ён сустрэў у Вікурах, і безнадзейна стараўся пераконваць прысутных у шкадлівасці работнічай улады, празываючы яе рознымі ганебнымі мянушкамі. Паўлюк і Мірон у мякчэйшых выразах скардзіліся яму на тыя кары, якія абрынуліся з боку савецкае ўлады на вікураўскіх жыхароў наогул і на вікураўскую інтэлігенцыю ў асобку. Дзяўча-

ты і разам Агнэса выводзілі, што частка гэтых кар пала на іх у адплату іх нядружнай ды нез'яднанай супярэчнасці «бальшавіцкаму гвалту».

— Вось глядзеце,— казала яна,— пачакалі б год-другі, не пайшлі б да іх на службу, і самі б яны пакланіліся вам: ідзеце, вучэце. А то запрашаюць рознымі абяцанкамі, а там толькі разладуюць, каб пасля зневажаць ды глуміцца паасобку над кожным...

Гэтых Агнэсіных доказаў было мала, каб паверыць у іх сілу і практычнасць нават дзяўчатам, але як хлопцы, гэтак і дзяўчаты паддаквалі ёй і згодна пакіўвалі галовамі. Ад абгавору сучаснага становішча яны перайшлі да ўспамінаў аб мінулых часах. І тут Агнэса ўдоваль нагаварылася: чаго-чаго не ўспомніла, колькі разоў спагадна не ўздыхнула! Вывела напаверх розныя падрабязгі сваіх спатканняў і знаёмстваў з высокімі асобамі, іх самавітасць, гонар і далікатнасць. Расказала аб бывалашніх знатных на ўвесь павет вечарынках і гулянках. Поп і пападдзя, станавы, земскі, доктар і іх жонкі скланяліся на ўсе лады.

За Агнэсаю аднавілі свае перажыткі Сідор, Мірон і Паўлюк. І яны, кожны па сабе. Толькі Марыля і Варвара, як маладзейшыя за іх і выйшаўшыя «ў людзі» ў першыя часы рэвалюцыі, не маглі, вядома, налагодзіцца «шчаснасцю» старое пары і не мелі нічым пахваліцца. Затое праз усю гутарку Агнэсы і хлопцаў яны спагадна пакіўвалі галовамі і завідвалі ім напавер.

— А потым, мне здаецца, яшчэ нельга судзіць аб усім па Андрэю і Плаху,— самасуцешна падаў Сідор, калі «ўспаміны» надаелі.— Важнае — як мужыкі ды мяшчане судзяць. Андрэй ці Плаха — то іскрачкі, выпушчаныя на вецер.

— Гой, Сідорка, на мяшчан ды мужыкоў няма чаго спадзявацца — стада, дурныя,— махнула рукою Агнэса.

— Не кажэце, цётка,— перабіў яе Паўлюк,— мужыкі — гэта патайны куток. Сярод іх мала ёсць спагадчыкаў да ўлады.

— Вось пазаўтра маецца быць сялянская нарада, можна будзе падзівіцца,— паведаміў Мірон.

— Пазаўтра? — хапіўся Сідор.— Цікава! Няйначай трэба будзе пабыць ды паслухаць. А то яшчэ не даводзілася слухаць мужыкоў за гэтыя гады...

— Пойдзем, я да вас зайду, Сідор Гарасімыч,— запрапанавала Марыля.

— Дзякую, калі ласка! Пачакаю вас.

Пагутарыўшы яшчэ нейкі час, яны сабраліся разыходзіцца. Было чатыры гадзіны па поўначы, але Агнэса ўсё яшчэ ўгаварвала пагуляць. Але ў яе ўгаворах была адна далікатнасць і зусім мала настойнасці. Ды каб старчыла апошняга, ужо нельга было б далей паліць агню. У суседніх хатах — калі ўжо пакладаліся спаць, а гэта чатыры гадзіны па поўначы — і агонь жукаціць.

Хлопцы і Варвара развіталіся з Слоевымі і пакінулі хату.

— Прыходзьце заўтра, будзем чакаць,— папрасіла Марыля, правёўшы іх да вуліцы.

V

Прыйшоўшы дахаты, Сідор не хацеў засвечваць агню і цішком раздзеўся ды ўлёгся. Але хоць канчалася пятая гадзіна, яму не рупіла заснуць. Ды каб рупіла — наляцеўшыя ў галаў думкі аб чутым, бачаным не дазво-

лілі б яму супакоіцца. Цэлым шэрагам занасіліся яны перад ім і адцягалі яго ўвагу на сябе.

Сідор ляжаў адзін, а Андрэй, Плаха, Габрусь і соткі вобразаў розных камуністаў і іх прыхільнікаў, з якімі даводзілася яму мець дачыненне, гамузам вярцеліся перад яго вачмі, хоць і заплюшчанымі і захаванымі пад коўдру. У вушшу гулі водгукі іх слоў, вынікалі цэлыя прамовы, чужыя, ненавісныя, але і страшныя, пагражаючыя. Сідору здавалася, што і цяпер вось поўна хата варожых яму людзей, якія вартуюць яго і мерацца накінуцца, каб задавіць.

Ззаду, на другім ложку, хроп яго швагер, муж сястры, а Сідор трывожна прыслухоўваўся, баючыся, каб ён не ўстаў і не далучыўся да другіх. З вялікім натугам стараўся Сідор адцягнуць думкі ў іншы бок, занядбаць здань, і тады, калі гэта ўдавалася яму, ён спатыкаўся з зачараванай дзядзінай варожасцю, якая таксама прыгняпала яго душу.

Толькі на досвітку Сідор супакоіўся і заснуў, але сон быў трывожны, і ён не адпачнуў.

Ён прачнуўся а дзесятай гадзіне. Сястра ўжо паліла ў печы, а швагер дзесь увіхаўся з гавядаю. На вуліцы было хмарна і ў хаце цёмна. Гэта горшыла Сідораў настрой. Каб гэта не ў чужой хаце, ён бы не падняўся сёння з пасцелі праз цэлы дзень. Але ніякавата перад шваграм, з якім — хто яго ведае? — як яшчэ прыйдзецца расстацца.

— Сідор, ты ўжо не спіш? — запытала сястра з мыцельніка, убачыўшы, як Сідор паварушыўся.

— А ўжо! — адказаў ён.

— Ну, ці ж патрапіў учора адчыніць? — задала Сідору другое пытанне сястра.

— Чаму не патрапіў.
— А як спалася?
— Дрэнна...
— Чаго?
— Проста так... Не ўпадабалася мне тут. Зусім не тое, чаго чакаў. Трэба хутка вас пакідаць...
— Чаму?
— Ды так! Гэтае дабро я і ў сваім горадзе знайду.
— Ды кінь ты мудрыць... Чаго табе трэба асобнага? — разуважыла яго сястра.
— Мне трэба... Я проста думаў: спаткаю сваіх старых прыяцеляў, падзялюся з імі старымі думкамі, час весела правяду... А тут усе былыя прыяцелі — цяпер ворагі...
— Не думаю, каб усе,— разуважыла зноў Юста.
Далей Сідор не казаў, бо ў сенцах бразнулі дзверы. Ён паспешна саскочыў з ложка і пачаў адзявацца.
Хутка ў хату вайшоў Юрка.
— Адліга будзе на дварэ,— вымавіў ён, беручыся за цыгарку.— Ну, а як у цябе са снеданнем? — запытаў ён у жонкі.
— Вось скора можна снедаць, няхай Сідор памыецца.
— Ай, чаго там мыцца, можна і так,— пажартаваў Юрка.
Сідор змаўчаў і палез у свой куфэрак за ўціральнікам, каб ісці мыцца...
Па снеданні Сідор доўгі час заставаўся ў хаце. Сястра і швагер разышліся па справах, а ён адзін то тупаў, то прылягаў на ложак, то браўся за кніжку — творы Данілеўскага. Пачасту ён зазіраў у акно, праводзіў вачыма праходжых. Ісці нікуды не хацелася. Успамінаў аб іспалкоме — рабілася непрыемна, пераносіўся да Слояў —

і туды лічыў няздатнымісці. Ды к таму чакаў сам Марылі. Выкрадалася жаданне, каб хто да яго прыйшоў пагуляць. З гэтых «хто» Сідор разумеў Паўлюка ці Мірона. Але час ішоў, а ніхто не наведваў, і каля другое гадзіны ўдзень ён сам выйшаў на вуліцу. Выйшаў, пастаяў з часіну каля двара, а пасля пайшоў на рынак. Падбліжаючыся к рынку, мо' на паўгоні да яго, ён угледзеў выйшаўшага з-за вугла Паўлюка, які таксама ішоў туды. Сідор яго аклікнуў. Той стаў і насустрач Сідору запытаў:

— У іспалком?

— Не, чаму?

— А там сёння нейкая нарада наконт школ. Знарочыста выклікалі і мяне,— паведаў Паўлюк.— Зойдзем, цікава! Пачуеш, як Андрэй будзе бальшавіцтваваць.

Сідор падумаў.

— Што ж, усё роўна няма куды ісці, давай пойдзем, паслухаем,— згадзіўся ён.

Яны павярнулі да іспалкома. Выйшаўшы на ўзгрудак, што пукаціў рынкавы пляц, яны здалёк убачылі, як туды ж, у іспалком, пайшла Слоева Марыля.

— Цікава, што там будзе? Пэўна, інструктар які прыехаў,— дзівіўся неспакойна Паўлюк, калі яны падыходзілі да будынка іспалкома.

— Не бойся,— суцяшаў Сідор.

— Ды хто іх баяўся, толькі... прыстаюць...

У дзвярах яны змоўклі і ўвайшлі ў іспалком. Ці з-за адмечанай нарады, ці праз іншыя прычыны — толькі ў іспалкоме на гэты раз сельскай публікі было шмат меней учарашняга. Затое ўсе іспалкомаўцы былі сабраны ў адной каморцы, седзячы чынна каля Андрэевага стала.

У іх грамадцы стаяў гоман, сярод якога выдзяляліся і пагрозныя словы.

Сідор з Паўлюком падышлі да грамадкі і ўгледзелі ў ёй усё вікурскае настаўніцтва, некалькі пастаронніх настаўнікаў і за сталом перад імі прадсядацеля іспалкома ды сакратара. Ніхто не звярнуў на іх увагі і не адказаў на выказанае Сідорам прывітанне. Было не да іх.

— Так быць не павінна,— начальніцкім голасам казаў прадсядацель іспалкома, малады здаровы хлопец.— Паглядзеце,— ён тыркаў пальцам у газету,— трэці раз пішуць у газетах пра нашу вучылішчную справу. Ці ж то добра? Вы са сваёю контррэвалюцыйнаю ўпартасцю не даяце мне вольна працаваць! Думаеце, што гэта жарты! Мінула тая пара, каб жартаваць. Велена так — так і мусіце рабіць! Мала што вам не падабаецца тое ці іншае! Можа, і сама рэвалюцыя многім з вас не падабаецца, дык будзеце ўпірацца супроць яе? Гэта апаслівая рэч, грамадзяне! Хто супроціў народу пойдзе, той гатоў голаў сабе зламаць...

— Таварыш Сліва,— пераняў яго адзін з грамадкі,— што ж, сапраўды, вы раўняеце адно з другім: ласне, да прыкладу скажам, якая-кольвечы там беларуская мова мае што агульнае з рэвалюцыяй? Навошта палку перагінаць у адзін бок?..

— Так, так,— адазваўся Макар,— па-вашаму, беларуская мова нічога не мае агульнага з рэвалюцыяй, затое, мабыць, родны з ёю закон божы!.. Ведаем ужо вас... Ні працоўная школа не мае адносін да рэвалюцыі, ні беларуская мова, ні... нават сама рэвалюцыя...

— Усё, што вам падносіць савецкая ўлада,— то ёсць ад рэвалюцыі,— дадаў Андрэй,— і супроціў яго змагац-

ца — то змагацца супроціў працоўнага народа. Іначай судзіць нельга... Ваш ухіл ад прыказаў Наркамасветы — гэта контррэвалюцыя... Памятайце... Гэта наша перадапошняе напамінанне тым, хто злосна стараецца ісці насупроціў...

Андрэй замоўк, недасказаўшы, і, павярнуўшыся да прадсядацеля іспалкома, штосьці яму шапнуў. Той падаў згоду кіўком галавы, а сам вылез з-за стала і пайшоў у свой «кабінет».

— Я толькі дзеля гэтага і выклікаў вас,— суха падаў Андрэй і таксама выйшаў з-за стала.

Грамадка, зацішаная і расстроеная, спакойліва распаўзлася па пакоі і пачала разыходзіцца. Сідор не адступаў ад Паўлюка і выйшаў разам з ім. Словы Андрэя, укладзеная ў іх рашучасць не давалі Сідору сумнявацца, што Андрэй зусім парваў з мінулым, а разам з ім, Сідорам. І ўнутры Сідора ўзнялося з новаю сілаю варожае пачуццё да свайго былога таварыша. Абураны гэтым пачуццём, Сідор адначасна і злаваўся на Андрэя і баяўся яго.

Выйшаўшы на вуліцу, Сідор заядла ўпікнуў сябе за тое, што ліха надало паслухаць Паўлюка і прыйсці ў іспалком пасведчыць Андрэева бальшавіцтва. Крывіўся ён за гэта і на Паўлюка, хоць і бачыў, што таму таксама мулка на сэрцы.

— Бачыце, Сідор Гарасімыч, як тут робіцца,— азірнуўшыся назад і па баках, ці хто іх не слухае, паскардзіўся Паўлюк, калі яны адышліся ад іспалкома.— Гаворыць, як б'е, а, думаеце, амаль не ўсе на яго баку, бо гэта ёсць хітрая выдумка: усе пагрозы накіраваны толькі на некалькіх настаўнікаў, а ўсе пазваны на ўвагу... Бачыце — толькі адзін Язэп аказаўся...

— Я не думаў гэтага, не спадзяваўся, каб так глыбока ўелася гэта бальшавіцтва вакол і ўсюды,— адказаў Сідор.— Пакуль не прыехаў у Вікуры — не верыў. А то та ж, як не паглядзі — навакола, навакола... Скажэце, Павел Сымонавіч, заўтра прыйдзеце на канферэнцыю сялян? — мэрам бы чакаючы сабе ўцехі ў прадстаячай канферэнцыі сялян, з асобнай цікавасцю звярнуўся Сідор да Паўлюка.

Паўлюк зноў падазрона паглядзеў вакол і прыцішаным голасам адказаў:

— І сялянства такое самае... Што б ні сказала савецкая ўлада — тое і робіць... Усе павіннасці выпаўняе, усе прыказы слухае...— Ён яшчэ прыцішыў голас.— Толькі вось летам крыху было раскалыхалася, ды то беспуцёва... А пасля — як пляйстрык да цела, ліпне да Саветаў. Спадабала, Сідор Гарасімыч, спадабала гэты лад... Чаму? Што? — толку не дабрацъ...

Сідору цяжка было далей што-кольвечы казаць. Яму не хацелася верыць той з'яве, якая яго аколіла і канчаткова труціла ўсе яго надзеі на скоры канец нялюбай яму ўлады. Месца службы, дзе ўдавалася яму прысябравацца да ўмоў, выцягаць мажлівасці да самавітага жыцця і поруч псаваць машыну працы ці, па-ягонаму, «ужываць змаганне з нялюбым ладам», тое месца паказалася яму страшыдлам з вушамі і вачамі, з языком, які, чаго добрага, толькі ён, Сідор, прыедзе, усё выкажа, усё выявіць. «Ці варта варочацца назад, ці мае мэту зрабіць гэта? Для чаго і нашто? Якая карысць?.. Але не вярнуцца туды — то дзе ж дзецца?.. Не астацца ж тут вось, у Вікурах, дзе нядаўнія таварышы сталі бальшавікамі, не хочуць з ім лічыцца, а з часам гатовы... ой... Трэ' будзе ехаць, хоць...»

— Сідор Гарасімыч! — перабіў Сідаравы думкі Паўлюк, калі яны падышлі да вуліцы, на якой стаяла хата Сідаравай сястры.— Што ж, можа вечарам прыйдзеце да Марылі?

— Не ведаю...

— Прыходзьце сёння, «тыя» не прыйдуць. Мы адны збяромся і пагуляем.

— Не ведаю...

— Ці ж цэлую ноч сядзець дома?

— Можа і прыйду.

— Прыходзьце.

На гэтым яны разышліся. Сідор паспешна, не кідаючы думак, пайшоў праміком да сябе на кватэру і ўжо да заўтрага нікуды не выходзіў.

VI

Назаўтра а першай гадзіне, толькі Сідор паспеў паабедаць, да яго прыйшла настаўніца Марыля Слой.

— Ну, пойдзем на канферэнцыю, Сідор Гарасімыч,— яна пазвала яго.

— Мо' ж яшчэ рана? — запытаўся Юрка, Сідораў швагер.

— Не! Як ішла да вас, то бачыла — мужчыны ўжо ішлі.

— А! Трэба ісці і мне,— сказаў Юрка.

— І табе?! — здзівіўся Сідор.— З якое ж ласкі табе? — запытаў ён швагра.

— Як, з якое ласкі? Наш Лагчынны раён выбраў мяне ўпаўнамочным. Быў надоечы сход і выбраў мяне ды яшчэ двух суседзяў.

— Ого! Каб яшчэ ды ён дзе прапусціў! Гэта ж, на

яго ліха, так ударыўся ў бальшавіцтва, што няма рады... Бяду нацягае на дом. Вось прыйдуць палякі ці хто іншы, дык ліхаведама, што рабіцьме. А, думаеш, ён шманае аб чым? Каб ён так жыў... І колькі ўжо ўшчуваю яго, і колькі сваруся на яго — хоць бы што! — размахваючы рукамі і прытоптваючы нагамі, ушчувала Юрку жонка.

А Юрка, не шманаючы на жончыну гняўлівасць, здавольна пасмейваўся. Калі ж тая скончыла яго спавядаць, ён пакруціў галавою, зацягнуўся папяросаю і сказаў:

— Цудная ты, зусім цудная! Гаворыш — сама не ведаеш што. Няўжо табе галава баліць аб тым, што я раблю? Або чым табе пашкодзіла савецкая ўлада, што ты на яе гаўкаеш заўсёды? Палякаў шкадуеш? Забралі свінню, дык хацела б, каб і карову ім убавіць!.. Эх, баб'ё, баб'ё! Многа яшчэ вас трэба вучыць...

Выказаўшы гэта, Юрка адзеў кажух і выйшаў з хаты. Юста вожыкам паглядзела ўслед мужу і яшчэ не дала яму выйсці з сянец, як пачала зноў спавядаць яго за бальшавіцтва.

Марыля, якая маўчала пры Юрку, цяпер здаволена ўхмылялася, цешачыся гаворкаю Юсты. Хвіліна ад хвіліны яна пазірала і на Сідора, які, зрабіўшы злосную міну, паглядаў у акно ўслед за шваграм.

— Сапраўды, цётка,— не сцярпела Марыля,— ваш дзядзька мудрэй за другіх уцягнуўся ў бальшавіцтва. Нідзе нічога іхняга не прапусціць.

— Няхай на яго прогліца, няхай...

— Прогліца-а! — скрозь зубы вымавіў адвярнуўшыся з акна Сідор,— гэта ўжо праклёнам нічога не пасобіш, галубка. Звіхнуўся чалавек — і толькі!.. Звіхнуўся — і, ведаеш, Юста, стаў мне праціўным! Глядзець я не магу на яго. Лічу, што ты няшчасная стала, сястра...

Сідор выказаў гэта з цвёрдасцю і са шчырасцю. Тут ужо нельга было яму пярэчыць, каб хто і хацеў. Ні Марыля, ні Юста не думалі гэта рабіць: яны маўчалі. Нічога не хацеў больш казаць і Сідор. Ён моўчкі адзеўся, закурыў папяроску і звярнуўся да Марылі:

— Ну, пойдзем, паслухаем, што сяляне казацьмуць на нарадзе. Як абмывацьмуць гэтых...

— Вы таксама ў іспалком? — запытала іх Юста.

— Так! Пойдзем паслухаем.

Юста нічога не сказала і гасцінна прайшла за імі да вуліцы.

Сідор з Марыляю ціхім крокам направіліся проста ў іспалком.

Ідучы, яны вялі гутарку на балючую для Сідора тэму — аб размаху ўплыву камуністаў на сялянства. Марыля мала што ведала аб гэтым і не магла нічога пэўнага паведаміць Сідору. Яна ў гэтым пытанні не разбіралася, а заўсёды адказвала на яго чужымі словамі брахні ды знявагі.

Гутарачы так, яны падышлі да іспалкома. Каля будынку і ў двары стаяла шмат падводаў. У іспалкоме чуўся гоман, па якому можна было судзіць, што там сабралася многа дэлегатаў. Тым часам з усіх канцоў мястэчка яны яшчэ падыходзілі і пад'язджалі.

Сідор з Марыляю спыніліся каля двара; Сідору хацелася паслухаць, што гутараць прыезджыя і які іх настрой. Вось кожнага дэлегата ён абводзіў вачыма з ног да галавы, зазіраў яму ў твар. Сачыў і бачыў: усе яны, больш пажылыя мужчыны, выглядалі весела настроенымі і ў гутарках выказвалі зацікаўленасць нарадаю. Адзін другому расказвалі, хто што мае казаць, як і што ідзе ў іх вёсках будаўніцтва савецкага ладу, збор падаткаў,

размеркаванне зямлі. Ніводнае скаргі на сваё становішча Сідор не пачуў.

— Ну, пойдзем усярэдзіну,— сказаў ён да Марылі.

Яны праз некалькі часу ўвайшлі ў іспалком. Невялікае памяшканне было біткам набіта людзьмі. Яны займалі ўсю канцылярыю і дзве бакавыя каморкі, высвабаджаныя ад сталоў і застаўленыя лаўкамі. У «кабінеце» прадсядацеля іспалкома, таксама адчыненым насцеж, стаяў стол, прыгатаваны для прэзідыума. Вакол стала грудзілася з дзесятак чалавек, якія запісвалі свае мандаты. Было душна, і пахла вёскаю, сукном і чорным хлебам. Сідор з Марыляю на момант спыніліся пры дзвярах і абгледзелі вакол памяшканне: нідзе не відаць было вольнага месца. Сяк-так яны праціснуліся да задняй сцяны і прытуліліся да акна. Праз некалькі хвілін пачуўся званок, і гоман змоўк. У іспалкоме стала ціха, ціха. Усе настаражыліся і, як адзін, узорыліся ў «кабінет» прадсядацеля. У «кабінеце» за сталом сядзела два чалавекі — прадсядацель іспалкома і пісар. Яны штосьці між сабою перашэптваліся, азіраючыся на «залу». Пасля прадсядацель устаў і выказаў да дэлегатаў:

— Непартыйную сялянскую канферэнцыю я лічу адчыненай. Прапаную выбраць прэзідыум.

На яго прапазіцыю выйшаў адзін з ліку дэлегатаў і прачытаў спіс прэзідыума, які прапанавала камуністычная фракцыя. У ліку другіх у спісу было прозвішча Андрэя, якога мецілі ў таварышы прадсядацеля нарады. Прадсядацель іспалкома прагаласаваў спісак. Цэлы лес рук амаль не ўсіх дэлегатаў падняўся ўгору.

— Аднагалосна,— паведаміў прадсядацель іспалкома, і тут жа яго словы заглушылі моцныя воплескі.

Сідор пільна прыслухоўваўся да кожнага слова, і ка-

лі перш пачуў імя і прозвішча Андрэя, а пасля ўбачыў, як Андрэй разам з другімі пайшоў і сеў за сталом, ён злосна скрыгануў зубамі і адвярнуўся ўбок. Вострая злосць на Андрэя падсказала яму кінуць іспалком і ўцячы дадому, але гэта было б роўна таму, што Сідор не выпаўніў бы паложанай сабе задачы,— і ён перамог узняты настрой ды астаўся.

За выбарамі тут жа пайшлі даклады. Першы рабіў даклад прадсядацель іспалкома аб сучасным становішчы Савецкае ўлады. Сідор пераменна сачыў вачмі то за прамоўцам, то за сялянамі, якія ціхутка, з увагаю яго слухалі. Ніхто з іх не варушыўся, ніхто не кашляў, і ўсе, як адзін, пільна сачылі вачмі ў «кабінет», дзе сядзеў прэзідыум. У словах дакладчыка часта зычэлі гострыя лаянкі на кулакоў, пагрозы за іх шкодную працу. Дакладчык таксама адмячаў клопаты савецкай улады аб сялянстве і заклікаў яго несціханна працаваць па адбудаванню краю.

Сідор на гэтых мясцінах даклада яшчэ ўважней настарожваўся і несупынна абводзіў усіх прысутных. Яму не верылася, каб ніхто з дэлегатаў не выгукнуў якое-кольвечы лаянкі на савецкую ўладу ці не падаў спрэчкі прамоўцу. Хвіліна ад хвіліны да яго падыходзіла нейкая не то радасць, не то самаўцеха, што вось-вось паднімецца пратэст мужыкоў, і ўся нарада пойдзе ўверх дном.

Але дакладчык пераказваў усю прамову, і ніхто не прараніў і слова. Калі ж скончыў, то зычны гул воплескаў быў пасланы ў аддзяку за даклад. Пасля дэлегаты, як пчолы, рэзва загаманілі паміж сабою, весела настроіліся і адзін за адным уголас падавалі выказы: «О, і маладзец наш Сліва!» — «Вось праўду сказаў!» — «Ёсць чаго паслухаць!» Каля дваццаці чалавек сарваліся з месцаў і панесліся да стала, каб узяць слова ў спрэчках.

А калі спрэчкі пачаліся, дык толькі і чуўся з вуснаў кожнага прамоўцы жывы, гарачы водгук на воклік дакладчыка. У кароткіх, нескладных прамовах цэлы шэраг сівых барадатых сялян засведчылі сваю ўвагу, сваю спагаду да савецкага ладу ды яго парадкаў. Атрымоўвалася ўражанне, мэрам бы ўся нарада сабралася ў іспалком, каб урачыста прывітаць тую гадзіну, якая прынесла ім жаданую волю.

Гэты настрой кідаў Сідора то ў жар, то ў холад. Штосьці цягнула яго хутчэй уцякаць, а разам другая сіла прыкоўвала яго к месцу. Марыля некалькі разоў звала яго выйсці, але ён аднекваўся і не пускаў.

— Вось хай скончаць гэта пытанне — няпраўда, праўвецца! Вось мо' хоць адзін прамоўца знойдзецца,— папрасіў Сідор Марылі, калі яна пагрозілася пайсці адной.

— Ну, добра! Толькі адзін,— згадзілася яна,— усё роўна нічога новага не скажа.

Якраз гэтым адным папаў Юрка. Сідор не прымеціў, як той апынуўся ля стала, але толькі прымеціў швагра, як моцна скалануўся ад гневу і азірнуўся на Марылю:

— Бачылі гэта?

— Юрка! — прашаптала тая.— Пачуем, што скажа!

— Не, годзе! Ідзём! — папрасіў Сідор Марылю.

Таўхаючыся між людзей, яны пайшлі да дзвярэй, а ўслед ім несліся гучныя словы Юркі: — Мы павінны помніць адно: што нам далі польскія паны і што зрабілі нам бальшавікі. А памятаць паноў кожны мае завошта — з іх імем звязана наша няволя, звязана разбурэнне краю, гвалты, пажары. Толькі бальшавікі нам далі волю, толькі ад Саветаў — наша свабода і светлая будучыня.

VII

На канферэнцыі ў іспалкоме былі таксама Паўлюк, Мірон ды Варвара. Яны прыйшлі шмат раней Сідора з Марыляю і занялі месца ў бакавым пакоі за сценкаю, так што іх не было відно з канцылярыі. Стоячы там, яны не маглі сачыць за ўсімі, хто заходзіў у іспалком і хто з яго выходзіў. Праўда, Сідора з Марыляю яны чакалі з часу на час, пазіралі ў акно, думаючы ўгледзець ідучымі, але прапусцілі і не прымецілі, калі Сідор з Марыляю зайшлі ў іспалком. Вось усе ўтраіх так і пастанавілі, калі распачалася канферэнцыя, што Сідор, мабыць, матнуў на яе рукою і не прыйдзе паслухаць. На гэтым і спыніліся б, каб выпадкова Паўлюк не азірнуўся ў акно якраз у той момант, калі Сідор з Марыляю выйшлі з двара іспалкома.

— А во, бачыце! Сідор з Марыляю пайшлі! Усё ж былі тут,— ціха падаў Мірону і суседзям Паўлюк.

Тыя паглядзелі ў акно.

— Так, так! Пэўна, што тут быў. Давайце дагонім,— запрапанавала Варвара.

— Давайце, чаго далей слухаць! — згадзіўся Паўлюк. Пяцёра іх — Паўлюк, Мірон, Варвара і двое з дэлегатаў — настаўнік з вёскі Шула і ляснічы з Шулаўскага лясніцтва — таўхаючыся, праціснуліся да дзвярэй і выйшлі з іспалкома. Сідор з Марыляю ўжо падыходзілі да ўзгорка на рынку.

— Гукні! — падаў Мірон Паўлюку.

Той стуліў пры губах рукі і гукнуў:

— Сі-ы-до-ор-р!!

Сідор з Марыляю абярнуліся і пасталі.

Праз пяць ці шэсць хвілін да іх падышлі Паўлюк з кампаніяй.

— Ну, дзе ж былі, Сідор Гарасімыч? — запытаў Паўлюк Сідора, вітаючыся з ім і знаёмячы яго з шулаўцамі.

— Дзе быў? Пэўна там, дзе і вы...

— А вы ў іспалкоме былі? — перабіла Марыля.

— Вядома што! Вось угледзелі вас праз акно і выйшлі... Чакалі-чакалі і думалі, што вас там не будзе,— рэзва адмовіла Варвара.

Гаворачы, яны ўсе разам кранулі ісці.

— Куды ж цяпер, Сідор Гарасімыч? — крыху прайшоўшы, запытаў Паўлюк.

— Трэба на кватэру,— адказаў Сідор.

— А вечарам не думаеце нікуды?

— Не ведаю...

Прайшоўшы яшчэ з гоні ўсе разам, далей яны разбіліся на двое і пайшлі паасобку ў розныя бакі: Мірон з дзяўчатамі, а Сідор з Паўлюком і шулаўцамі.

— Ну, як вам? Бачыце, вось якія мужыкі! Як адзін, у далоні б'юць: хваляць парадкі... Во, нават Юрка... Не казаў я? — выказаў Паўлюк.

— Так! Дзівіць мяне... Я ніколі не думаў, што яно так, што так глыбока ўелася бальшавіцтва... Не думаў... А то-та ж...— Сідор нездаволена пакруціў галавою і не мог даказаць.

— Сідор Гарасімыч! а ўсё ж яно не якраз так, як мы бачылі. Ёсць шмат і праціўнікаў бальшавікоў. Вось каля нас стаяла з дзесятак мяшчан — дык смяяліся з усяе цэрымоніі, толькі ім нельга выказвацца...

— Так, нельга выказвацца...— шэптам падмацавалі шулаўцы.

— Гэ! Што дзесяць, калі сотні пляскаюць у далоні, сотні... Што дзесяць! Каб наадварот...— матнуў рукою Сідор.

Яны прайшлі рынак і спыніліся пры выхадзе ў вуліцу.

— Можа, вечарам яшчэ наведаем у іспалком? Яшчэ шмат пытанняў абгаварвацьмуць... Цікава пачуць, як будзе абгаварвацца школьная справа! — выказаў Паўлюк да Сідора.

— Не, не пайду! — суха адказаў Сідор.

— Чаму? Мы зойдзем...

— Нічога не паможам! Сапраўднае гняздо бальшавікоў... Усе, усе атручаны ім...

Забыўшыся развітацца, Сідор пайшоў на кватэру. Паўлюк з другімі вярнуліся назад.

VIII

Увайшоўшы ў хату, Сідор застаў дома сястру. Яна мяшала гавядам цабры і, калі Сідор прачыніў дзверы, кінула работу і звярнулася да брата з пытаннем:

— З іспалкома прыйшоў, Сідорка?

— З іспалкома.

— Што ж там чулі добрага?..

Сідор нейкі час памаўчаў, пасля сур'ёзна з прыціскам адказаў:

— Пачуеш?! Ведама ўжо, што ў іспалкомах пачуеш!.. Твайго Юрку чуў... Дастала цацку...

— Чаму? — здзіўлена запытала Юста.

— Чаму?.. Вунь распінаецца на ўвесь іспалком. Такі аратар, што хоць ты...

— За бальшавікоў ці супроць?

— Супроць! Навучыла ж ты яго супроць!

— Ай, ай! І чаго яму трэба лезці... божа мой!.. На яго хвароба, на яго! — завяла Юста. — Дык ты ж паверыш, Сідорка, я і сама не ведаю, што з ім рабіць... Вось да таго ўкляпаўся ў бальшавіцтва, што жыцця няма... Стары чалавек...

— Табе кінуць трэба яго! — адсек Сідор.

Гэта прапазіцыя азадачыла Юсту. «Кінуць!» — то ўжо пераходзіла ўсю яе злосць на мужа і глядзела ёй у вочы чымся нез'яснёна-страшным. Яна разумела пасвойму шкадлівасць таго, што Юрка ўмешваецца ў бальшавіцкія справы, але гэта шкадлівасць не надаўміла ёй ні разу паставіць сабе рубам пытанне аб адносінах з мужам. А тут раптам чуе гэткую раду ад брата. То, пэўна, нешта нейкае ўжо сталася з Юркам. Сідор жа не павінен жыў-здароў яе палохаць.

— Сідорка, чаму ты так кажаш? — баязліва запытала Юста.

— Таму, што бальшавікі — гэта разбойнікі і згубіцелі. І твой Юрка — таксама... Ён бальшавік — і ты не павінна, жывучы з ім, ганьбіць наша котлішча...

Сідор, выказаўшы гэта, прыстукнуў нагою, нібы павеляваючы сястры выпаўніць яго раду. Юста не ведала, што адказваць, і моўчкі пытальным поглядам сачыла на сур'ёзна выглядаўшага брата. З яе рук выпала мешалка, стукнуўшыся аб цэбар, але Юста не заўважыла гэтага. Таксама не заўважыла яна і таго, што на дварэ цямнела і ў хаце па кутках пачаў туліцца змрок. Наогул, Юста была ашаломлена братавымі словамі і не ведала, чым на іх адказваць...

Ёй памог выйсці з гэтага становішча Юрка, які з прычыны перарыву нарады наведаў хату. Непрыметна для яе і Сідора ён прайшоў у двор і, апынуўшыся на па-

розе, стукнуў сенешнімі дзвярамі. Сідор хутка перамяніўустой, а Юста, нібы ачнулася, хапілася за мешалку і пачала мяшаць цабры.

— Ты яшчэ не падала паранкі? — запытаў Юрка, увайшоўшы ў хату.

— Не падала, не пада-ла! Муштраваць толькі любіш, а сам, як той валацуга, цалюткі дзень бадзяецца без нічога... Да сэрца вельмі даліся табе гэтыя бальшавікі! Не вылазіць з іспалкома. Ці ж то ёсць лад? — скарамоўна, трымаючы мешалку ў руках, залепятала Юста.— Пакіне ўсё ў хаце, хоць захлыніся адна, а сам у аратары ходзіць... Трэба вельмі табе людзей пасмяшаць?! І так з-за цябе жанкі вочы дзяруць... Хапіла б і без цябе бальшавікоў... Чаго табе лезці?

Юрка, зрабіўшы сур'ёзную міну на твары, даў выгаварыцца жонцы, а пасля спакойна, але цвёрдым голасам адказаў:

— А цябе мо' гэтыя жанкі і вучаць брахаць вось так? Ведаю я, хто гэтыя твае жанкі! Мікуліха да Дзежыха якая. Не падабаецца ім савецкі лад — вядома. І гонар апаў і павага мінулася. Сыны паўцякалі ў Польшчу, дык думалі, прасіцьмуць іх звярнуцца, а тут яшчэ забаранілі... Не глядзі на іх — свой розум мей!

Юста не ўнімалася.

— Не трэба мне больш таго, што я маю... Хай ужо ў цябе занадты розум, каб ён табе высах! Аж брыдка робіцца... Вось праўду кажа Сідор, што ты род наш ганьбуеш сваім бальшавіцтвам? Навошта яно табе?..

— Сідор кажа-а? — раззлавана выгукнуў Юрка.— Ссі-ы-дор?! Я ведаю, што Сідор... Чуў ужо я пра твайго Сідора! Ходзяць ужо ўсякія чуткі па мястэчку і за мястэчкам... Прыехаў сюды настаўніцтва бунтаваць... Вось

ужо даведаліся аб ім! Толькі мне ўвага... Сідо-ор ёй кажа!

Сідор як стаяў моўчкі, так раптам заварушыўся на месцы і ад злосці закрычаў:

— Пляваць я хачу на ўсіх і разам н-на... Не пераарыштоўваеце ўсіх — нарвяцеся зараз... «Усе ведаюць!» Хай ведаюць! Я сам не таюся, што я кроўны вораг бальшавікоў... Ненавіджу іх, як... Гэта — барбары! Яны зглумілі ўсё багацце краю, разбілі душу свядомаму чалавеку! Яны...— ён запнуўся і зрабіў колькі крокаў па хаце.— Я лічу абразаю, што мая сястра мае мужам бальшавіка... Так! І я кажу ёй: кінь, каб не паскудзіць нашага роду...

— Так? — Юрка разняў рукі і наскокам падбег да Сідора.— Вон! Вон, панскі агент! Ты што гэта? Прыехаў бясчэсціць маю хату і маё імя? Вон! Ягомасць тут знайшоўся! Душу яго разбілі... Голаў разбіць мала... Вон, каб і нага твая не была тут!

Бачачы мужа ў гэткім гнеўным настроі, Юста не брала сабе ўглузд, што тут чаўпецца, і перш, вытарашчыўшы вочы, глядзела на абодвух, а пасля кінулася ўцішаць Юрку, крычучы:

— Што ты робіш, вар'ят? Што ты робіш? Не сарамаці людзей! Завошта-а ты наваліўся на яго?.. Ці ты маеш розум?

А Юрка крычаў:

— Вон! Абаіх вас паганю! Мне не патрэбна вашага шляхецтва... Калом яно мне вылезла за сорак гадоў. Годзе!.. Прэч з дарогі! Я — бальшавік і не выношу жаднага панства. Вон, вон! Не выйду з хаты, пакуль гэты ягомасць не выправадзіцца...

Праходжыя вуліцаю застанаўліваліся перад хатаю... Крык і лямант цягнуўся з гадзіну. Юрка не здаваўся

і гнаў Сідора з хаты. Юста абараняла брата, то ўпрашвала яго выйсці на час да знаёмых. Сідор жа «прынцыпова» лаяў бальшавікоў і швагра. Але, лаючы Юрку, ён ужо не думаў ні аб чым добрым. Гэтыя тры дні, якія ён паспеў пражыць у мястэчку, зрабіліся яму годам — ды годам не простага жыцця, а балючых мукаў разувер'я, ашаломленасці зменамі таварышаў і страхам перад пагалоўным захопам жыхарства ненавісным яму бальшавіцтвам. Усё гэта так яго знервавала, так стузала, што ён увачавідкі адзначаў, як рабілася яму цяжка і невыносна ў вікураўскіх абставінах. Звакол і з усюды глядзелі на яго тысячы вачэй атручваючага страху, тысячамі галасоў звінелі ў яго вушшу. Перад ім стаяў Юрка, а Сідору здавалася, што гэта — ажыўленае бальшавіцтва, якое вось-вось сцісне яго сваімі рукамі і задавіць. І калі ён спрачаўся і лаяўся з Юркам — то гэта толькі каб не маўчаць. Каб не маўчаць, бо гэтаму супярэчыла ўся яго істота. Трэба было шмат здарэнняў, многа самаахвы ды разам каменнай цярплівасці, каб знізіцца да таго, што ён бачыў і чуў. Але пракідкі і дасціпны Сідор адчуваў сябе воўкам у засадзе, якому ўсё ж трэ' было зламаць смеласць і пакінуць гордасць.

— Шш-а, шш-а! — пакорліва суцешыў Сідор швагра, калі той не ўступаў, а ўпарта гнаў яго вон,— я пайду! я пайду... Я пайду, каб не прыходзіць ужо сюды. Годзе!.. Няхай заклятай будзе тая часіна, калі я пераступіў гэты парог...

Сідор паспешна пачаў адзявацца. Адзеючыся, ён разпоразу пазіраў у акно. Ад таго, што яму кідалася ў вочы ў згушчаным змроку акна, Сідор то ўзвышваў, то паніжваў сваю несціханую лаянку на тую, якая «злучыла іх род з родам Юркі», і тае часіны, «якая завяла яго сю-

ды». Юста з мешалкаю ў руках тупала па хаце і то кляла мужа, то перапрашала Сідора, каб той не злаваў, каб не слухаў «дурня Юркі» і заставаўся.

— Куды ж, братка, пойдзеш нанач? — казала яна Сідору.— Заставайся ў нас... У хару плюнь заразе гэтай — і заставайся! Гэта хата не яго... Я больш гаравала на яе. Мой пасаг паставіў цябе на ногі,— адварочвалася Юста да Юркі.— Гаспадар знайшоўся! Вось заўсёды так, як і сёння: валочышся, мэрам святы без вуму, цэлы дзень, а ў хаце — хоць вецер гуляй! Мая хата! Скула табе ў горла, а не хата!

Далей зноў хапалася за Сідора, просячы:

— Не ганарыся, Сідорка! Мала што гэты вар'ят крычыць! Не зважай.

Але можна было Юсце казаць гэта, а здарэнне ішло іншым кірункам. Юрка настойна — што далей, тым адчаянней лаяў швагра, паказваючы яму на дзверы, а Сідор спяшыў злажыць у куфэрак свае рэчы. Калі ж ён сабраўся, то падышоў да Юсты, суцешыў, каб тая не плакла, і, пацалаваўшы яе ў голаў, рашуча выказаў:

— Бывай здарова, Юстынка! Прашу цябе — разыдзіся ты з гэтым вар'ятам, з бальшавіком гэным паганым. Беражы сябе і нашу фамілію... Бывай! — і выйшаў з хаты.

— Вон, панскі пасылач! Вон, бяляк! Каб і нагі твае тут не было!.. Ідзі, шукай месца, дзе тваёй ганаровай душы даспадобы. Вон, вон! Так, так — ноччу, як сава, як кажан! Прыехаў тут шляхецтва сваё паказваць! Гіцаль, паскуда! Н-не, галубчык, забудзь бывалае... Ха-ха-ха! Многа ўжо гэткіх, як ты, схавала ў сябе ночка... нікуды не ўцячэ-эш-ш!

Юрка пакрыкваў так, стоячы ў акне, і здаволена слухаў, як Юста развіталася з Сідорам за парогам, кленучы і лаючы бальшавіка-мужа.

IX

Мо' з гоні ад Юркавай хаты Сідор прабег безабдумна і безаглядна. Нейкая нез'яснёная яму, але моцная і страшная сіла гнала яго ў цем ночы, як найдальш ад голасу Юркі, які, здавалася яму, мэрам раздражнены чмель, гнаўся за ім і выў над вухам.

Пасля штосьці Сідора супыніла; ён сышоў убок са сцежкі, прыслухаўся, ці за ім хто не бяжыць, і запытаў сябе: «Сапраўды, куды ж мне ісці? На дварэ — цёмная ноч... Ды і брыдка прасіцца дзе-колечы нанач. Што могуць падумаць! Ах, чорт надаў мне наведаць гэтыя Вікуры!.. Ужо не знойдзеш сухога месца, калі паводка разлілася... Кругом бушуюць хвалі!»

Здалёку хтось гутарыў. Сідор кінуў думаць, выйшаў на сярэдзіну вуліцы і пайшоў насустрач гутарцы. Але, прайшоўшы колькі сажняў, ён як бы адумаўся — вярнуўся назад. Яму заздрочыла прайсці паўз хату сястры і пераканацца, ці толькі і было гісторыі, каб яго выправадзіць з хаты, ці крык ды лаянка цягнецца далей. «Аб табе чуткі ходзяць» — гэтыя словы Юркі глыбока запалі Сідору ў нутро, і ён у сваім расшавеленым ваабражэнні маляваў розныя прыкрыя для сябе дагадкі. «Каб адно Юрка не іграў перадатачнае ролі, а то...» — і за гэтым «а то» ішлі розныя мажлівасці, якія немілавочна глядзяць на гэткіх, як ён, Сідор, і якія пачалі яму здавацца.

Пазіраючы ў бакі, мэрам крадучыся, крыху падрыгваючы ад холаду, Сідор ужо падбліжаўся да швагравае хаты, як раптоўна яго пазвалі:

— Сідор Гарасімыч!

Сідор спыніўся і, крыху сумеўшыся, абазваўся:

— Я! — і пачаў узірацца на двух падыходзячых.

— Сідор Гарасімыч,— цішэй загутарыла да Сідора Марыля (то была яна з Варвараю), падбегшы да яго,— вы не ідзеце дадому начаваць!.. Хадзем да нас,— хапіла яна яго за руку.

— Чаму? — напалохана запытаў Сідор.

— Ведаеце, пра вас пусцілі дрэнныя чуткі. Вас залічаюць агентам контррэвалюцыі... Вось нават і на нарадзе ўжо паднімалася гутарка пра вас. Макар, расказвалі так, абгаварваючы школьную справу, нападаў на настаўніцтва за яго чарнасотніцтва і ўмяшаў туды і вас... Ды яшчэ так, што ўсіх абурыў.

— Як? Плаха?!

— Так... Кажуць, апавядаў, што нібы вы прыехалі і разводзіце тут супроцьсавецкую агітацыю. Настройваеце настаўніцтва супроціў школьнае палітыкі і наогул... Вось, на кожны выпадак, ідзём да нас...

Сідор разам кінуў усе іншыя роздумы і спыніўся на тым, што паведаміла яму Марыля. Хоць у яе паведамленні і было многа знаёмага, чаго хітры Сідор заўсёды не спускаў з думак, але тая раптоўнасць, з якою ўсё гэта чынілася, аглуздзіла яго. У ваччу ажылі ўсе вакольныя рэчы, зацюкала спалохана сэрца.

— Ідзём, ідзём хутчэй!.. Паганыя, як у іх усё скора робіцца! Ці бачыш ты? — паўшэптам выказаў ён не то да дзяўчат, не то сам да сябе і паспешна рушыў уперад, ухіляючыся блеску прамення з вокан хат.

Дзяўчаты подбегам пагналіся за ім, перапыняючы яго ўпаўголаса:

— Сідор Гарасімыч, вы не туды пайшлі. Чакайце! Нам трэба на другую вуліцу... Чакайце!

А Сідор, не патураючы іх зову, як нацкованы воўк, безаглядна бег у цемнату вуліцы.

СВАЕ БЛІНЦЫ

I

— Паглядзеце вось, таварыш Платовіч,— паказваючы на пусты будынак з пашарпанаю страхою, з выламанымі дзвярмі і пабітымі вокнамі, казаў Вінцусь Шавель: — З гэтага будынка можна зрабіць вялікую рэч... Давайце пройдзем усярэдзіну...

— Нічога, нічога, пачакайце хвілінку,— адказваўся Платовіч, раззіраючы на будынак, на мясцовасць вакола яго і раз-адразу кідаючы позіркі на чыгунку здалёк, на доўгую дугу прыніклых хатак мястэчка.

Чаго і што яго зацягнуў сюды Вінцусь Шавель, ён не браў сабе ў глузд. Прычапіўся, прылез, і Платовіч мусіў пайсці. Навошта крыўдзіць таварыша? Такі-та ж ён

так моцна спадзяваўся на яго ўвагу, як на ўвагу адказнага працаўніка. Ці ж трэба даваць повад думаць і заключаць, што ў адказных таварышаў столькі гонару, ажно яны і гутарыць не хочуць з нізавымі работнікамі... Дзеля гэтага Платовіч кінуў пільную працу па абследванню актыўнасці сябраў сельсавета і пайшоў з Вінцусем Шавелем. Думаў, калі той казаў, што сапраўды Вінцусь Шавель песціць паважны праект, сур'ёзны... А выходзіць... Правінцыя, абмяжаванасць ці проста ўшолап якісь апанаваў хлопца.

Платовіч паглядзеў Вінцусю Шавелю ў твар, акінуў вачмі ўсю яго постаць і заключыў: «З выгляду ж сур'ёзны чалавек... Глыбокі зірк вачэй, як быццам бы разумная мова... А ўшалопаў сабе з гэтым млінам...»

— Чаму ты думаеш, што гэта патрэбная рэч? — запытаў ён Вінцуся Шавеля.— Гэта ж зносак, руіна, і покуль капейку карысці дастанеш — сотню рублёў страты мецьмеш. Або махаўцы не могуць абысціся без гэтага? Станцыю электрычную паставіць ці каменны мост праз Іклу перакінуць — то зразумела... А млін вунь жа стаіць і круціцца...

Платовіч яхідна ўсміхнуўся і дастаў з кішэні цыгарку. Запаліў, рызыкоўна сплюнуў і азірнуўся на мястэчка.

Вінцусь Шавель спрытна забег з другога боку і шчыра пачаў яго ўгаварваць:

— Вы даруйце мне, таварыш Платовіч, але я з вамі не згодны: вы ўсё мераеце на свой капыл, на вакружны... Мне здаецца, што вы мыліцеся... Нам трэба паціху, з меншага пачынаць... Можа, вам невядома наша становішча, а мы — дык штодня з ім стыкаемся... Селянін патрабуе таннага памолу... Гэта асноўнае. Ён некалі плаціў

за памол з пуда жыта пяць капеек, а зараз, вось гэтаму нэпману,— Вінцусь Шавель паказаў пальцам улева, дзе высіўся двухпавярховы будынак мліна Хаіма Крокеса,— шэсць фунтаў збожжа... Хлеб — бліжэйшая справа... Наш мужык практык, ды...

— Кінь філасофію... Практык! Або ж я не ведаю... Дзякуй богу, гадоў тры ў сельсаветах працаваў... Нашаму селяніну што ні зрабі — ён перш не здаволіцца, а пасля будзе дзякаваць. Выбрукуй вуліцу, папраў мост, палажы тратуары...

— Пабудуй млін,— дадаў Вінцусь Шавель...

— Да ўлажы соцень пяць рублёў, а праз дзень і стане...

— Вы не верыце майму слову, маёй шчырасці... Калі ўжо гэтак казаць, то давайце падыдзем з іншага боку... Так... Вы рахуеце пяцьсот рублёў... а калі пакінуць без руху, на расхоп, дык колькі трацім — тысячу рублёў... На гэта не глядзіце... Вось...— Вінцусь Шавель хутка падбег да ледва прытуленых к шулу варот і, хапіўшыся за адну іх фортку, так мерскануў, што яна мігам апынулася на зямлі.

— Папрашу зазірнуць усярэдзіну і выясніць, што тутака маецца і што яшчэ трэба дадаць, каб млін пайшоў... Калі ласка, таварыш Платовіч, тутака нядоўга, раз-раз...

Платовічу нельга было адмовіцца: Вінцусь Шавель захапіў яго сваім манеўрам знянацку — трэба было паслухаць, і ён паважна зайшоў у сярэдзіну будынка. Бруд, непарадак і сотні дзюрак у сценах ды даху будынка павеялі жахам. Аднак Платовіч мог праканацца сваімі вачыма, што ў будынку валялася шмат млінарскага начыння. Асыпаны на корх пылам ды кастрыцаю, стаяў між

вялізных драўляных кол яшчэ не бязгодны рухавік; на сваіх месцах у чынным парадку тырчэлі пытлі, грамадзіўся непарушны пастаў з двух камянёў. Пры сцяне стаяла яшчэ некалькі негатовых жорнаў. На зямлі валяліся дошкі, драбіны, кліны, жалеза, сіты.

Вінцусь Шавель, як утрапёны, насіўся па будынку, натыркаючыся на рэчы, і гукаў да Платовіча:

— А гэта што! А вось гэта! А вуньдзека! А тамака... Усё дабро, усе дастаткі людскія... Грэх, каб гінулі так, сорам... Мы багаты на вялікія замахі, на планы, на гутаркі ды абгаворы іх, а тутака вось... Сотня-другая рублёў — і млін, пане мой, як лялька...

Платовіч выйшаў на двор і пазваў Вінцуся Шавеля:

— Давай пойдзем. Досыць...

Вінцусь Шавель выйшаў з будынка, па-гаспадарску, акуратна прыставіў тое ж падоб'е дзвярэй, палажыў пад хісткую фортку камень і падышоў да Платовіча.

— Ну, вашы заключэнні?.. Ага... яшчэ на адну хвілінку, каб даць вам поўнае ўражанне... Зойдзем з таго боку... Там...

— Ды я ўжо ясна выяўляю сабе.

Вінцусь Шавель як быццам не чуў, што выказаў Платовіч, і, хапіўшы яго за рукаў, рушыў з месца.

— Я думаю, што гэты лакаматыў пацягне і пілку і сукнавалку... Думаеце, не збытак цярпімо, калі сялянства на пілоўку дошкі траціць гэтулькі грошы... Не мае дзе сукна вываліць... Ды рабочыя рукі... Нябось, наткнуліся ўжо на беспрацоўных за гэты час... Бачылі, што ў нас робіцца, а прыстаканіць хоць бы аднаго чалавека — няма дзе... Глядзеце... І для лесапілкі ўсё гатова. Мы вокруг абслужым, калі справу добра паставіць...

Платовіч слухаў Вінцуся Шавеля моўчкі. Калі ж той
кінуў тлумачыць, адчуваючы безнадзейнасць пераканаць
яго, праказаў да Вінцуся Шавеля:

— Добра. Пастановім на ячэйцы. Я скажу сакратару.

Вінцусь Шавель нічога не адказаў.

II

На пасяджэнні ячэйкі пытанне аб мліне стаяла апош-
нім. Вінцусь Шавель, калі галасавалі парадак павесткі,
паспрабаваў перанесці сваё пытанне другім па чарзе, але
яго прапазіцыю адхілілі. Сакратар ячэйкі колка ўсміх-
нуўся, калі Вінцусь Шавель выказаў нездавальненне
галасаваннем: ён лічыў недарэчным з боку Вінцуся Ша-
веля выпукляць перад адказным працаўніком акругі
гэткае малое нікчэмнае пытанне. Ён нават укорліва кі-
нуў Вінцусю Шавелю сказ: «Ну, чаму ты заўсёды, дзе
трэба, і дзе не трэба, са сваім млінам». Але Вінцусь Ша-
вель не патураў на гэта. Ён улічаў абставіны і карыстаў-
ся выпадкам, каб яшчэ раз, перад поўным, пашыраным,
нават урачыстым сходам, выказаць сваю думку, давесці
яе да прызнання і пасля — да ажыццяўлення. З-за гэта-
га даўгіх тры гадзіны, якія пайшлі на абгавор папярэд-
ніх пытанняў, Вінцусь Шавель збіраў словы і факты
к прадстаячаму выступленню. Багаты, выпуклы даклад
Платовіча аб міжнародным становішчы, выбары ў Саве-
ты — абміналі яго ўвагу, не кранаючы пачуцця. План
Дауэса, рэпарацыі, вайна ў Марока, здарэнні ў Кітаі,
імёны, шэраг імён! Штрэземан, Чэмберлен, Мусаліні,
Чжан Цзо-лін, як іскры феерверку, мітусіліся ў Вінцусе-
вым прадстаўленні ў адным клубку з лакамабілем, з ша-
сцярнямі, пытлямі, жорнамі. Падзеі, якімі шаламаніў

прагных слухачоў Платовіч, былі блядымі, далёкімі і заблытанымі для Вінцуся Шавеля. Яны губілі ў яго ваччу ўвесь сэнс без сувязі з яго планамі.

Вінцуся Шавеля дзівіла адно, чаму Платовіч гэтак горача кажа сваю прамову аб цэлым знізку разнастайных падзей, а аб тым, што яму цікавей усяго, нічога не хоча казаць. І яму было завідна: чаму ён, Вінцусь Шавель, не можа так складна і гладка казаць? Была б ужыўна яму гэта якасць, то выгарала б справа. Ён сабраў усе свае здольнасці і накіраваў іх у адзін бок: падгатовіць дасканалае выступленне — даць бой. Раз-адразу бліскала надзея, што, бадай, сумее гэта зрабіць.

Але, калі зусім раптоўна для Вінцуся Шавеля паднялося пытанне аб мліне, ён мог знайсціся толькі на простыя, шэрыя сказы, якімі атакаваў надоечы Платовіча.

— Мы любім казаць аб далёкім і забываем блізкае... Я колькі разоў набіваўся ячэйцы з сваімі планамі, а яны смяюцца: блінцоў захацеў... Так, патрэбна, каб былі блінцы, каб муку на іх малоў свой млін, каб за мліва плацілі не шэсць фунтаў, а тры... Ад мліна мы...

— Убачай на хвілінку! — перабіў Вінцуся Шавеля сакратар.

Усе паглядзелі на яго; некаторыя ўкорліва засмяяліся.

Вінцусь Шавель спыніўся на паўслове.

— Я прашу казаць больш канкрэтней,— падаў сакратар.

Вінцусь Шавель пачырванеў і адказаў:

— Я не адцягаюся ад галоўнага зместу пытання... Я трымаюся рэгламенту і кажу...

Ён хвілінку памаўчаў, як быццам бы шукаючы слоў, з якіх казаць далей. Пасля напаткаў належны сказ і загутарыў:

— Можа што і не да ладу сказаў... тады ўбачайце — я не аратар вялікі, я кажу... Мне здаецца адно... Кожны павінен дасканала ведаць, павінен настойна дбаць аб тэй справе, на якую ён пастаўлены. Калі ўручаная справа патрабуе таго ці іншага вырашэння, то ці павінен яе кіраўнік маўчаць? Гэта значыла б, што кіраўнік не адпавядае свайму назначэнню... Я вось быў у Чырвонай Арміі — камандаваў узводам, і, не хвалюся, усё ішло чын-чынам...

Сакратар пазваніў і следам прыказаў:

— Таварыш Шавель, бліжэй да справы, вам засталося пяць хвілін.

Вінцусь Шавель паправіўся на месцы:

— Я, фактычна, асноўнае сказаў ужо... Я хачу дадаць адно: сённяшняе пасяджэнне павінна рашыць так ці гэтак; патрэбен махаўцам савецкі млін ці не? Прашу галасаваць...

На гэтым ён скончыў і насарожана пачаў чакаць, на чым усё спыніцца. А вось выйдзе па-ягонаму! Але настрой сходу не казаў за гэта. І Вінцусь Шавель сабраў усю сваю ўвагу на постаці і настроі Платовіча.

Безумоўна, ад яго ўсё залежыць. Толькі кіўне сакратару ячэйкі...

— Я лічу, што канчатковае рашэнне па гэтаму пытанню вынесе бюро ячэйкі...— запрапанаваў сакратар.— Хто за гэта?

У Вінцусевым ваччу мільганула дзесятак паднятых рук, было ясна, ён не выйграў справы і на гэты раз.

«Што сабе таварышы думаюць!» — злосна выказаў ён сам сабе, забываючы партыйную этыку, калектыўную думку і таварыскае пачуццё.

З боку яго таварыш пацешыў:

— Вырашым, справа не гарыць...

Але Вінцусь Шавель не прыняў яго слоў за ўцеху, а выкарыстаў як повад да лаянкі.

— Мы заўсёды на гэтым выязджаем... А таго не ўлічаем, што час ідзе, дабро гіне, я гуляю, як дурань, лезу кожнаму ў вочы... а справа адкладаецца.

Сусед, не чакаючы ад Вінцуся Шавеля гэткага адказу, павярнуўся і пайшоў разам з іншымі да выйсця.

У памяшканні стаяў гоман, смех.

Тое, што толькі-толькі займала агульную ўвагу, дзесьці знікла, адышло на задні план.

Да Вінцуся Шавеля не даходзіла ніводнага зыку, які б датыркаўся млінарнага пытання.

Каля стала прэзідыума спрачаліся аб падзеях нядаўніх дзён у вёсцы Кумаўка. Сакратар ячэйкі голасна даводзіў, чаму здарэнні прынялі іншы зварот, чымсь яны ўгадвалі. Старшыня сельсавета гэткім самым тонам адмячаў несправядлівасць тактыкі ячэйкі. Платовіч уважліва слухаў, запісваючы некаторыя асабістасці паведамленняў у вузенькі блакноцік.

Вінцусь Шавель мо' хвілін з пяць слухаў, не зыходзячы з месца і не зважаючы на тое, што будынак апусцеў. Але як ні цікавы былі спрэчкі, думка аб правaленым пытанні перабівала іх. Тады ён падняўся, падышоў да стала і праказаў да Платовіча:

— Дазвольце прыехаць да вас у акругу.

— Чаго?

— Я хачу з вамі пагутарыць...

— Не забараняю, але я яшчэ заўтра буду тут, цэлы дзень.

III

Роўна праз тыдзень Вінцусь Шавель паехаў у акругу. Усю дарогу, на якую аддавалася да шасці гадзін часу, ён меркаваў, як і што выкарыстаць сваю паездку. Цэлы шэраг планаў прайшоў у яго галаве. І за які ён браўся, здавалася,— дарэмны, нежыццёвы. Рэчаіснасць выразна казала не ў яго карысць.

Калі паўстала думка зайсці да прадсядацеля акругвыканкома, то рабілася проста страшна. Наведанне Платовіча абяцала малыя вынікі. Наогул, акружныя планы працы душылі сваёю вялікасцю і адказнасцю дробныя думкі Вінцуся Шавеля. Хвілінамі яму рабілася ніякавата везці іх у акругу. Найпэўнейшае, што іх чакала — Вінцусь Шавель ясна гэта выяўляў сабе,— зноў тая ж іронія, што і з боку Платовіча. Але вярнуцца з дарогі без нічога было большай бяссэнсіцай. Сумленне не дало б ні на момант спакою: як то так магло стацца, каб учора яшчэ цвёрдае, прадуманае рашэнне сёння стала нечым непатрэбным. Гэта было б для Вінцуся Шавеля роўна самапрызнанню ў сваёй несамастойнасці. Болей таго, усё б яго рэнаме пайшло на няма нічога... Пераацэнка ўсіх каштоўнасцей!..

Вінцусь Шавель, ступіўшы на тэрыторыю акруговага цэнтра, перабраў яшчэ раз думкамі практычнасць, вартасць і значэнне сваіх планаў і рашыў, што ён не мыліцца. Наадварот, ім апанаваў эгаізм не заўзятага дурасы, а грамадскага працаўніка, і Вінцусь Шавель з непаваротнаю рашучасцю накіраваў зразу ў акругвыканком. «Кожны выпаўняе тое, што ён здацен выпаўніць»,—пераказаў ён свой прынцып і з ім, як з ліхтаром уначы,

прайшоў дарогу ад вакзала да акругвыканкома і ўвайшоў у яго памяшканне.

У акругвыканкоме выйшла так, што ніхто яго не спыніў ад ваходу да самых дзвярэй прадсядацеля.

Вінцусь Шавель прамінуў некалькі каморак і смела стукнуў у дзверы, на якіх вісела шыльдачка «Прадсядацель Акругвыканкома».

— Вайдзеце! — данеслася з-за дзвярэй.

Вінцусь Шавель увайшоў у кабінет прадсядацеля і ўжо ад дзвярэй пачаў сваю гутарку:

— Я да вас, убачайце, таварыш прадсядацель... з невялікаю справай...

— Кажэце, кажэце...

Але не паспеў Вінцусь Шавель зрабіць уступ да свае просьбы, як прадсядацель яго спыніў махам рукі.

— Вам ужо гэта вядома?

— Таварыш дарагі,— пачаў прадсядацель,— ласне можна гэтак, як вы, ставіць пытанне? Перад намі цэлы шэраг выпадкаў у сто разоў большае значнасці, і то мы не можам іх зараз паасобку разбіраць... Вось цэлы тыдзень мы ўсім выканкомам абгавараваем справу гаспадарчага будаўніцтва акругі і то...

— Мая просьба вашага плану не парушыць,— перабіў Вінцусь Шавель...

Прадсядацель крыху падвысіў голас:

— Кожны, хто прыходзіць да мяне з тым ці іншым пытаннем, стараецца пераканаць вось гэткімі ж доказамі!.. А вынікі нікога не цікавяць... Пасудзеце самі, таварыш дарагі, што можа выйсці ўрэшце, калі мы сваю працу вясцімем урыўкамі, хапунцом... Вам адно, свае важна, а па-нашаму...

Вінцусь Шавель зноў не стрымаўся.

— Мая справа вымагае двух-трох слоў, і я прашу вас, таварыш прадсядацель, аднесціся да яе з павагаю...

— Я да ўсяго адношуся з павагаю... Але... нельга мяняцца на дробязь... Кожны гукае з свае званіцы...

Званок тэлефона перабіў прадсядацеля.

Ён нервова хапіўся за трубку і суха адказаў:

— Хто пытае? Спакою не даюць,— вылаяўся.

Пасля настаражыўся і пачаў гутарку.

— Так, акругвыканком... Каго трэба?.. Сакратара?.. Прадсядацеля?.. Я... Што трэба?.. Ага!.. Даруйце-э, таварыш Ласка, дальбог, не пазнаў... Бюджэт? Наконт Залускае лесапілкі? І Котліцкае гуты?.. Няладна, кажаш?.. Ч-чорт яго вазьмі... Зноў на два вечары... Добра... Зараз, вось, вось...

Прадсядацель павесіў трубку і падняўся з месца.

— А што раён кажа на гэта? — запытаў ён Вінцуся Шавеля, складаючы паперы ў партфель.

— Я не хадзіў яшчэ ў раён...

— Вось бачыце...— нездаволена вырачыўся прадсядацель.— Да канца не дойдзеце — і ў акругвыканком... Вам яшчэ дысцыпліну патрэбна вывучыць...

Ён паспешна адзяваў паліто і стараўся не глядзець на Вінцуся Шавеля...

— Думка раёна мне даўно вядома...

— Як?

— Я меў ужо гутарку з таварышам Платовічам.

— І што? — ужо на хаду пытаў прадсядацель.

— Таксама заняты іншымі планамі... Хто ж будзе дробяззю займацца? Вы нам даручылі вядомую справу — дайце ж магчымасць яе вырашыць. У нашым складаным гаспадарстве, як у машыне,— кожная шрубка мае

сваё месца і сваё значэнне... Часта дужа паважнае значэнне... можа, нават большае...

Яны выйшлі з кабінета прадсядацеля.

— Я ўсё гэта ведаю, таварыш дарагі... Але ў вас адны Махаўцы, а ў мяне цэлая акруга... Да ўбачэння...

Прадсядацель узяў пад казырок і знік з ваччу Вінцуся Шавеля.

Вінцусь Шавель прайшоў у канцылярыю і прысеў на крэсле каля акна.

Перад ім віднеўся шырокі дзядзінец, абмяжованы з усіх бакоў старою паветкаю. Пад дзюрпатаю страхою паветкі ляжалі горы ламачча, калісьці прадстаўляўшага з сябе добрыя брычкі, мэблю, машыны. За дзядзінцам, улева, падніваліся сцены муру, ужо асыпаныя ў розных месцах, з абкуранымі дзіркамі замест акон. Над гэтымі сценамі высіліся два вялікія каміны ці то фабрыкі, ці завода. За паветкаю, управа, быў сад, на дрэвах якога бялелі кругі ад парэзаных галін... Гэта панарама надала Вінцусю Шавелю розных думак. «Сапраўды, ці ж можа хоць бы прадсядацель акругвыканкома адарваць увагу ад агульнаакруговых заданняў і заняцца справаю аб Махаўскім млінє... Спадчына акупацыі, грамадзянскае вайны абяскровілі краіну... Дзе ні паглядзі — патрабуецца аднаўленне, рапарацыя, будаўніцтва... Можа б і не варта было мне ехаць сюды... дурыць галаву і траціць час...»

Вінцусь Шавель паддаўся мінорнаму настрою і спакойліва, безнадзейна пайшоў з акругвыканкома. Ужо ў ім мулялася рашэнне кінуць усё і ісці проста на вакзал, як пры выхадзе з дзвярэй яго напаткаў Платовіч!

— Таварыш Шавель?

— А, таварыш Платовіч!

— За блінцамі прыехаў? — пажартаваў апошні з Вінцуся Шавеля.

— Я хацеў зайсці да вас, можна?

— Прадсядацель паслаў?

На твары Платовіча іграла рэзвая ўхмылка.

— Я скажу, як прыйду. Можна?

Платовіч зрабіў сур'ёзную міну і праказаў да Вінцуся Шавеля:

— Няўжо ты яшчэ не пакінуў свае думкі аб мліне?

Гэтых слоў было досыць, каб у Вінцуся Шавеля ўнутры зноў усё перавярнулася ўверх дном. Яго ўкалола крыўдлівасць, чаму такі да яго так адносяцца? Няўжо ён настолькі нічога няварты, што не ўмее нават разабрацца ў гэткай рэчы, як справа з млінам? Ці, можа, сапраўды гэта справа настолькі нікчэмная і непатрэбная, што аб ёй не павінна быць і гутаркі... Але тады для Вінцуся Шавеля была б неразгаднай уся сістэма гаспадарчае машыны. Ён не знайшоў бы жаднага тлумачэння на тое, для чаго і навошта энергія гэткіх людзей, як ён... Тады б...

— Так, я сваю справу хачу давесці да канца... Пакуль яшчэ мне ніхто не даказаў, што гэта справа непатрэбная, а мая думка і мае клопаты аб ёй — марныя... Я дамагаюся, каб вы мне гэта даказалі...

Гэта было сказана артыстычна, ёмка. Сам Вінцусь Шавель не растлумачыў бы, як гэта ў яго выйшла так. Можна было заключыць адно — Вінцусем Шавелем кіравала цвёрдае рашэнне паставіць сваю справу на адпаведнае ёй месца. Вось чаму Платовіч не мог адказацца ад спаткання.

— Я з табою гэту справу абмазгую... Толькі праз

некалькі часу. У мяне цяпер столькі работы, што, паверыш...

Яго перабіў раптам наляцеўшы на іх таварыш, які хапіў Платовіча за руку і адцягнуў ад Вінцуся Шавеля.

— Праз тыдзень я буду ў вас,— пачуў ён з калідора, куды пайшоў Платовіч з незнаёмым Вінцусю Шавелю таварышам.

IV

Праз дзве гадзіны пасля гутаркі з Платовічам Вінцусь Шавель ужо ехаў цягніком да гасподы. Скутак, які ён вёз з сабою, збіў яго з глузду. Ім апанавала бесцікаўнасць да ўсяго: не хацелася паглыбляцца ў думкі і чапаць наступнага. Ён сядзеў каля акна і ўкорлівым поглядам развітваўся з негасціннай акругай. Але, на дзіва, не знаходзілася выразнае злосці ні на прадсядацеля акругвыканкома, ні на Платовіча. Прычына гэтага ляжала паза імі, дзесьці глыбей, куды ў гэты момант яму не захацелася заглядаць. Яна давядзе Вінцусю Шавелю аб сабе, можа, скора, можа, крыху пачакаўшы... Не павінна ж таго быць, каб Платовіч схлусіў, што наведае Махаўцы. А тады — адзін на адзін — ён, Вінцусь Шавель, паспрачаецца за свае намеры. Але да гэтага яму прыйдзецца спаткацца з некаторымі непрыемнасцямі. Сакратар ячэйкі...

— А, таварыш Шавель! — пачуў ён з боку і азірнуўся, не скончыўшы думкі.

На праходзе, гледзячы яму ў вочы, стаяў чырвонаармеец Пракоп Асіна ў форме камандзіра ўзвода, з якім Вінцусь Шавель служыў у адным палку.

— Ты ж чаго тутака? — запытаў ён чырвонаармейца.

— Еду на пабыўку, на месяц выпрасіўся...

— А ласне твой дом у гэтых краях?

— Так, вось на другой станцыі злажу.

— Землякі!

— Як бачыш...

Пракоп Асіна прайшоў да Вінцуся Шавеля і прысеў помеж з ім.

— А ты што парабляеш? — запытаў ён Вінцуся Шавеля.

Той матнуў рукою.

— Чаго недаволішся?

— Цяжкая праца, браце мой.

— Якая?

— Гаспадарчая... Я пакуль без месца, заняўся млінарскаю справаю... І вось нашуся з ёю больш месяца, а скуткаў жадных... Гэтак людзі заняты, што выслухаць не маюць часу... Вакола столькі недастач, ажно рады няма спыніцца на кожнай паасобку...

— У чым жа рэч, я не разумею? — перапытаў Пракоп Асіна.

— А, бач, я хачу адбудаваць млін у сваім мястэчку; будынак ёсць, ёсць розных прыладаў досыць, а вось пусціць — не хапае якіх-колечы двухста-пяцісот рублёў... Шукаю іх увесь час...

На Пракопавым твары вызначалася здзіўленне, з якім ён паглядзеў Вінцусю Шавелю ў вочы.

— Ты дзівішся, што я заняўся гэткімі дробнымі справамі?

— Так, дзіўлюся...

— Я пазнаў па табе... Дык вось, браток,— трэба... Трэба і гэта... На вялікія справы ёсць адпаведныя людзі, а на малыя — таксама. Але не павінна быць, каб малыя справы аставаліся нявырашанымі... У жыццёвай

машыне кожная шрубка мае сваё месца; звіхтавалася, не папраў — уся машына не пойдзе... Цябе дзівіць, што якраз мне выпалі дробныя справы — гэта рэч іншая... Пакуль я за большым не ганюся...

Пракоп Асіна злёгку ўхмыляўся, але Вінцусь Шавель ці не зважаў на гэта, ці даваў выгляд, што не зважае.

— З мяне і іншыя дзівяцца, але я рашыў млін адбудаваць; пасля можна будзе перайсці да іншае працы, а пакуль — мне цяжка глядзець, калі да мліну ўсё гатова, а сяляне павінны плаціць нэпману па шэсць-сем фунтаў з пуда.

Смех таварыша заставіў Вінцуся Шавеля азірнуцца.

— Смяешся?

— Не тое, каб смяяўся, але, мне здаецца, лепей было б табе камандаваць узводам... К гэтаму часу ты быў бы ўжо ротным... Пахвалюся, што мяне прыставілі да павышэння... А млін? — Блінцоў захацелася?..

Апошні свой сказ Пракоп Асіна правёў голасным смехам і, пэўна, рагатаў бы далей на ўсё купэ, але прабегшы вагонам кандуктар перабіў яго сваім воклічам:

— Хто ў Паленнае?

Ён развітаўся з Вінцусем Шавелем і пабег з купэ. За ім пагнаўся незразумелы погляд Вінцуся.

Быццам усе згаварыліся. Няўжо яму аднаму гэта трэба? Ці, наогул, ён сам сябе абманвае, калі хоча ўверыцца, што яго справа патрэбная і карысная. А мо' таму ён за яе хапіўся, што іншае не здолее рабіць?

Вінцусь Шавель прыпомніў словы Платовіча аб мосце праз Іклу, аб бруку вуліц і параўнаў гэта з млінам. Нічога дзіўнага — ён упэўнены, што першае і другое яго таксама не застрашылі б — справіўся б. Але, па яго думках, пакуль здавальняе мост стары, а тратуары могуць

да часу замяніць брук... Безумоўна, прыйдзецца зрабіць і гэта, толькі ў чаргу. Тут павіннасць грамадская ды не зусім трудная: навазіць каменняў і пяску. А млін...

Вінцусь Шавель успомніў гутарку з сялянамі, іх папрок Савецкай уладзе, чаму апошняя нічога не рашае наконт мліна... Трэба прыслухоўвацца да іх голасу — то голас зямлі... Млін... Ён давядзе сваю думку да ажыццяўлення...

Палоска променю адцягнула яго ўвагу. Вінцусь Шавель паглядзеў у акно. Цягнік спыніўся на Паленнай. З вагонаў выходзілі пасажыры, чалавек дваццаць лікам. Ён правёў поглядам некалькі да самага выйсця ў дзверы вакзала і хацеў адвярнуцца ў іншы бок, як раптам перад самым акном вырас Пракоп Асіна. Ён развітальна памахаў рукою і нешта праказаў. Вінцусь Шавель не ўчуў і перапытаў. Той выгукнуў ва ўвесь голас:

— Не забудзь пазваць на блінцы!

Гэта зычэла як жарт, на які Вінцусь Шавель ужо многа раз адказваў.

Цяпер было досыць дадатнага кіўка галавою.

V

Вінцусь Шавель стаяў пры сваёй хаце і пазіраў пераменна то на млін Хаіма Крокеса, то на будынак будучага савецкага мліна, які ён павінен адбудаваць. Першы гудзеў, пускаючы дым з вузкага бляшанага коміна, другі маўчаў, тулячыся між двух высокіх ясеняў. Вуліцаю сяляне везлі збожжа на мліва і азіраліся на Вінцуся Шавеля; іх погляды здаваліся яму ўкорам і намёкам на тое, што пара пускаць савецкі млін, годзе адгаварвацца аднымі абяцанкамі. Гутарка паміж сялянамі тлумачылася

Вінцусем Шавелем, як нараканні на яго бяздзейнасць. Усё гэта прыкрыла яму, выклікала ў яго непрыемнае пачуццё. Няхай бы цуг сялян накіроўваў ужо да савецкага мліна: мо' б адмеціў хто яго старанні і падзякаваў сельсавет за дбанне аб сялянах. Дык не! Хаім Крокес стаіць на ганку і цешыцца, як плывуць у яго засекі фунты, пуды і асміны мужыцкага збожжа. Пацірае нэпман рукі ды ціха пасмейваецца з яго, Вінцуся Шавеля, няўдач...

Каб жа то адносілася да яго асабіста! А то хітры і пракураты Крокес мае ў воку сельскую ўладу і праз Шавеля цэліць у сельсавет. Не, гэта нядобрая штука. Яго, Вінцуся Шавеля, дарэмна не хочуць паслухаць ды пасабіць яму. Тут проста недагляд, нядбайства, непашана. Відаць!

Вінцусь Шавель рушыў з месца і пайшоў да сельсавета.

Яму зарупела яшчэ раз дапомніць аб сабе і сваёй думцы сакратару ячэйкі і старшыні сельсавета. Не будзе лішнім. Але, падышоўшы да дзвярэй будынка, ён перадумаў і накіраваў да мліна. Чаму і што зрабілася ў яго гэткая перапланоўка, Вінцусь Шавель не разбіраўся. Праўдзівей таму, што зайграла ў ім пачуццё эгаізму, а мажліва і затым, каб яшчэ раз пераканацца, што млін варта рапараваць. Прынамсі, ён сабе не выяўляў ні першага, ні другога, калі раптам сустрэў Хаіма Крокеса. Млінар ябедна паглядзеў Вінцусю Шавелю ў твар і прыпыніўся. Гэта Вінцусь Шавель прыняў за вызаў, узлаваўся і хацеў вярнуцца назад. Пасля адышоў ад злосці і падблізіўся да Хаіма Крокеса.

— Ты, слухай, да мліну, таварыш Шавель? — запытаў млінар.

— Так, пайду пагляджу.

— Слухай, а як справа з адбудоваю яго?

— Будую... Праз тры дні наязджае механік, і млін...— схлусіў Вінцусь Шавель.

— Нават праз тры дні?..

Не спыняючыся, яны паціху пайшлі ўсцяж вуліцы.

Хаім Крокес абярнуўся назад і пахіліўся да Вінцуся Шавеля:

— Таварыш Шавель, кінь ты з гэтым млінам... Навошта, слухай, табе гэтая вазганіна з ім. Таварыш Шавель, ці мястэчка не мае пільнейшае патрэбы... Слухай... Ты проста на зло мне робіш... Бярыся, слухай, за іншае, а мяне не губі-ы. Таварыш Вінцусь, ці ж сяляне незадаволены? Маўчаць... Хочаш — я куплю гэты злом, і тakвеле таго...

Вінцусь Шавель маўчаў, ледва стрымліваючы злосць. Ад слоў млінара нясло аднačасна надсмяяннем, здзекам і падгаворам. Да чаго вырасла нэпманская нагласць! Не, не ўлічыў ён поўнасцю ні абставін, ні Вінцусевае натуры.

— А ты думаеш, я з млінам не спраўлюся? — запытаў Вінцусь Шавель, калі яны падыходзілі да будынка мліна.

— Не тое, таварыш Шавель.. Вам млін... Слухай, абодва будуць стаяць... Колькі таго мліва ў людзей... Каб ты, таварыш, бачыў, што мне застаецца... Трымаюся ж таму, слухай, што незашта іншае ўзяцца-а... Ты думаеш, таварыш Шавель, што гэта лёгкая рэч... Патэнты, ураўніцельны, арэнда... А колькі датацыі, глядзі-ы...

Вінцусь Шавель пакінуў Хаіма Крокеса і абег вакола мліна. Хтосьці адкінуў дзверы, і ўсярэдзіну глядзела сонца. Вачам прадставілася непрыглядная мешаніна нагрламоджаных адна на другую рэчаў. Напэўна, нехта гаспадарыў і па частцы сцягаў да сябе тыя ці іншыя пры-

лады. Вінцусь Шавель падумаў аб Хаіме Крокесу і паглядзеў у яго бок.

Хаім Крокес падыходзіў да яго і здалёк казаў:

— Разбіраюць, слухай!.. Расцягнуць па кавалачку... людзі, таварыш Шавель, як... Навошта, слухай, казаць... Сельсавет добра робіць, што не ўкладае грошай у гэту справу... Тут тысячы патрэбны... Дарма ты кажаш...

Вінцусь Шавель усміхнуўся...

— Па-твоему... А па-моему... людзі не бачаць простае выгады... Паглядзі,— ён паказаў у млін,— толькі дабра! Гэта ж грошы, якім трэба маленькая падмога, як яны заварушацца... Я ведаю, што табе гэта справа нявыгадная... Ды ці ж можна лічыцца грамадзе з тваімі інтарэсамі?.. Ці можа грамада пакладацца...

Хаім Крокес змаўчаў і меў ахвоту адысці ад Вінцуся Шавеля. Ён крывіўся, пераступаў з нагі на нагу і хітра жмурыў левае вока. Відаць было, што млінару нешта рупіла сказаць, але ён не знаходзіў адпаведнага моманту ў настроі Вінцуся Шавеля. Як ён паглядзіць на гэта. Аднак млінар не сцярпеў і выказаў:

— Слухай, таварыш Шавель... я быў заўчора ў акрузе, і мне таварыш Платовіч сказаў, што гэтага мліна будаваць не будуць... Што, можа, яго і прададуць...

Настаражыўшыся, Вінцусь Шавель слухаў Хаіма Крокеса.

— Ну?

— І я думаю, што будзе, слухай, лепей, калі ты згодзішся са мною: ідзі да мяне мельнікам, а гэтыя астаткі няхай будуць на падмацунак майго мліна... Вось і таварыш Платовіч схіляецца да гэтага... Ён, слухай, і радзіў мне пагутарыць з табою...

Настрой, які абуяў Вінцуся Шавеля пасля пачутага,

не казаў у карысць нэпмана. Гэта зразу млінар падмеціў і папярэдзіў Вінцуся Шавеля:

— Як хочаш, слухай...

Вінцусь Шавель нічога не адказаў, завярнуўся і пайшоў ад Хаіма Крокеса. Нават забыўся прыставіць упаўшыя вароты і азірнуцца на млін. Яго абуяла крыўда — не на Хаіма Крокеса, а на таварышаў, з якімі ён гутарыў аб мліне і якія не хацелі і не хочуць яго зразумець. Гутарка з млінаром ясней яснага засведчыла яму правовасць яго думак і карыснасць яго плана. Не было б гэтага — не клапаціўся б так гэты нэпман. Да чаго яму было ездзіць у вокруг і лазіць там па ўстановах?.. Але дзіва з таварышам Платовічам — няўжо той так-такі і сказаў яму — падгавары Шавеля перайсці за мельніка ў яго млін... Не павінна таго быць... Ён гэта праверыць, выведае, не зараз, дык спусціўшы дзён колькі... Ён паедзе ў акругу і там...

Вінцусь Шавель падыходзіў да сельсавета і ўспомніў абяцанку таварыша Платовіча быць у іх. Згодна тэрміну, ён павінен днямі наведаць у мястэчка. Але Вінцуся Шавеля брала сумненне, ці выйдзе што-кольвечы з яго новых гутарак з Платовічам. Добра было б выведаць аб адным,— ці сапраўды што-кольвечы казаў ён Хаіму Крокесу, ці той хлусіць. Не выйшла б таемнага памаўлення між імі. Як адказнаму таварышу, Вінцусь Шавель давяраў Платовічу, ну баяўся, каб хітры пралаза млінар не падлез да яго з гэткага боку, на які Платовіч не звяртаў увагі.

Не мяшала б пагутарыць з прадсядацелем сельсавета аб яго размовах з Хаімам Крокесам.

З гэтым намерам Вінцусь Шавель падышоў да ўваходу ў сельсавет, як яго раптам аклікнулі. Ён азірнуўся і

ўгледзеў перад сабою сакратара акругвыканкома Банэдыся Віхляя.

— Я ад цябе, панімаеш ты... Дзе ты блытаешся?..

— Вы былі ў мяне ў дому?..

— Дык экстранае дзела, панімаеш ты...

Вінцусь Шавель настаражыўся.

— У нас адбылася пастанова, панімаеш ты...

Яны ўвайшлі ў сельсавет і занялі месца каля пустога стала сакратара.

— Якая? — паддаючыся прыемным адчуванням, запытаў Вінцусь Шавель.

— Аб тваёй справе, панімаеш ты... Учора днём. І, панімаеш ты, ваш нэпман пасобіў... Зайшоў да Платовіча і просіць у арэнду млін... Даказвае, што адбудоўваць самім выгады няма, што лепей здаць у арэнду, што... Тады, панімаеш ты, Платовіч гэта пытанне на павестку пасяджэння і... пастанаўляюць: «Млін адбудаваць... На першы пачын вызначыць трыста рублёў... Ускласці працу, панімаеш ты, на Вінцуся Шавеля, выклікаўшы яго для надання дырэктыў...»

Віхляй уголас пераказваў Вінцусю Шавелю нечаканае яму рашэнне акругвыканкома. А той пазіраў на сакратара з лёгкім недаверам і не ведаў, як яно так раптам усё перакруцілася...

— Вы знарок прыехалі па мяне? — запытаў Вінцусь Шавель.

— Амаль што так, панімаеш ты... Тут, вядома, і іншыя справы ёсць, але галоўным чынам прыехаў наконт мліна... панімаеш ты...

Прадсядацель сельсавета пацíху ўсміхаўся...

— Пахне блінцамі, кажаш? — жартаваў.

— Папахвае, панімаеш ты...

Але Вінцусь Шавель не слухаў гэтага: яго думкі ўжо круціліся ў акрузе, а руплівасць штурхала хутчэй спяшыць дамоў і збірацца на цягнік.

— Вы едзеце сённека? — пытаў ён Банэдыся Віхляя.

— Сёння, патрэбна сёння, панімаеш ты...— спакойліва адказаў той.

— Дык едам разам?

— Разам?.. Можна разам...

VI

Яны спаткаліся на станцыі перад адыходам цягніка. Вінцусь Шавель не адставаў ад сакратара, і абое палезлі ў адзін вагон. Уселіся побач, пры акне, і Віхляй не паспеў адумацца, як Вінцусь Шавель разняў гутарку. Яму не цярпелася, каб не выказаць сваіх думак сакратару; тым болей, што зараз ён быў пераконаны ў іх непарушнасць, падмацованую, нарэшце, пастановаю акругвыканкома. Выказам сваіх думак Вінцусь Шавель хацеў падкрэсліць начальству адну ісціну — гэта мець увагу да кожнага, хто не бракуе малою справаю, дробным інтарэсам, абы яны накіраваны былі для грамадскае карысці.

— Паглядзіце вось,— крануў ён сакратара,— прыватны млін працуе, а грамадскі — маўчыць. Ласне гэта прыемная рэч? Не лепш было б, каб круціліся абодва, а імі кіраваў сельсавет? Дык не ўгаварыць нікога, не ўверыць... Кожны пацвельваецца... Думаеце, мне гэта трэба?.. Во, бачыце...

Цягнік рушыў і выехаў з будынкаў станцыі. Як на далоні ляжалі Макаўцы перад іх узрокамі. Дыміла труба Крокесавага мліна.

— Вунь, вунь, бачыце,— паказваў Вінцусь Ша-

вель, — мелецца ў два кашы: уласніку і млінару. Кожны пуд збожжа дае нэпману шэсць-сем фунтаў... Ці ж гэта лад? А ўжо б даўно большасць сялян ад яго адышла... Дык упіраюцца, як адзін,— усе...

— А ты да каго звяртаўся?

— Не пералічыць... Ад прадсядацеля сельсавета да прадсядацеля акругвыканкома.

— І ніхто нічога?

— Бліцоў захацеў — вось іх адказ... Гэта дзела?.. Вось бачыце, чуць не выпаўзла з рук... Балела сэрца — не выказаць... Я ўжо думаў, грэшным дзелам, пачаць з іншага боку... А цяпер, нарэшце, дайшлі... дзякуючы Хаіму...

Шчырасць і заўзятасць, што несла імі з гутаркі Вінцуся Шавеля, захапілі Банэдыся Віхляя. Той занядбаў усё і слухаў захопленага справаю таварыша. Ужо ён ні каліва не сумляваўся, што Вінцусь Шавель выяўляе сабою асаблівы тып чалавека, досыць сур'ёзнага і талкавітага. Маленькая справа, за якую ён учапіўся рукамі і нагамі і аб якой хадзілі жарты ды пагаворкі, выглядала ў яго ваччу справаю неадкладнаю, значнаю справаю. Чаму ж, сапраўды, не паслухаць было Вінцуся Шавеля зразу?

Банэдысю Віхляю ён прадстаўляўся разумным, дападкім гаспадаром. Мець у вёсцы гэткага працаўніка было, па яго думках, знаходкаю. За гэтым сакратар даў сабе абяцанку пасобіць Вінцусю Шавелю, наколькі будзе мажлівым з яго боку.

— Я рад, панімаеш ты, што адбылася гэткая пастанова... Будаўніцтва не павінна абмяжоўвацца адным местам... Яно, панімаеш ты, мусіць класці найшырэйшыя падваліны...

— Так-так, таварыш Віхляй,— перабіў сакратара Вінцусь Шавель, вельмі палішчаны начальнічым сказам.

— Ото ж і тое... Людзі думаюць, што каштоўнасць складаецца з вялікіх парыванняў... з грандыёзных планаў ды намераў, а звычайная, дробная праца — гэта нічога... А мне думаецца, што зусім не так... Каб думаць аб большым, трэба мець меншае... Няпраўда мо'? Або ўсім і дадзена здольнасць на вялікія справы? Па-мойму, тады б было зусім бесцікаўна, бо не было б меры, не было б розніцы... Мільёны асуджаны на малое, на непрыкметнае — ці ж у іх адбіраць іх здольнасць, або гэту здольнасць зневажаць?.. З дробнага складаецца буйное...

— Ты праўду кажаш, панімаеш ты...

Вінцусь Шавель яшчэ болей навастрыўся да выкладання сваіх думак, гледзячы Банэдысю Віхляю ў вочы.

— Бачыце, таварыш... Млін — драбніца; ёсць адзін — і хопіць... Здавалася б і так, а, падумаўшы, зусім іначай. А чаму ж бы перабіць у мяне ахвоту наладзіць другі млін? Па-першае,— гэта будзе млін дзяржаўны, свой, а па-другое,— ён таней будзе малоць... Па-трэцяе,— яшчэ пакажа людзям на шырызну ў размаху творчасці Савецкае ўлады... Дух яе праняў усе мясцінкі паветра, а чыннасць павінна захапіць усе куточкі зямлі... Няпраўда мо'?.. Вось, глядзеце,— ён паказаў у акно вагона.— Людзі перакладаюць шпалы... Гамузам. Камандуе імі тэхнік... А я не скажу, каб праца таго чалавека, які перасоўвае шпалу, была нічога не вартаю параўнальна з працаю тэхніка...

— Ты праўду кажаш... панімаеш ты...

— А вы не схлусілі мне, што ў акругвыканкоме ёсць пастанова аб мліне? Мне здаецца, што гэта...

— Кінь, таварыш Шавель... Мы пад'язджаем ужо да горада... Я не прывык насміхацца...

— Я не думаю гэтага, таварыш сакратар, але мяне так разуверылі, так адахвоцілі ад спадзей, што я...

Яго перабіў знаёмы голас, падаўшы прывітанне.

І Вінцусь Шавель і Банэдысь Віхляй азірнуліся і ўбачылі перад сабою маладога чырвонага камандзіра — то быў Пракоп Асіна.

— Хто ён? — запытаў сакратар на вуха ў Вінцуся.

— Мой знаёмы,— адказаў Шавель і абярнуўся да Пракопа: — Ты з пабыўкі?

— Не, яшчэ; у акруговы камісарыят выклікалі нечага... Еду за гэтым...— І, крыху памаўчаўшы, ён дадаў: — А ты ўсё за блінцамі ганяешся? — і ўголас засмяяўся.

Што мог адказаць Вінцусь Шавель пры цяперашнім сваім настроі? Ён перш хацеў адгаварыцца простым жартам, а пасля хваціўся, што гэтага рабіць нявaрта; і з сур'ёзнасцю чалавека, які не мыляецца ў сваіх думках, цвёрда адказаў:

— Так, хутка пазаву на блінцы.

— Значыць, справа на калёсах?

— Кру-ціц-ц-а...

— Маладзец, аднак, дастукаўся...

— Пасля будзе ведама...

Банэдысь маўчаў, гледзячы ў вочы камандзіру, які хітра ўсміхаўся. Напэўна, падобны смяшок прабягаў не адным тварам! І яму было зразумела, чаму Вінцусь Шавель з недаверам едзе ў акругу. Гэта тым болей падахвочвала Віхляя хутчэй апынуцца разам з Шавелем перад Платовічам і атрымаць з яго рук пастанову аб мліне і дырэктывы наконт яго адбудовы. Калі хвілін з дзесяць

назад ён думаў не пайсці на службу, то зараз рашыў з'явіцца ў акругвыканком абавязкова. Ён быў ахоплены шчырым жаданнем пасобіць Вінцусю Шавелю, калі стрэнуцца якія-кольвечы цяжкасці.

Пакепная гутарка камандзіра зусім не спадабалася сакратару, і калі той адышоў ад іх, ён так выказаўся аб ёй Вінцусю Шавелю:

— Што гэта за разумнік такі?

— Мой таварыш, разам служылі,— адказаў Вінцусь Шавель.

— Смяецца з цябе?

— Каб толькі ён адзін! Усе, як ён... Іх дзівіць мая заўзятасць у гэткай, па-іхнаму, дробнай справе...

— Цяпер мне зразумела, панімаеш ты...

Кандуктар, патрабуючы білеты, перабіў іх гутарку. У вагоне зашавяліліся, зарухалі. Набліжалася станцыя — акружны горад.

— Вы зойдзеце ў акругвыканком? — запытаў Вінцусь Шавель Банэдыся Віхляя.

— Абавязкова! Пойдам разам...

Абое глядзелі ў акно, за якім слаўся нелапы гарадок з некалькімі высокімі комінамі.

VII

У акругвыканкоме Банэдысь Віхляй правёў Вінцуся Шавеля да дзвярэй кабінета намесніка старшыні і сказаў:

— Стукай. Трэба буду я — заві...

Вінцусь Шавель пастукаў і пачуў дазвол увайсці. Платовіч кінуў на яго поглядам і тут жа сцяміў, у чым справа.

— Сядай, таварыш. Я скончу гутарку з загадчыкам культаддзела, а пасля пагутарым з табою.

— Можа, я перашкаджаю?

— Нічога.

Гутарка Платовіча з чалавекам, якога Вінцусь Шавель у яго застаў, цягнулася нядоўга. Платовіч падганяў яго і, каб не зацягнуць часу, папрасіў некалькі пытанняў развязаць другім разам. Гэта намякнула Вінцусю Шавелю на добры гумар у Платовіча, і ён пачуў сябе яшчэ больш увераным у дадатны канец...

Калі ад Платовіча выйшаў наведывач і яны засталіся ўдваіх, адзін на адзін, Вінцусь Шавель першым узняў гутарку:

— Вы мяне выклікалі ў акругу, таварыш?

Той ласкава ўхмыльнуўся і адказаў:

— Табе таварыш Віхляй перадаў аб нашым рашэнні?

— Я вельмі ўзрадаваўся, таварыш Платовіч...

— Так... як бачыш, мы паслухалі цябе, а зараз чакаем добрых скуткаў. Блінцы павінны быць смачнымі для ўсіх...

Як ні сур'ёзны быў Вінцусь Шавель, аднак не стрымаўся і зарагатаў.

— Пастараюся аздобіць, хоць рошчына падыходзіла занадта доўга...

— Затое падышла, як належыць...

Вінцусь Шавель прысеў напроціў Платовіча і неадхільна на яго глядзеў.

— Пастанавілі, брат, даць ходу млíну і прадпісалі сельсавету, каб вылучыў цябе гэту справу ўладзваць... Адпускаем на першую рату трыста рублёў.

— Малавата, таварыш Платовіч...

— Лепш, як нічога... Фінансы ўгінаюцца... Бюджэт

не дазваляе болей... Затое даём дапамогу вось чым: давыбарам тых рэчаў, якіх не хопіць, у Долінскім мліне, а таксама адпускаем пяць хвой...

Але, таварыш Платовіч, я маю на воку не толькі млін, а і лесапілку, і...

— Чакай, чакай, чакай! — замахаў рукою Платовіч.— Спраўся наперад з адным, а пасля пяройдзем да другога... А то бывае, што ў муку насыплецца пілавін і... першы блін выйдзе камяком...

Ён засмяяўся.

— Так,— папраівіўся Платовіч,— гэта між іншым... А цябе трэба прывітаць: чаго дамагаўся — таго і дамогся...

— Вы думаеце — для сябе, таварыш Платовіч? Дарэмна,— для справы... Паверце, для справы... Для сябе — адно: уцеха, што хоць малое, нязначнае, а сумеў зрабіць... Бо нельга ж толькі гутарыць ды планаваць, а павінна рабіць. Савецкая ўлада, па-моему,— гэта жывая творчасць, несціханая чыннасць... Ад малога да вялікага і ад вялікага да малога яна ўсё-ўсенькае павінна перабудаваць, падстроіць... І дух будаўніцтва мусіць прасякнуць усё насельніцтва нашае рэспублікі, бо нічога няма харошага, калі яно нерухомае, нежывое...

— Бадай, што ты праўду кажаш... Ну, рухай жа далей... Прыеду на блінцы — пачастуеш?..

— Абавязкова.

Вінцусь Шавель падняўся і працягнуў руку Платовічу. Той прыўстаў і развітаўся.

— Паведамляй, як ісціме праца.

— Не забывайце аб чарговых ратах, таварыш Платовіч...— дабрадушна напомніў Вінцусь Шавель і накіраваў да дзвярэй. Але раптам адвярнуўся і праказаў да

Платовіча: — Выбачайце... Папрашу ў вас запіскі на грошы і распараджэння на выдачу мандату...

Платовіч, уважлівы да Вінцуся Шавеля, тут жа прысеў і выпаўніў яго просьбу.

— Звярніся да таварыша Віхляя, той табе зробіць... Бывай...

Вінцусь Шавель нізенька схіліўся і выйшаў з кабінета. За дзвярыма яго пільнаваў сакратар, Банэдысь Віхляй.

— Дагаварыўся, а? — запытаў ён Вінцуся Шавеля.

— Амаль што поўнасцю... Цяпер вось да вас...

Ён падаў сакратару дзве маленькія паперачкі, кожная з трыма радкамі, Платовічавы рэзалюцыі, і папрасіў:

— Дапамажэце... калі ласка.

Банэдысь Віхляй забраў ад Вінцуся Шавеля абедзве запіскі і хутка выбег з пакоя. Вінцусь Шавель астаўся адзін, бадзёры і ўвераны ў сябе і ў сваю справу, якая так трудна давалася і якая, дзякуючы гэтай труднасці, захапляла ўсю яго істоту.

«Ад малога дойдзем да вялікага. Нельга пабудаваць вялікага, дзе не пабудована малога»,— мільганула перад ім ісціна, у якую ён верыў, як у цудоўную сілу.

VIII

Платовіча абудзіў гудок паравоза. Ён паглядзеў у акно вагона: цягнік набліжаўся к мястэчку Махаўцы. Невялікі гаёк, шырокае гала выгану вакола яго павеялі знаёмым і блізкім. Платовіч хутка саскочыў з верхняе лаўкі, працёр хустачкаю вочы, прыадзеў жукетку і нарыхтаваўся к выйсцю. Цягнік усцішаў хаду, уваходзячы ў будынкі станцыі. На пероне стаяла шмат людзей. Усе яны

выйшлі на станцыю з мэтаю напаткаць знаёмага, не думаючы, ці мог гэтакі сюдою і сёння ехаць, ці не. Некаторыя зняцерпу зазіралі ў вокны вагона.

Калі пасажыры сталі выходзіць, на іх глядзелі дзесяткі вачэй. Здараліся зусім нечаканыя, выпадковыя стрэчы. Платовіч міжвольна заглядзеўся на сцэну спаткання маладое, дужа мілавіднае дзяўчыны са сваім бацькам — чыноўнікам у форме. Дзякуючы гэтаму ён зусім не заўважыў, як да яго падбег хтосьці з публікі і тузнуў за рукаў, аклікнуўшы:

— Таварыш Платовіч!

Платовіч азірнуўся якраз пры ўваходзе ў дзверы станцыі і сустрэў знаёмы твар. Але на яго націснулі заднія пасажыры і памяшалі яму ўспомніць, хто гэта за чалавек яго чапіў. Ён не думаў, каб у Махаўцах не было знаёмых яму людзей, але хто з іх затрымаўся да гэтага часу, Платовічу не прыходзіла ў галаў. Загэтым вокліч яго зацікавіў: ён прайшоў на станцыю і спыніўся чакаць, ці не пазаве яго аклікаўшы яшчэ раз. Так і было: праз хвілін пяць да Платовіча падбег Вінцусь Шавель і праказаў:

— Вы мяне не помніце?

— Цябе? — і Платовіч паглядзеў на Вінцуся Шавеля.— Трохі помню... Здаецца... разам млін будавалі?

— Так, вы пасобілі мне, таварыш Платовіч... Каб не ваша пастанова год таму назад, дык і зараз млін стаяў бы без руху і раскрадаўся б людзьмі... А вы... вы пусцілі млін, і цяпер...

Яны адышлі да дзвярэй.

— Значыць, блінцы пякуцца? — пажартаваў Платовіч...

— А вы бачыце вунь, як комін курыць? А чуеце, як тарашчыць лесапілка, ажно па ўсіх Махаўцах рэха ідзе? Заўважылі?

Вінцусь Шавель казаў гэта, а ўся істота яго дрыжэла натхненнем і асалодаю.

— Чую... Здалёк угледзеў комін і падумаў, ці не Шавелеў гэта млін разышоўся... Ажно і так...

— Так, так... Уласна кажучы — то і не Шавелеў, але я... я ўлажыў у яго шмат стараннняў, шмат клопату.

Платовіч рупесліва паглядаў на выйсце, Вінцусь Шавель трымаў яго за руку і супакойваў:

— Паспееце... я вас правяду, таварыш Платовіч... Я хачу вам падкрэсліць адно: можа гэта справа і малая, але яна неабходная... Яна абавязковая справа... Паглядзеце — год мінуў, а мястэчка не пазнаць. Было ціхім, а зараз гудзе-э... Чуеце?.. Я, пахваліцца, з мліна вырасціў цэлы камбінат... Троха энергіі, а троха шанцу, і глядзеце — фабрыка. Працуе дванаццаць чалавек... Крокеса пабіў, і той на ладан сапе... Мялю і лепш, і таней... Пілую — да дваццаці хвой у дзень... Вальцую сукно, крупы раблю...

— Здо-орава!..— пахваліў Платовіч.

— Для вас, таварыш Платовіч, можа і мала, а для нас — бадай што і здорава... Вось,— ён паказаў на траіх сялян,— сукно майго вырабу... У торбе — хлеб майго памолу...

Вінцусь Шавель на хвіліну занатаваўся. Пасля з яшчэ большаю ласкавасцю ў голасе загутарыў да Платовіча:

— А я вас прашу, таварыш Платовіч, зайдзеце ў млін; я вам пакажу нашы дасягненні... Вы надоўга да нас?

— Дзён на два.

— Скажэце, бок, адкуль хаця?.. Я і забыў, цьфу... зарапартаваўся з млінам... І па якой справе?

Платовіч далей не ўтрымаўся на месцы і рушыў к выйсцю...

— Я з цэнтра... Па справе, якая не падлягае аглашэнню...— выказаў ён на хаду.

Гэта Вінцуся Шавеля, відаць, не задзівіла, бо ён тут жа зноў перайшоў да свае справы.

— Пахвалюся, таварыш Платовіч,— мне за маю працу райвыканком вынес падзяку. Во, маю пры сабе...

Яго рука лягла на левую грудзіну...

— Віншую,— праказаў Платовіч...

— А цяпер... пастаўлена ў райкоме пытанне, каб мяне перакінуць на загадванне Вапнянскімі майстэрнямі... Прызнацца, таварыш Платовіч, гэта не для мяне... Я люблю сваю справу і, мне здаецца, павінен астацца пры ёй... Як ваша думка, таварыш Платовіч?

— У райкоме відней...

— А я папрашу вас, закіньце слова... Вы ж мяне ведаеце... разам будавалі млін, разам...

Яны выходзілі са станцыі.

Угледзеўшы гэта, да ганку станцыі хутка прымчаўся рамізнік.

— Я давязу, калі ласка... Куды трэба?..

— Да доктара Бянёвіча,— адказаў Платовіч і палез на воз.— Можа, падвязу цябе? — запытаў ён Вінцуся Шавеля.

— Не, дзякуй, гэта не па дарозе... Не забудзьце, таварыш Платовіч, райком і млін... Хоць на хвілін дзесяць заскочце ў млін... Добра?..

— Зазірну... Хоць мала маю часу, а зазірну... Гатуй блінцы...

Платовіч махнуў рамізніку, і той паехаў. Вінцусю Шавелю ён зняў шапку і паківаў галавою... Нешта праказаў, але раптам загудзеўшы ў млыне сігнал заглушыў Платовічавы словы...

Вінцусь Шавель з пяшчотнаю ўхмылкаю на твары накіраваў да млына.

ПРЫСАДЫ

I

Цікавая, незвычайная была зіма — зіма ў 25 годзе! Старыя не памятаюць, дзівяцца, пацепваюць плячыма.

Што гэта? Адкуль яна? Дзівы дзеюцца ў свеце! Ды балюча к таму: выехаць нельга ў дарогу. Мала яе здараецца — людзям некуды і незачым ездзіць; але зрэдку трэба. Трэба — бо свет не стаіць, а жыве, варушыцца, рухае, трапеча.

Так — сягды-тагды здараецца ў падводы, але асмелься — каняку змардуеш нашчэнт: глей, смала! Па калодкі калёсы лезуць у зямлю. Пуд аўса на трыццаць вёрст, а коні на сене — каб танейабыходзіліся гаспадарству. Пя-

рэкарма — толькі для гною ды яшчэ каб клопату не было вясною. Прывык, прынаравіўся, падладзіўся, агойтаўся. Адыходзіцца, глядзіць і нават шануе. Куды ж пагоніш небажатку?

Без дроў акідаецца: добра, што сівер не пранізвае старых хатак — ці ж можна гнаць за дзесяць, за дваццаць вёрст па сырую асіну, па ламяйко. А пакуль у лес, яшчэ да ляснічага вёрстаў пяць убок зрабіць, часамі дарэмна, бо няма дома. Столькі турбацыі паложыш — а скутак? Шкада выехаць з хлява і трэба доўга думаць, як лепш,— ехаць ці не ехаць.

Нарэшце — ехаць: што заробіш — добра.

Праца не валяецца на дарозе.

І гразотаю, і слякотаю — едуць: вязуць камісара ў раён ды на акругу, адвозяць сына-вучня на станцыю, развозяць трапунковае начальства — яго і ў правінцыі нямала: мерае поле, вывучае вёску.

Па сценках, па гасцінцах, па шляхах лёгкаю ступою поўзаюць рэдкія падводы ад вёскі да вёскі, ад сяла да сяла, з сельсавета ў саўгас.

Днём і ноччу...

Днём падувае лёгкі густы вецер з поўдня к захаду, ганяе рэдкія палавыя хмары. Выскальваецца неба нясмелым сонцам, якое спрабуе грэць, мацае зямлю, ужо вызвеўшую, ужо падсохшую, трапяткім праменнем, але не грэе. Шэрыя палявікі-птушкі гацаюць па раллі, па межах, зімою — зімою 25 года, якое не помняць старыя,— незвычайнаю...

Прабягае жарабіца ў ператоч вузкіх і доўгіх палеткаў.

Бярозы па шляху, рэдкія, стагоднія, не шумяць нудлівым шэптам асенняе мелодыі — пазіраюць на вясну. Ні

разу ў годзе не бранчалі цаплякамі галалёду, не маталіся махрастымі ніткамі шэрані.

Дзень ада дня — пускацьмуць сок. Набрыняўшы — чакаюць, калі прасвярдлуе дбайная рука селяніна яе белае цела.

Дзень ада дня, абы больш прыгрэла сонца, абы...

Гэта зімою, зімою 25 года, якое не помняць старыя, незвычайнаю зімою.

Ноччу ў гэту зіму, як у сопусе; цалуном туліцца зямля; зліваецца ўсё ў густую сажу-фарбу — ні дарогі, ні следу. Дзе лес, дзе гал — воку не ўлавіць.

Але жыццё не стаіць — рухае, трапечацца, плыве, як крыніца, б'е пад зямлёю, хоць схована ад святла...

Коні бачаць дарогу.

Ды ці ўпершыню Астапу ехаць па службе? Ходзяць чуткі — а ласне сам не знае, што ўсё яшчэ вандруюць ліхія людзі: крымінальнікі, бандыты-зладзеі. Колькі іх вылавіў — у лесе каля Ронцавіч, у фальварку Падвілле, у засценку Грабы; могуць напаткаць пры мосце на грэблі, у хмызняку Паўднёўскіх... З-за кожнае бярозы можа пальнуць, прыпільнаваўшы. Дык што ж, гэта выпадак, ён сцеражэ людзей, кожнага чалавека,— усюды, усюды. Можа яго, Астапа, начальніка раённай міліцыі, пільней за другіх,— не баіцца.

Набіты сямю дранкулямі рэвальвер кольт — пры боку. Муляецца — дае веды аб сабе. Насцярожанае вуха разбірае кожны шэпт, малейшы шорпат, ціхі гук. Навучыўся Астап вынаходзіць сябе ў розных абставінах. Адучыўся палохацца — сапраўды, ці ж бы гэта пасавала яму, маладому, бравяму начальніку раённай міліцыі?

Сёння рэйс незвычайны; вязе старшыні райіспалкома, які зараз тварам да вёскі, дакладны рапарт пра свае

поспехі: наскочыў на след шайкі разбойнікаў-крымінальнікаў. Умела і спрытна падышоў да маладое шляхцянкі Вікці ў засценку Процьма, і тая выказалася, дзе і што і калі гэту шайку будзе можна злавіць. Заўтра а дзесятай гадзіне будзе нарада ў райіспалкоме.

А пакуль Астап мяркуе сам, як і што будзе лепш і вярней іх злавіць.

Ноч, цёмная, абгарнутая цалуном, ноч зімы 1925 года. На шляху маўкліва; як ветэраны, стаяць бярозы. Штогод — іх менш ды менш.

Ужо мясцінамі — пні. Індзе — і пнёў няма — гала, пустая шырокая дарога. І чамусьці сіратлівая без бяроз, непрыветная, перацятая болем...

А калісь?

Астап перабіў думку пра бандытаў і вярнуўся да бяроз. Ездзіў калісь — роўнаю сцяною, шнурком стаялі бярозы ў два падвойныя шэрагі ўсцяж гасцінца. З дому відны былі і цягнулі да сябе, кудысьці далёка на поўдзень.

Летам — зелянелі, зімою — шаранелі. Зімою тулілі шырокі шлях ад снегу. Зацішна, калі ехалі ў мяцеліцу. Пасля — вайна; хапіліся за бярозы. Куды там — людзей не шкадавалі! Нарабілі плехаў, зглумілі шлях, прысады.

А з таго часу — украдкаю, патрошку, сягды-тагды, вёска за вёскаю, нападалі на бярозы.

Глядзіш — то там, то тут свежы нізкі пянчук. Галяйко падабрана, сляды прытаптаны. А ўверана — вось гэтая ці тая вёска прылажыла руку над бярозаю.

Ёсць закон бараніць прысады, а ўбарані, паспрабуй! Не паставіш жа знарочыстае варты. Ды ў гэту зіму, у зіму 25 года, калі нельга далёка за дрыўмі паехаць, завярэдзіш каня.

Усё ж шкада шляху, як бы там ні спагадаў людзям.

Успомніў Астап: «Ага, ёсць жа праступак наконт гэтага: пазаўчора за Круполай павалілі дзве бярозы. Асякоўцы, вядома. Стралялі міліцыянеры, гналіся па слядах, не кончылі справы. Трэба высніць да канца. Не пакіну — не ў маёй натуры. Знайду канцы!» Паглядзеў Астап угору і памеркаваў: каб хто сек у момант, калі ён едзе, бахнула б бяроза якраз яму на воз. Расхрабустала б яго і каня.

Прыслухаўся, ці не чутно падазроных зыкаў. Абапал — маўчала...

Але ўперадзе, далёка ад яго, раптам бліснуў малюткі агеньчык. Мэрам бы хто запаліў сернік і хутка кінуў.

Следам данеслася некалькі ўдараў, глухіх, умела скрытных.

Як ляжаў на локці, галавою ў палукашак, так і прыўстаў Астап. Настаражыўся, сашчапіў у жмені ручку кольта. Падумаў, памеркаваў і выстраліў у бок затушанага агеньчыку.

Стрэл пранёсся і ўзад і ўперад, скалануў бярозамі, як той віхор, аддаўся ва ўсіх баках, разрываючы цемер. Управа — адгукнуўся зычным рэхам, мэрам бы хто адстрэліўся.

Астап азірнуўся навакол, прыслухаўся: калёсы ціснулі мяккую глыбокую гразь, шоргаючы па ручках драбін; конь шлёпаў у калатушку блізка па калені. Улева — скрыпела бяроза.

— Тпру-у-у, гнедка-а.

Стала вельмі ціха. Уперыўшыся вачмі ў той бок, куды ехаў, Астап сіліўся разгледзець што-небудзь. Прыжмурваў вочы, нахіляўся, касіў голаў, падаваўся ўперад, пасля адышоў са шляху на поле, каб не засціла нічога.

— Ліха яго ўбачыць, што ў гэтай цемні,— матнуў рукою.

Чамусьці каняка чмыхнула, натапырыла вушы.

Астап сумеўся і яшчэ пагледзеў,— мільгнуў дзесьці далёка-далёка ўправа трапяткі, цьмяны агеньчык.

— Падаліся, гады, к лесу. Так ціха! — Пакруціў галавою: — Вось і злаві ты іх... Але пачакайце!

Успомніў, што там пасёлак Глушакі.

— Га-а-а! то работа глушакоўцаў! Я ім пакажу. Я на іх раптоўна наскочу, неўспадзеўкі — не апамятаюцца...

Пагнаў каняку, думаючы: заўтра субота, адвячоркам, павячэраўшы, заеду.

— Но-о, малая!

Прысеў на драбіны і ўжо не прылёг на локаць правае рукі, а пільна глядзеў на левы рад бярэзін, каб высачыць свежы пень. Праз пяць-шэсць бяроз стаялі карчы, чорныя, аднакія. Хто іх разбярэ ў цемрыве, каторы свежы? Каля мастка Астап выскачыў з воза і падбег да двух карчоў, угледзеўся, абмацаў рукамі. Абодва мелі форму танклявых спіцукоў, абсечаных, ацятых дарэшты; вакол аднаго валяліся трэскі, яшчэ свежыя.

Сціснуў плячыма Астап:

— Цяжка з дрывамі. Пакутуе насяленне — шукае дроў. Ну, як ты ўсцеражэш прысады? Лесу няма — вынішчылі, дроў недзе дастаць. Сякуць, крадуць бярозы. Зразумела — іншага скутку няма... Хоць бы тая дарога, а то...

Што за зіма! Незвычайная, няўпамятная, нудная зіма, зіма гэтага года! Нікуды не падаецца. Гразота-брыдота, дастань тых дроў!

Вярнуўся на воз, прысеў, ужо кінуў сачыць, а стаў планаваць ды судзіць:

— А што, няхай бы секлі, хоць бы і гэтыя бярозы. Новыя патрэбна насадзіць, маладыя, свежыя. Вось хай адно акрыяем крыху, заменім шляхі шашою. Абсадзім маладымі прысадамі. Даць людзям на ўмову: сячы пару бяроз, засадзі гоні маладняком. Можна і садовымі дрэвамі. Што ж у гэтым за хітрасць? Якія труднасці? Падумаць!

Успомніў, калі быў у плене ў Прусіі.

— А ласне нельга зрабіць так, як у немцаў? Абсаджаны дарогі яблынямі і грушамі, выбрукаваны, ашашованы,— люба-дарага. Стаць бы на ногі — і тое самае ў нас. Павязаць мястэчкі і сёлы добрымі дарогамі, абсадзіць іх.

Плюнуў Астап і шэптам вылаяўся:

— І хвароба яго ведае, гэтае праклятае царскае правіцельства: што яно рабіла, каб правесці культуру? Жарты-ы! Нідзе нічога. Выпадковыя кавалкі шашы пабудавала, а ўсюды — адвечныя, натуральныя дарожкі... Совайся селянін, як хочаш.

І ўскрыліла ў Астапа думка.

«Вясною на свой страх і на сваю адказнасць прымуся за абсадку шляху маладымі прысадамі. Троха жыхарства, троха міліцыянеры, троха вучні... Высаджу на ўсім раёне. Можа, некалі ўспомняць... Заўтра скажу прадсядацелю».

Пад'язджаў да мястэчка — загрукацелі калёсы па бруку.

II

У каморцы — голы забруджаны стол, два столікі побач. У чарцы з вышчарбленым берагам — згушчанае чарніла; асадка паколатая, а ў ёй заржаўленае пёрка.

На пашарпанай сцяне — Ленін, насупроціў — Чарвякоў. Чуць-чуць відаць. На вушаку дзвярэй — абрэз на рэмні. Дзверы — без клямкі, фортка да форткі не даходзіць; на вокнах — акуркі цыгарак, скрыначкі ад папярос. ГТФ — на чырвані.

Кабінет начальніка міліцыі раёна.

«Начальнік раённай міліцыі», прыгледзеўшыся, прыкмеціш над сталом.

Старанна выведзены літары чырвонаю фарбаю, абведзены сіняю.

Астап прыйшоў, панюхаў паветра:

— Ніколі не выветрацць, сукіны дзеці. Ну і народ! Хоць у хляве пасадзі — сядзецьмуць і не ў шманкі.

Хацеў адчыніць фортачку і забыўся, што іх няма ў вокнах. «Трэба зрабіць» — рашыў і сеў за сталом.

Палажыў тоўстую папку з дзяламі. Колькі іх, у шэрых, у сініх, у жоўтых вокладках? Пачаў перакідаць дзела аб бандытах.

— Пайду да прадсядацеля.

Палажыў дзела наверх і пачаў завязваць кончыкі папкі.

Абдумоўваў план гутаркі з прадсядацелем.

— Можна? — стукнулі ў дзверы.

— Уваходзьце!

Адчыніліся дзверы, і ў кабінет увайшло двое сялян, адзін міліцыянер.

Астап паглядзеў і запытаў:

— Якая справа?

Сяляне пераглянуліся і змаўчалі.

— Гэта тыя, таварыш начальнік, што ссеклі бярозу на шляху з вёскі Асякі. Тояцца — не мы, не мы.

— А ты ў іх знайшоў бярозу?

— Вядома.

Астап абярнуўся да сялян:

— Ну, мужчыны, дык чаго ж таіцца, высеклі?

— Дальбог жа не, таварыш начальнік...— адказаў старэйшы, гадоў за пяцьдзесят дзядзька.

— Як то не, калі нашлі...

— Падкінулі; нехта ноччу, злы быў, і падкінуў... А каб мы самі — няхай нас...

Малодшы маўчаў, трымаўся; няпэўнасць у тым, што казаў сусед,— трывожыла...

— Ды хоць бы вы ўжо не хлусілі, мужчыны. Навошта вам займаздароў вочы заліваць... Нехта падлажыў! Хто вам падложыць? Пасаромеліся б, нарэшце.

— Дальбог, праўду кажу... Нічыпар, мо' я хлушу? — стары запытаў суседа.

Той нічога не адказаў, яшчэ больш нахмурыўся.

— Кінь, Даніла, хлусіць. Хто сазнаецца, што ты праўду кажаш...

— Папытайце Нічыпара.

Астап сур'ёзна паглядзеў на худашчавага, дробнага, безбародага чалавечка.

— Нічыпар, кажы праўду: у вас няма дроў, і вы высеклі дзве бярозы ў прысадах?

Той памяўся. Апусціў ніжай галаў.

— Ды ўжо ж яно — высеклі.— І крыху памаўчаўшы, пайшоў на ўбачэнне, даводзячы аб сваёй невінаватасці.— Ведаю добра, што ўчынілі праступак. Не гадзіцца цяпер гэта рабіць — у саміх сябе крадзем. Але, паверыце, я мусіў пайсці на гэта: два вянкі зняў з хлевушка, мерзне гавяда ў засадзе, а дзеці — у хаце. Ну, куды ты кінешся з біткаю: ні калёс, ні збруі, а дарога — гразь, брыдота, гэткая зіма — ніхто не запамятае! Дзе ж тых дроў возь-

меш?.. Высеклі, высеклі... Стралялі ў нас, а мы ўцяклі. А як жа іначай?

— Чуеш, Даніла?

Ухмылка на мяккім, хітраватым твары, палахлівая, злая да Нічыпара ўхмылка; стары развёў рукамі — сорамна глядзець у вочы Астапу,— не сярдзіты зусім, дабрадушны таварыш начальнік, чаму трэба было таіць ад яго свой праступак?

— Давялося, таварыш начальнік, паверыце, давялося; не таю, мілы таварыш...

— А чаму адпіраўся?

— Чаму?!

Даніла не ведаў, што казаць, нервова мяў шапку ў руках, сарамліва нік поглядам.

Выручыў Астап:

— Лепш позна, як ніколі. Дагадваюся а прычыне, але ці ж можна красці, прысады красці? Помніце, як міла было калісьці глядзець на стройны рад бярэзін? Шнурам, як войска, роўныя, белыя, струною цярэспаля. Летам — цень, зімою — зацішша. Цёмнаю ноччу — не зблудзіш. Цягнуць міжвольна недзе далёка. А вы — бераце і сечаце. Як магла ваша рука падняцца, дзядзька?

— Таварыш начальнік казаў праўду — нельга, няма чым адказваць, але... бяздроўе. Паверыце, толькі бяда напірала, недахопы вадзілі рукою. Сек, а сэрца траслося. Пала — і я затрэсся ад болю. Ды што ж парадзіш — дзеці трасліся ў хаце, зварыць бульбы не на чым, вады сагрэць... Куды паедзеш гэтым часам?.. Зіма незвычайная, небывалая, ліха ведае, якая зіма, зіма ў гэтым годзе!

— Дрэнна і кепска, дзядзька. Пакараем судом.

— Ды ці ж мы адны сяком? А глушакоўцы, а нізаўцы, а сухоўцы? Гора гоніць.

— Будзе і ім.

Нічыпар, маўчалівы, скрытны, здаваўся перад словамі Астапа: не ўшчуе па-начальніцку — таварыскі гутарыць. Праўда, саграшылі, скрыміналіліся. Ці ж выпраўвуе што? Нічым не правы... І балюча — дагэтуль ні ў чым не ўлічаны, не заплямены. Перадавіком слыў — а тут...

— Таварыш начальнік, усё роўна бярэзін не аднавіць... Скрыміналілі — але ручу, што больш не будзе,— даруйце... Ведаеце — я адплачу віну дзяржаве...

Міліцыянер уголас засмяяўся:

— Чым? Адседкаю?

— Пастой, пастой! — перабіў Астап.

— А тым, што я ўвесну, першым дзелам, усё забыўшы, засаджу гоны шляху маладымі прысадамі. Хай толькі вызвее зямля, пададуцца сокі, і я кіну-рыну хату — пайду на дарогу. Дзень, два, нават тры дні патрачу, а засаджу. Бярозкамі, хочаце — елкамі, можна клёнам ці каштанам...

— Дастанеш — зробіш!

Міліцыянер зноў зарагатаў.

— А зраблю, клянуся, што зраблю... Ахвяруюся — дайце паперу... Няўжо, думаеце, збягу дзе-колечы? Удвойчы наложыце штраф, калі толькі падвяду вас...

— І я бяруся гэта зрабіць,— дадаў Даніла.— Вазьмеце на ўчот, адмецце і тады — штрафуйце ўдвойчы, утройчы...

— Гм! Не хлусіце? — выпрабаваў Астап.

І тут жа памеркаваў: а можа, і чэсныя людзі... Што з іх возьмеш, апроч кары? А бярэзіны — адновіш? Людзям сапраўды прыпёрла, прыціснула, вядома. А ну ж выпрабаваць: няхай двое ганоў пасадзяць маладняку.

Даў умовы:

— Штрафую абодвух — на пяцьдзесят рублёў. Пасадзіце двое ганоў — здыму, а не — яшчэ набаўлю... Павал, напішы штрафную, хай распішуцца... Калі не высадзяць прысад — сышчу з пеняю ў сто працантаў. Чуеце?

— Ці ж мы будзем хлусіць? — выказалі сяляне разам і так шчыра, што Астап не сумняваўся ў іх словах... Усё ж даў распісацца на штрафной.

— Помніце — і ідзеце.

Сяляне пакланіліся, развіталіся.

Услед пайшоў міліцыянер.

Астап задумаўся:

— Пастой, Павал.

Той вярнуўся, падышоў да Астапа.

— Думаеш, выпаўняць?

— Чаму не. А ласне сышчаце з іх штраф? Голыя як бізуны. Бачыў іх гаспадарства: хаты — у зямлю глядзяць; падраныя стрэхі; голыя дзеці; някутыя калёсы; коні — мэрам свінні надворныя...

— Шкада!

— Пэўна.

Астап падумаў, узяўся двумя пальцамі за губы і раптам кіўнуў галавою.

— Вось што, браток Павал.

— Што?

— З глушакоўскае шляхты нагонім... Сёння вечарам — у Глушакоўцы... Ведаеш, ноччу ўчора ехаў — секлі, гады... Ганоў на тры заўважыў, выстраліў. Ну, а пагонішся ласне? Конь ледзьве ідзе ўлегцы. Гразі па калодкі, цемень — вока выкалі. Зіма, ліха ведае што, небывалая! Нельга працаваць: ні выследзіць, ні выгледзець.

— Верхам сяду і паеду на змроку, а то ноччу — ці ж знойдзеш?

— Тваё дзела; толькі найдзі — і гэтых ужо прыпяком...

— Не пакараеш — усе прысады знішчаць... А калі насадзяць — чакай...

Астап пайшоў з кабінета. На парозе спыніўся, павярнуў назад, але пачуў ззаду:

— Таварыш начальнік, прыйшлі па вас ад прадсядацеля.

— Дзе, хто?

Дзелавод — то быў ён — падаў пісульку. Астап разгарнуў, прачытаў. Пачырванеў.

— Бюракратызм! Ці ж разарвешся ўсюды. Ён думае, што я тут сяджу склаўшы рукі... Выгавар, прыказ... За шчырасць мо'? Мяне трэба вучыць... Пяць год за гэтаю справай...

Моцна стукнуў дзвярыма і выйшаў.

III

Разапрэўшы, стомлены, знерваваны, Астап бег да сябе ў канцылярыю міліцыі. Праз два крокі павяртаў левую руку, паднімаючы на ўзровень носа, і пазіраў на гадзіннік, прычэплены на руцэ. Хвіліны раставалі, як сняжынкі на цёплым шкле. Выйшаў з райіспалкома — было без дваццаці хвілін чатыры. Званілі не раз — важныя справы, тэрміновыя... Ды так, трэба паглядзець, як і што. Установа, ды гэткага характару, як міліцыя,— баявая, шумная. Ці ж не ведае Астап? Мала што магло здарыцца ў яго адсутнасці! Праверыць — абавязкова.

Астап не цярпеў нядбайнасці! Руліўся, пільнаваў даручаныя яму справы. Любіў быць акуратным, старанным. Масцер — ды годзі.

Спяшыў, а хвіліны ішлі, беглі, уцякалі. Заўсёды так — як спяшыш іх нагнаць, супыніць.

— Хаця б не разышліся з канцылярыі.

Перад будынкам, дзе яна мясцілася, яшчэ раз паглядзеў на гадзіннік — аставалася дзесяць хвілін да чатырох. Ужо адзін міліцыянер выйшаў з дзвярэй і падаўся з двара. Не прыкмеціў начальніка. Астап бачыў — мерыўся спыніць, даць выгавар. Але не сабраўся, як яго абазвалі:

— Таварыш Бобік, на хвілю, даруйце...

Астап азірнуўся — нейкі незнаёмы мужчына.

Недалікатна запытаў:

— У чым справа? Мне некалі, хутчэй.

Чалавек азірнуўся па баках, таемным узрокам паглядзеў на Астапа.

— Ведаеце... ці паверыце, ці не... мне казалі не раз... знаеце, справа з вашым міліцыянерам Гарбузікам... Ён у Глушаках дзень у дзень на вечарынках, з дачкою Палікара Асінені... што вычварае... Ой, што там ён!.. Вы даследуйце, таварыш Бобік. Дурныя чуткі — падрыў уладзе...

— Добра, расследую...— і крануў з месца.

Але чалавек схапіў Астапа за крысо.

— Я яшчэ да вас, таварыш Бобік...

— Кажэце.

А нагою, нервуючыся, пераступаў з месца на месца.

Ішлі з канцылярыі адзін за другім міліцыянеры, дзелавод, заўвышукам. Матнуў рукою, адвярнуўся ад чалавека, каб паглядзець на гадзіннік — пасля чатырох.

— Кажэце хутчэй...

— Я колькі раз бегаў у вашу канцылярыю... Прасіў адсрочыць хоць на месяц. Чым я заплачу па выпаўніцельнаму лісту? Самі бачыце, адкуль зарабіць трыццаць рублёў, дзе іх узяць мне...

— Хутчэй... у канцылярыю прыйдзеце... мне няма часу... слухайце...— адступіў на шаг ад прасіцеля.

Той працягнуў руку, каб хапіць Астапа за крысо ці за рукаў, але затрымаўся.

— Таварыш Бобік, таварыш начальнік... Падумайце — дарэмшчына... Ліха ведае за вошта прысудзілі гэтаму злодзею, голіку гэтаму... Трэба было мець совесць... Але ж я нічога, я не проціў суда — святая справа, трэба слухаць, толькі — чым я магу заплаціць... Ну, маю каняку, драбінкі, на ворагаў казана,— слёзы, а не маетнасць...

Астап падаваўся да канцылярыі, павяртаючы галаў назад. А чалавек, як муха, гудзеў сваё, не адстаючы ні на крок, ні на корх.

— Я сапраўдны бруковы чалавек... Яшчэ б раней, ну хоць бы з восені, усё-ткі залатоўку-другую зарабляў, а цяпер, глянь іх, куды ты выедзеш,— зіма, як кара якая, гнусная, балотная, гібельная зіма!.. Ці ж можна вылезці з хаты ў дарогу? Пасудзеце самі, таварыш Бобік.

— У канцылярыю... па нядзелі... няма часу; ды што на вуліцы?

Крута сарваў з месца і пайшоў.

Чалавек перш кінуўся ўдагон, але раптам стрымаўся і пусціў:

— А Гарбузіка прасачэце, таварыш начальнік...

Астап пачуў фамілію, але не ведаў да чаго. Кінулася ў думкі: «Няўжо такі Павал здацен на гэта? А мо' праз

тое, што сысквае штраф? Чорт яго ведае, за каго можна ручыць? Ша-а, добра, прыпільную. Паедзе ў Глушакі, а я за ім. Праз гадзіну-другую... Усё можа стацца...»

Увайшоў у канцылярыю — пусцела. Дзядуля сторож шкрабаў сцёртаю мяцёлкаю па бруднай-бруднай, загражанай падлозе. Сцежка-шнурок, вымачаная ботамі ад дзвярэй да стала дзелавода, краіла падлогу надвае. Стары злосна мармытаў сабе пад нос, падвойчы тручы мяцёлкаю па чорных плямах: — Гэтак забрудзіць — сораму няма. Іншы ідзе, як назнарок, сумысна нанясе пудамі гразі. Няхай бы выцер — мяцёлка стаіць, дык не: пастаў швейцара, ды каб папрасіў той — дай вытру,— то можа б што... Паперы, смецця, саломы наносяць... Канцылярыя, а як у стойле...

Астап заўважыў нездавольства старога, усміхнуўся. Пабег у свой кабінет, прысеў да стала, развязаў папку, перагарнуў дзелы.

— Франук! — пазваў старога.

Сторож прыйшоў з мяцёлкаю ў руках.

— Чаго, таварыш начальнік?

— Чаму не пачакалі мяне?

— А я што ведаю.

— Гарбузік не казаў нічога аб тым, што паедзе?

— Таварыш начальнік, ласне са мною гаворыць хто аб гэткіх рэчах. То не маё дзела...

— А каня не запрагаў?

— Не заўважыў.

— Добра.

Франук маўчліва адвярнуўся, зрабіў некалькі шагоў да дзвярэй; пераступіў адной нагою парог і адвярнуўся да Астапа:

— Таварыш начальнік, даруйце, што трывожу; я рэдка вас чапаю:

— Ну?

Астап адняў вочы ад папер.

— Ведаеце, таварыш начальнік, доўга збіраўся, не мог асмеліцца, але прыпёрла. Ці нельга было б, таварыш начальнік, хоць рублёў два надбавіць мне да пэнсіі? Столькі работы ў вас! Вось усе пайшлі, а я покі тут закончу; а жыццё — муляецца.

Астап маўчаў.

— За дзесяць рублёў — ці ж можна старому пражыць, падумайце самі.

— Смета, дзедку, нельга выйсці з берагоў...

— Нельга?

— Нельга.

Стары матнуў рукою і схаваўся за дзвярыма, неасцярожна стукнуў мятлішчам у дзверы.

— У вас нічога нельга, ніколі нельга...

Астап паглядзеў услед, паспагадаў старому:

— Лепі б, каб у шпіталь... Куды яму гэтая служба!

І зноў аддаўся паперам.

Гартаў, перакладваў, чагосьці шукаў.

Размаўляў сам з сабою:

«Ну, проста нельга ўлавіць гадзінкі вольнага часу. Хоць бы ў справах разабрацца... Вось Хмяльных дзела, кража каня... Ух, ад дзесятага верасня яшчэ! Каб ты спрахла, як яно завалялася... Вось і не перабяры папкі... А гэта? Справа калектыву «Пушчыцы». Бачыш ты! Не разарвешся... А ён яшчэ ўпікае! Стаў бы на маё месца — нябось, то не прадсядацелем... Патрасіся па гэткай дарозе вёрстаў па сто на тыдзень — не паздаровіцца.

І сёння — каму спачынак, а гэта — спяшы паабедаць ды падавайся зноў...»

Адхіліўся і паглядзеў у акно.

На захадзе выдалася чырвоная паласа праменю. Брыжастыя берагі цёмнае хмары тонкаю плеўкаю распаўзаліся над цёмным лесам.

«А вось мо' мароз будзе... Хоць бы мала-веля сціснуў гэтую гразоту. Омегам выходзіць. Другі месяц пайшоў, і як завяло — ні сняжынкі. Што за зіма — трэба цуду давацца, ды годзі-ы!.. Розуму не возьмеш, як і што гэта чаўпецца. Адкуль тая паласа насунулася?»

Заглядзеўся на патухаючы промінь.

— Можа ўжо пойдзеце, таварыш начальнік? — нясмела з-за дзвярэй запытаў Франук.— Ужо меркне на вуліцы... Ці мо' лямпу засвяціць?

Астап адвярнуўся ад акна, паспешна зглажыў паперы і завязаў папку.

— Іду, збірайся запіраць канцылярыю.

Стары забразгаў замком і, калі Астап выйшаў з свайго кабінета, сустрэў яго словамі:

— Вось пацікаўцеся, як замурзалі падлогу. Цэлы дзень народу, мэрам на вакзале. Ідуць ды ідуць, адкуль ён бярэцца. Яшчэ ніколі не было столькі. Нанасілі гразі, саломы... Дубас злаваўся, раз-поразу пазіраў у акно, вас чакаў.

Стары засмяяўся.

— Далі яму пытлю за сённяшні дзень! Не вельмі смашна быць начальнікам. Мне б на ваша месца — тыдню не паслужыў бы.

— Чаму? Святыя гаршкі лепяць?

Ён павярнуўся.

— Бывайце здаровы, дзядзька! — і выйшаў.

IV

Падкарэла гразь — браў марозік. З зорнага ціхага неба падалі малюпаценькія пылінкі шэрані і асядалі лёгкаю вільгаццю на голых дрэўцах хмызнячку. Стыла вада ў лужынках.

Конь цвёрда ступаў, прабіваючы слабую кару гразі. Чутна было ў ціхай ночы, як хрусцела ў каня пад нагамі.

Астап узіраўся ў бок Стадолішч, перакідаючы поглядам палі. Узгрудак, што абымаў пасёлак Глушакі, хаваў гала палёў. Дый ноч брала сваё: зоры — і многа зор, але цем тушыла іх сваёю сопухаю. Толькі больш-менш зблізку можна было разглядзець дзераўца ці лужыну, а на паўганоў — чорная сцяна. «Ці паехаў Гарбузік?» — пытаў сябе Астап.— «Можа, збаяўся?»

І ўсумніўся, ці ехаць самому.

Бездараж, цемрыва. Кудою пакіраваць на Глушакі?

За мастом, выехаўшы на ўзгрудак, Астап угледзеў агеньчык. Смуглы, ён выглядаў здалёк воўчым вокам. Але дарма, можна ехаць хоць цярэспаля, нацянькі.

Астап накіраваў каня проста да агеньчыку. Паслушная жывёліна сышла на раллю і, лезучы па калені ў гразь, пайшла полем. Сапла, фыркала, паднімала голаў, блыталася, шукаючы лепшых мясцін, мяжы ці разоры. Астап лопаў далонню па загрыўку, цешыў, угаварваў і тут жа ўслухоўваўся.

Азіраўся ў бакі, налева і направа, узад.

Агеньчык гарэў роўна, адным промінем, вузкім касанічком слаўся к Астапу. І здавалася, не блізіўся ні звання ні каліва.

Астап меркаваў на яго, думаючы:

«Няўжо такі Гарбузік сапраўды распусціўся? Ці можа тое стацца? Цікава. Непрыкметна на ім, а ў тым — хто яго ведае. Згадзіўся ахвотна ехаць. Але ж дарма — я начальнік, прыказаў — мусіць».

Падпусціў сумнення:

«А мо' і так, як кажуць? Вось жа не раскрыў пакражы ў гэтых самых Глушаках. Цэлы тыдзень валаводзіцца, а канцоў не відаць, хіба скрывае? Тое можа быць і з бярозамі, прыедзе знарок ноччу і не нойдзе. Дасць любы адгавор...»

Суцешыўся:

«Добра, аднак, што паехаў; трэба выверыць хлопца. Справа вымагае. Не глянеш, не пасачыш — і распусцяцца. Чалавек — не жалеза, спакусы многа ўсякае».

Конь шаргануўся між кустоў, фыркнуў і натапыраў вушы. Агеньчык замільгацеў між ралак. Збоку нешта зашамала. Астап памацаў кольт — вісеў на рэмені.

Навяло думкі на бандытызм, на той план, які апрацаваў, далажыў сёння прадсядацелю і мусіў выпаўніць на наступным тыдні.

«Добры вечар,— шкода, што не паехаў у Процьмы... Свята, як быццам бы гуляць да Вікці. А ну ж і скутак быў бы...»

Праехаў кусты, рашыў: «Пагляджу тут і з Гарбузікам далей, шкода гэткае пары».

Забрахаў сабака — здалося, агеньчык падблізіўся. Скрыпнуў вочап у студні.

«Адзін, не ведаюць бандыты, а то б з кусцікаў».

Агляну ўся — кусцікі згінулі ў процьме ночы.

А вось і гумно, агеньчыкаў з дзесятак.

Да сабакі, што брахала, прыбавілася некалькі новых. Заліліся выем, затрывожылі пасёлак.

Астап завярнуў у двор першае хаты, злез з каня, пастукаў у акно, запытаў:

— Міліцыянера не ведаеце дзе?

Маладзіца падбегла к акну.

— У Асінені Прахора, трэцяя хата.

Забрала Астапа — завярнуў каня, ускочыў і праз мінуту быў у двары Асінені. Вокны завешаны фіранкамі. Смех у хаце, голас Гарбузіка.

Прыгнуўся на кані і паверх фіранкі зірнуў у акно. Угледзеў: на ўслоне, адвярнуўшыся спіною да стала, сядзеў Гарбузік; сярод хаты стаяла дзяўчына, ухмылялася. У запеку — стары.

Пастукаў Астап у дзверы — выбег Гарбузік.

— Павал!

— А, таварыш начальнік?

— Як з парубкаю?

— Нашоў сляды. Хрышчанік Якаў.

— А што зрабіў?

— Я заўтра наскочу, сёння...

Астап западозрыў.

— А тут чаго?

Гарбузік замяўся.

— Ведаю, брат... Ну, давай абследуем зараз Хрышчаніка гэтага. Як кажаш?

З хаты выйшаў гаспадар.

— Чаму ж у хату не зойдзеце? Каня ў прыгрэбіцу... Ах, і служба ж ваша!

— Некалі.

— Вайдзеце, чаго там, абагрэцца хоць бы з дарогі. Не блізкі свет, гэтаю дарогаю, гразотаю, слякотаю... Ах, ах.. Вядзеце каня ў прыгрэбіцу...

Астап здаўся, павёў следам за гаспадаром. Павал астаўся каля парогу...

— Служба, ведаеце, і людзі гэткія... хоць бы і вашы глушакоўцы, каторую ўжо бярозу на шляху высеклі? Ці то ёсць лад, парадак? Жывуць у вас не бедна, а то та ж... Ну, як тут добрым будзеш? Нядаўна з пакражаю, а пасля з гэтымі хлопцамі ўсе ў Глушаках...

Гаспадар маўчаў. Адчыніў вароты ў прыгрэбіцы, увайшоў. За ім Астап; да шула прывязаў каня.

— Ну, як там? — запытаў з-пад дзвярэй Гарбузік.

— Гатова! — адказаў Астап, і не паспеў астыць голас, як бухнуў зычны стрэл. Астапу мэрам бы хто стукнуў каменем у нагу, так моцна, што ён не ўтрымаўся і кінуўся на зямлю.

— Павал, ратуй! — прагукаў і ад болю сціснуў зубы, што больш слоў не выйшла.

Гарбузік падбег да Астапа, абмацаў усяго і паглядзеў на руку: была ў свежай крыві.

— Памагайце ў хату ўнесці,— вялюча сказаў Гарбузік гаспадару Асінені.— Бандыцтва, прахвосты!!! — вылаяўся ён.— Спаліць мала ўсе Глушакі!

Некалькі чалавек, спагадаючы, падбеглі к двару, загаманілі, завылі сабакі гучней і зласлівей.

Астапа ўнеслі ў хату, распранулі, перавязалі рану, палажылі. Дзяўчына апранула новаю коўдраю, у прыгожа выплецены дэсань.

— Заснеце! Якая напасць!!!

А Павал Гарбузік, перапалоханы, адчайна крычаў:

— Бандыты, шляхты паганыя! Гэткага чалавека згубіць!.. З-за вугла, з-за гумна...

— Што ж ты да нас маеш — ці ж гэта нашы, думаеш?

Мала брадзягаў бадзяецца зараз? Цудны ты, Павал,— выбачаўся Асіненя.

Але Гарбузік не зважаў, крычучы і тупаючы па хаце.

— За свайго начальніка — адамшчу паганцам,— выгукнуў ён і кінуўся ў дзверы.

Дзяўчына пагналася ўслед:

— Куды ты, Паўлік! Куды ты! Паберажыся!..

У адказ захрабусцела гразь пад нагамі Гарбузікавых ботаў — ён пабег на пасёлак, мэрам бы гонячыся за кім.

Праз хвіліну пачулася раз-поразу некалькі стрэлаў.

Асіненя ўзяўся рукамі за галаў.

— Што-о ён ро-обіць, што-о ён робіць? — і тут жа хапіў свежа пасечаных дроў, што ляжалі пры печы, знакам паклікаў жонку.— Пакідай у печку,— шапнуў ёй на вуха і азірнуўся на Астапа.

А Астап драмаў, утомлены, змардаваны, абяскрывяны. І хатні гоман, і брэх сабак, і водгук стрэлаў Гарбузіка зліваліся ў яго пачуцці ў нудны шолам прысад, рэдкіх, пасечаных, сіратлівых, пакараных гэтаю зімою, і побач — маладых, свежых, што ён меркаваў, марыў насадзіць пасля гэтай незвычайнай, няпамятнай, гразкай зімы 25 года.

ГАСПАДАР

I

Слесар Якаў Гузік, праходзячы паўз браму завода, раптам спыніўся і паківаў галавою:

— Безгаспадарнасць, дальбог жа. Што б узяць ды падабраць, дык не. Валяецца — няхай валяецца... Пастаўлены сторож, а каб паглядзеў — куды там. Ды загадчык, напэўна, не раз бачыў — і таксама без увагі...

Якаў Гузік нагнуўся і падняў з зямлі здаровы кавалак жалеза.

Падняўшы, пачаў яго разглядаць, мераць на пяддзю, вылічаць.

— Гэта ж выйдзе на некалькі ручак у плузе... Во... Цаляй пяць таўшчынёю... Які недагляд, якая нядбай-

насць! Паўзавода рассей — і хоць бы што. Людзям не карціць... Мэрам бы нікому ніякае справы,— паскардзіўся ён сам сабе і рашуча крануў з месца.

— Гэта трэба сторажу пад нос паднесці... Глядзі вось... Самусь! — выгукнуў Якаў Гузік, прачыняючы варотцы ў завод.

Ніхто не аказаўся — стоража не было пры варотцах. Тады Якаў Гузік крыкнуў мацней, але зноў застаўся без адказу.

— Гэта ліха ведае што! — вылаяўся ён і выйшаў на вуліцу, каб пайсці са скаргаю на стоража ў кантору.

На вуліцы яго перапыніў каваль таго ж завода Палікар Скрынка.

— Якаў! — пазваў ён Якава Гузіка.— Стой! Ты куды?

Якаў Гузік спыніўся і паглядзеў на Палікара Скрынку.

— Бачыш, у кантору.

— Чаго?

— Свінства, дый годзе... Паглядзі во, якім жалезам кідаюцца. За брамаю падняў. А гэты, сукін сын, Самусь і нібыта той. Валяецца — няхай валяецца... Пазаву, думаю, ды пакажу во, каб на другі раз пільнаваў...

Палікар Скрынка выпучыў на Якава Гузіка вочы і насмешліва праказаў:

— Эх ты, гаспадар, гаспадар! Няўжо табе прыстае гэта клапатлівасць? Што ты думаеш гэтым выйграць? Пахвальбу?..

Якаў Гузік крута павярнуў ад Палікара Скрынкі і накіраваў да канторы завода. За ім услед паляцеў выбух заліўнога, пакатнага рогату.

— Гас-па-а-да-ар! Гас-ас-па-адар... Чча-кай крыху...

З-за дзвярэй канторы Якаў Гузік прымеціў, як Палікар Скрынка праводзіў яго мнагазначнымі кіўкамі рукі.

— Няўжо яму гэта не надаела? — здзівіўся ён і пастукаў у дзверы да загадчыка. Дзверы аказаліся запертымі — загадчык не вярнуўся з абеду.

— Скутку не знайсці,— вылаяўся Якаў Гузік і выйшаў з канторы.

Якраз загудзела заводская сірэна. Чакаць загадчыка было нельга. Калі ён прыйдзе — ды яшчэ ці прыйдзе... А прыйдзе, то ласне яму будзе час займацца справаю аб кавалку жалеза?

«Які я цудны, аднака,— разважыў Якаў Гузік, ідучы назад да завода: — Стану аднімаць ад таварыша Фанарніка час. Ён жа выжане мяне з кабінета. Дай ты рады, уздумаў... Чалавеку столькі абавязкаў, цэлае прадпрыемства ў руках, а я... Цьфу ты, нікудышніца...»

З гэтымі развагамі Якаў Гузік падышоў да ўваходу ў завод. Ён спакойліва намерыўся ступіць у двор, як стораж знянацку хапіў яго за рукаў.

— Ты мяне шукаў, Якаў? — запытаў ён.

Якаў Гузік у момант перамяніўся ў настроі і суровым паглядам кінуў на Самуся.

— Шукаў... З-за цябе мусіў у кантору хадзіць ды назад... Думаеш, я, па-твоему, не даражу часам...

Стораж не чакаў гэтага ад Якава Гузіка і, недаўмённа вытарашчыўшы вочы, глядзеў яму ў твар.

— Так, цябе ніколі не застаць на тваім месцы... Я ўжо не кажу пра тое, каб ты хоць каліва выявіў увагі да прыўручанае табе справы.

Стораж не ведаў, што адказаць, і толькі паціскаў плячыма, мармычучы сабе пад нос.

Ён быў вельмі задаволены, калі ў адзін момант двое рабочых адгарадзілі яго ад Якава Гузіка, пацягнуўшы апошняга за сабою.

— Што ён да мяне мае? — скардзіўся цэламу дзесятку рабочых Самусь.— Без дай-прычыны прычапіўся да чалавека як смала, і ні рады... Каб цябе ліха, каб цябе...

Якаў Гузік, зразумела, нічога акрэсленага не мог прад'явіць Самусю. У яго галаве зпажыліся выразныя думкі наконт знойдзенага кавалка жалеза. Вынікі з гэтага можна было рабіць важкія, але на ўсё трэба падбіраць асобны час і ўдатную прычыну. Рабіць крымінал, адрываючы не ў пару ад працы людзей,— не прыстала... Будзь то загадчык завода ці хоць бы сторож... І не нарвіся апошні на Якава Гузіка са сваім запытаннем, засталося б без лішняе гаворкі і непатрэбнае лаянкі. А то... Якаў Гузік яшчэ пры дзвярах у майстэрню падняў угару знойдзены кавалак жалеза і памахаў ім у бок Самуся. Праўда, услед гэтаму ён упічна сабе засмяяўся і праказаў да рабочых:

— Гэта мая надмерная стараннасць. Натура гэткая — не магу цярпець, калі бачу глум ці непарадак. То ж усё наша праца, нашы старанні... Калі мы іх не шанаваць мем — тады?..

Рабочыя не паспелі выявіць сабе, да чаго былі Якавіны словы, і пакінулі Якава Гузіка без адказу... Ён незадаволена кінуў пoглядамі ўправа ды ўлева і пайшоў да сябе, к слясарнаму цэху.

У майстэрнях пачыналася праца: вярцеліся такарныя варштаты, бразгала начынне, шыпела тачыла. У кавальскай майстэрні хтосьці знарок надзвычай моцна ляпнуў молатам па лісту жалеза. Рэзкі ляск прайшоў па ўсяму будынку, балюча ўрэзаўшыся Якаву Гузіку ў вушы.

— Мудрагельства — не болей,— вылаяўся ён.

І не паспеў дакончыць думкі, як пачуў знаёмы голас:

— Гаспадар! Гга-аспадар!

Ён паглядзеў убок і ўпёрся вачыма ў Палікара Скрынку.

— Ты зноў са сваім...— нездаволена праказаў Якаў Гузік.

— Чым скончылася ў канторы, скажы? — яхідна перабіў яго Палікар Скрынка.

Якаў Гузік маўчліва ўсміхнуўся і пайшоў далей.

Спыніўшыся каля свайго варштату, ён раптам перанёсся думкамі ў нядаўнае мінулае і праказаў:

— Кпіць, і хоць бы што... А замест гэтага — прылажыў бы чалавек болей стараннаў, тады... Пры ахвоце ды адданасці працы і парадак будзе і нічога не страціцца. Калі ўспомніць... Чым жа дрэнна была наладжана наша паходная майстэрня? Люба! Дагляд, парадак, чыстата... Ці ж гэта вада? «Гаспадар».

Ён яшчэ раз агледзеў паднятае пры варотах завода жалеза і прыняўся за работу.

II

Якаў Гузік зацягнуўся ў працу да забыўнасці. У яго руках напільнік хадзіў па сталі, як смычок па струнах. Яго скрып — то былі зыкі ад струн.

Яго твар выдаваў настрой замілавання. Пагляд свяціўся здавальненнем. Каб хто за ім сачыў, то бачыў бы, як Якаў Гузік старанна вымяраў куты выпіленых шрубак, агладжваў у іх рубы, наводзіў ровень. Гатовыя — складаў памяркоўна, акуратна ў правільныя стосікі. Для яго ў часе працы не было іншага свету, апроч таго, які абы-

маў сабою варштат, напільнік, кавалкі сталі. Загэтым Якаў Гузік амаль што не азіраўся ў бакі, не аднімаў ні вачэй, ні ўвагі ад работы. Рэдка, мо' два-тры разы ў гадзіну, яго ўзрокі траплялі на засмуглае, але асветленае сонцам акно. Кладучы гатовыя шрубкі, ён таксама зазіраў на знойдзенае жалеза, якое ляжала тут жа.

Але ні пагляд у акно, ні заўвага да жалеза не перашкаджалі яго роўным, адмераным поцягам напільніка па сталі.

«За працаю — будзь працаўніком,— разважаў ён сам з сабою.— Трэба разумець, што ты працуеш не на вецер, не ў чужую кішэню. Працуеш — гэта ствараеш. Чым лепш створыш тую ці іншую рэч, тым большую прынясеш сабе карысць. Сабе... Вось што дорага. Каб, здаецца, усім, як мне, гэта было ясна і блізка — тады... я б не знаходзіў тады за варотамі завода кінутага жалеза... «Гаспадар». Чамусьці Палікару гэта смешна... І ўшалопаў ліха ведае што! Замест таго каб лішні раз молатам стукнуць — ён пяць разоў языком ляпне... І лічыць сябе задаволеным. А там...»

Якаў Гузік нагнуўся, каб палажыць чародную шрубку, як пачуў на сваім плячы чыюсьці руку.

— Вось дык запрацаваўся — можна жывым украсці,— пачуў ён каля вуха.

То быў Яўсей, старшыня заўкома.

Гэта здзівіла Якава Гузіка.

За два гады яго працы на заводзе, калі Яўсей кіраваў заўкомам, Якаў Гузік не меў выпадку сысціся з ім ці пагутарыць. Неяк ішлося так, што ён, Якаў Гузік, аставаўся нікім незаўважаным, сам сабою, адным. А тым часам не прапускаў ніводнае сходкі, ніводнае вытворчае нарады. Нават на многіх выступаў, падаваў прапазіцыі,

спрачаўся — і ўсё гэта недзе гінула, нікла. Нарэшце, мо' з паўгода назад, з лёгкае рукі Палікара Скрынкі, яго пачалі пазнаваць як «гаспадара». Чаму «гаспадара»? А таму, што, ведаеце, Палікар Скрынка падлічыў, што на кожныя тры выступленні Якава Гузіка два з паловаю падаюць на гаспадарскія пытанні; а яго гутаркі агульнага характару — выключна круцяцца вакола «ўпарадкавання вытворчасці на заводзе». Яшчэ прымела Палікару Скрынцы заўважыць Якавіну клапатлівасць над парадкам у заводзе: падняць кінутае жалеза, падмазаць станок, прычыніць дзверы. Усё гэта казала за яго пільную гаспадарнасць — чаму ж не даць Якаву Гузіку мянушкі «гаспадар»? Палікару Скрынку гэта было за ўцеху, калі ён гукаў Якава Гузіка, дзе трэба, а дзе не трэба, гаспадаром і паўсюдзіў гэту мянушку па заводзе і за яго сценамі. Чуў аб Якаву Гузіку як аб «гаспадару» і прэдзаўком Яўсей.

Якаў Гузік не ведаў, як праламлялася ў Яўсеі значанне яго мянушкі. Ну, ніколі ж не думаў, каб так, як у Палікара Скрынкі... «А хоць бы і так»,— рашыў Якаў Гузік у той момант, калі ўгледзеў перад сабою Яўсея.

Той не даў Якаву Гузіку спыніцца на гэтай думцы, як выклаўшы перад ім зусім адваротнае.

— Ты знаеш,— сказаў ён Якаву Гузіку,— у мяне зарадзілася думка аб тым... як бы табе сказаць... каб гэта цябе высунуць намеснікам загадчыка нашага завода. У мяне пра цябе пыталі не раз...

Якаў Гузік вытарашчыў на Яўсея вочы і не ведаў, у чым тут справа,— у жарце ці ў іроніі. І палічыў лішнім весці далейшую гутарку на гэту тэму... Але Яўсей наступаў:

— Кадаўбец нас пакідае. А я не толькі чуў аб табе

многа цікавага, а і ведаю добра сам, што ты... Думаеш, ніхто не заўважае?..

— Гаспадар? — перабіў Якаў Гузік і паглядзеў на жалеза, якое муляла яму вочы.

— Я насур'ёз, таварыш Гузік... Гэта не мяне аднаго думка, а і... Я раджу падумаць аб гэтым...

Якаў Гузік, казаць праўду, зрэдку тайком, сам-насам, дапушчаў думку аб гэтым. Але яе здзяйснення ён не спадзяваўся... У яго не было вялікіх намераў, не вытыркала жаднага імкнення да адказных пасад. І над тым, што б ён рабіў, каб гэта яму выпала што-кольвечы нечаканае ў гэтым напрамку, Якаў Гузік не гадаў.

— Я падумаю! — сказаў ён Яўсею і, калі той раптам адвярнуўся на вокліч, прыкусіў губы.

«Глядзі ты, якая трапіла да мяне смеласць. Гэта табе не жалеза падняць!»

І чамусьці да самага вечара ўжо зусім іначай ішла ў яго праца.

Напільнік хадзіў тым жа тэмпам, што і да Яўсея, а вось спору паменшала. Паменшала спору, бо Якаў Гузік адчуваў, пабольшылася ў галаве навеяных Яўсеем думак. «Намеснікам загадчыка завода! Гм... Яно не бесцікава, гады каб не было падобна да жарту! Ці ж мне калі аб гэтым прыходзілася думаць усур'ёз, дай ты рады... А тым часам... Не ведаю, адкуль гэта бярэцца»,— недаўмяваў Якаў Гузік.

Ён пацепваў плячыма і падазрона пазіраў у той бок, дзе схаваўся Яўсей. Хоць бы той не чапаў яго! А то проста разварушыў Якавіна нутро, ускаламуціў жаданні... Чаго ў свеце не бывае! Стаць кіраўніком гэткага прадпрыемства, як іх завод. З пяцістама рабочых, ласне малая справа?

І ў гэтай раздуме Якава Гузіка таілася салодкая забава і трапяткая трывога. Ранейшая ўвага да свайго варштата вачавідкі пашыралася, расла і пераносілася на цэлую майстэрню і нават на ўвесь завод. Рупіла, няпрошана кратала сэрца нячыстасць акон, раскіданасць матэрыялу па праходах. Вуньдзе чамусьці свіціцца выбітая шыба, а на дварэ ён заўважаў не раз непрыбраныя кучы смецця. Нават не шчыльна прычыняюцца адна да адной форткі заводскіх варот... А аб сторажы і казаць не трэба... Каб гэта ды сапраўды выйшла так, што ён, Якаў Гузік, пападзе ў намеснікі...

Думкамі ды разважаннямі ў гэтым напрамку Якаў Гузік упёрся ў зацяжны свіст гудка... Напільнік займаздароў вываліўся з яго рук, і адзенне неўпрыкмет ачулася на плячах.

Ён, дбайліва азіраючы па баках, пайшоў праўцом да дзвярэй. Мінаючы варштаты, абмацваў іх, падчышчаў; падняў з падлогі некалькі кавалачкаў дрэва і дроту. А стрэўшыся на дзядзінцы з майстрам стругальнага цэха, заўважыў:

— У нас не дастае гаспадарнасці.

Майстар паківаў галавою і адказаў:

— На гэта патрэбны адпаведны чалавек...

III

Для чаго былі сказаны майстрам стругальнага цэха гэткія словы? Ці не думаў ён прайсціся па Якаву Гузіку? А мо' што-кольвечы ведаў і ён ужо аб пушчаных Яўсеем думках пра намесніцтва?

Якава Гузіка гэта цікавіла і займала. Займала чым далей, тым мацней. І ўдому, калі ён прыйшоў з завода,

ну проста не ішла яда ў горла... Усё вакольнае адышло на задні план. Маленькі столік у кутку цеснае каморкі прыняў выгляд чарцёжнага стала. Якаў Гузік, не адказваючы жонцы на запытанні, аблажыўся паперамі і пільна штосьці на ёй крэмзаў. Крэмзаючы, вылічваў многа розных лічбаў. Задуменна меркаваў планы і, нецярпліва адрываючыся ад стала, тупаў два крокі наперад, два крокі назад па малюпаткай каморцы.

— Ты б павячэраў, а тады браўся б за гэту сваю работу,— нясмела намякала жонка. Яна мяльком закідала на Якавіны паперы ўзрокі і здзіўлена адварталася назад: на паперы стаялі выведзеныя Якавам замысловатыя малюнкі дамоў, баштаў, дарог...

«У чым справа?» — здагадвалася кабета; яе доўга скрабла інтрыга адкрыць сакрэт сённяшніх мужавых паводзін. Жонка здагадвалася аб адным, што муж заняўся нечым сур'ёзным. І адзнанне гэтае сур'ёзнасці спыняла яе адрываць Якава ад яго думак... «А вось ён не пашкадуе паведаміць»,— падумала яна. І абмылялася: Якаў Гузік не меў падстаў весці з жонкаю гутарку аб сённяшняй размове з Яўсеем. Прызнацца, калі аднесціся да гэтага сур'ёзна, то нічога акрэсленага не выявілася. Быў адзін намёк. Але намёк трапіў у каразлівае месца. Чаму? Таіцца нечага: Якаў Гузік сапраўдны гаспадар ад галавы да ногцяў на ножных пальцах. Ён нарадзіўся для працы, для гаспадарання... Згодна яго думак, стары свет рушыўся таму, што не ўсе працавалі, а з працы адных нажываліся другія. Новы ж свет акрэпне і ўзбагацее тады, калі кожны яго будаўнік будзе добрым гаспадаром. Дбайнасць у працы, шчырыя адносіны да людскога дабра, клопат за агульным, як за сваім,— вось штурхачы росквіту новага жыцця... Праўда, ён, Якаў Гузік, не мае сілы

рэфарматараў і няздатны на вялікія замахі,— ну ж колькі ў яго хапае мажлівасці, ён дае жывы прыклад чулага гаспадара... Ён згодзен, што Палікар Скрынка ёмка нацэліў у точку, калі назваў яго гаспадаром. Але таксама прыйшлося б Палікару Скрынку і яму падобным згадзіцца, калі б ды... Яўсеевы словы мелі належны вынік... Згадзіцца перамяніць свае погляды на пытанне гаспадаркі...

Кавалак жалеза, які выклікае жарты, занадта цвёрды, каб растаць у смеху...

Годзе смяяцца там, дзе патрэбна сур'ёзу... Якаў Гузік заўсёды дапамінаў аб гэтым... Мажліва, каб ён меў сілу і волю, у форткі заводскіх варот не пралез бы ніводзін кавалак жалеза... Прыклады былі — паходная слясарня. Цяжкім часам, а лічылася ўзорнай на фронце. Працоўная дысцыпліна стаяла на яць... Яму здавалася не раз, што развярніся майстэрня ў завод — справа б намнога палепшылася. Якаў Гузік трымаў бы струну нацягнута... Здавалася...

Але пайшлі іншыя часы, усё перакруцілася, змянілася, і ён стаў радавым рабочым...

Радавым, непрыкметным...

І ў той час упарта ўважлівым, стараным, цяглым...

Гаспадарнасць, гаспадарнасць...

На добры лад, ён мог бы спрабануць на кіраўнічым месцы. Уся машынерыя яму вядома. І стругальнае, і кавальскае, і слясарскае, і нават сталярскае рамёслы яму не чужы. Найшоў бы сцежкі і да ладу з рабочымі... А калі б часамі і не патрапіў у чым — на другі раз паправіўся б... Падума-аць!

К адзінаццатай гадзіне Якаў Гузік узважыў свае сілы і здольнасці і вывеў, што яму пара ўзысці на вышэйшую ступеню.

Самому не вымагаць, а калі прапануюць — не ўхіляцца. Да чаго труслівасць і нявера ў свае сілы! Прэч, не ў наш век! Рабочаму не павінны быць страшнымі перашкоды на шляху яго пасування наперад. Ён не павінен супыняцца перад сумненнямі. Жыццё перадалося яго кіраванню — трымай мацней лейцы ў руках...

— Я заўтра сумею даць Яўсею пацвярджальны адказ. Думаеце — рабеце. Пастараюся ўскладзеныя на мяне надзеі апраўдаць,— заключыў Якаў Гузік і згарнуў свае «чарцяжы».

І жонцы адкрыўся:

— Прызнацца табе, Алена, мне сёння намякалі аб адміністрацыйным месцы. Прэдзаўком Яўсей!

— Я бо бачу, што ты гэтак захапіўся.

— Цудная, трэба ж падумаць, пакуль даць адказ.

— Дык ты, вядома, рашыў?

— Рашыў, калі б на гэтым стала...

— А то?..

— Бывае ўсякся... Могуць і перадумаць...

— Чаму так?

— Здагадваюся... Ты думаеш, я адзін такі, якога можна... У нас, бачыш, болей за пяць соцень рабочых... Ёсць і вартнейшыя мяне... Чаму канешна, каб я?

— А бо ты не сумеў бы з другіх? Хто вельмі цяперака навукі вялікія канчае. Ведама... А ты вось пятнаццаць гадоў на рамясле.

Якаў Гузік не хацеў перад жонкаю таіць: ён чуе ў сабе здольнасць на гаспадарскае месца. І, праўду сказаць, мажліва, што падобных яму на іх заводзе не вельмі многа. Наўрад ці хто адмеціў у каго-кольвечы падобную яго дбайлівасць. Усяго, што нейкая скромнасць не дае яму высунуць сябе ў вачох адпаведных устаноў...

Іншы, на другога б!.. Выцягне язык — і, здаецца, яму мора па калені... А каб за справу ўзяцца — ломіцца, брудзіцца, тандэтуецца... А тым часам часта яго бярэ... Да прыкладу — Палікар Скрынка... «Гаспадар». Упік...

На добры лад — варта было б гэткіх Палікараў падвучыць справе гаспадарання. Гэта не ўкараціла б іх языкоў...

— Ты заўсёды маўчыш і цябе заціраюць...— папікнула Якава Гузіка жонка.

Ён не адказаў нічога.

«У кожнага свой розум»,— падумаў пра сябе.

IV

Назаўтра Якаў Гузік нёс пры сабе на завод гатовае цвёрдае рашэнне — згадзіцца на прапазіцыю Яўсея. Меркаваў самому наведаць прадзаўкома і выказаць яго так выразна, каб не было жаднага сумнення. Каб не было адыходу ні назад, ні ўбок. Не павінен жа Яўсей таіць учарашнюю гутарку. Якая б то была таварыскасць!

Але зазірнуўшы ў памяшканне заўкома, ён нікога там не застаў. Ён адлажыў на после... Прыйшло тое после — і Якаву Гузіку не ўдалося стрэцца з Яўсеем таксама... Тады заставаўся час па рабоце — і гэты зманіў яму... Як назнарок, як прымха якая, Якаў Гузік не мог сысціся з прадзаўкомам не толькі назаўтра, а і на працягу цэлага тыдня.

Адкуль браліся тыя прычыны, хто строіў тыя перашкоды — іх была процьма... Ён дзівіўся. І, нарэшце, у Якава Гузіка растала ўсякая вера, знікла ахвота, апаў настрой. Дома ён не ведаў, як і што адказаць на жончыны запытанні. Некалькі разоў бязверна адкладаў з адка-

зам на заўтра, а раз намякнуў на акрэслены тэрмін, на які быццам бы справу адлажылі. А ўжо к канцу тыдня, перад самым канцом работы, ён рашыў сазнацца жонцы, што ўсё было кламствам. Ужо нават пальцы яго рук намерыліся злажыцца ў кулак, каб магчы ўзмоцніць пачуццё разувер'я, як Яўсей знянацку прыдушыў яго ў Якавіным нутры.

— Нарэшце! — гукнуў ён на адгоне мо' двух сажняў ад Якава Гузіка, калі той складаў начынне.— Вырашана! А колькі каштавала сілы... Ледзьве перапаналі... Прыходзілі з аддзелу і з раённага камітэта. Не хочам. Невялікая кучка крыкуноў... Што з яго за актывісты, крычаць... Ніколі слова людскага не пачуць... Зусім адарваўшыся ад палітычнага жыцця... І за вошта яны на цябе? Палікар Скрынка, Самусь, Дзямян Рашка?.. Ты з імі меў што?

Якаў Гузік пацiснуў плячыма.

— Мажліва таму, што я люблю работу, а яны пустую гутарку. А мажліва... Ці ж здагадаешся?

— Вось і я ніяк не магу здагадацца. Упрэцца, ведаеш, каторы з іх і на ўсё горла раве: «Якава Гузіка — не варта». Але, нарэшце, большасць заўкома аказалася на нашым баку... А цяпер — усё пойдзе без перашкод... Ты толькі не зважай на нічога, мала што. Ёсць яшчэ гармідарцы... Гэта наша бяда, ведаеш... Але я — не патураю на іх...

Запыталі ў мяне пра кандыдата, і я зразу на цябе. Думаеш, я не ведаю, хто і як адносіцца да справы?

Ужо гудок вяшчаў аб канцы работы і вакола рабочыя пакідалі завод, а яны — Якаў Гузік з прадзаўкомам Яўсеем — рэзва абгаварвалі пытанне ўнутрызаводскага жыцця. Яўсей выкладаў шэраг дробных недахопаў: у

справе пастаноўкі гаспадаркі завода, у некаторай нядбаласці адміністрацыі да патрэб рабочых, у недасканаласці працоўнай дысцыпліны з боку асобных рабочых.

Якаў Гузік шчыра выказаў сваю падзяку таварышу прадзаўкома за яго рэкамендацыю і цешыўся схожасцю паглядаў на справу адраджэння гаспадаркі і прамысловасці краіны. Якаву Гузіку не верылася, каб у Яўсеі, невядомым для яго чалавеку, таіліся аднакавыя з яго, блізкія яму думкі. Гэта асаблівасць распаляла ў ім веру ў гатовую падтрымку яго на вызначанай працы. Ды, наогул, увесь факт розных гутарак аб ім сведчыў аб тым, чаго ён і не чакаў. Увачавідкі расла яго вядомасць. Значыць, дарэмна ён раней думаў, што яго ніхто не ведае, ніхто не прыкмячае, апроч ліхамысных Палікараў... Жыццё — складаная рэч, у якім цяжка разабрацца. У адносінах да яго якраз гэта жыццёвая складанасць увабралася завабную пікантнасцю. Прасцей кажучы, жыццё яму, Якаву Гузіку, радавому слесару другога дзяржаўнага завода сельскагаспадарчых машын, наперакор усяму рэзва ўсміхнулася... Дык, калі так, чаму ж не адказаць жыццю тым жа настроем? Го! Ён валодае сіламі, ахвотаю і жаданнем да жыцця і да творчасці. Ён любіць гэту творчасць, шануе яе, адданы ёй. Чым большы яе размах — тым для Якава Гузіка цікавей. У гэтым паспеюць упэўніцца Яўсей, рабочыя, тыя, хто вызначае яго на адказную працу. Інакшым тонам гутарыцьмуць і Палікары Скрынкі.

Якаў Гузік уверана сказаў:

— Я рашыў паспрабаваць. На другі дзень, калі вы мне намякнулі, прыйшоў да заключэння — згадзіцца... Пасля ж, не сустракаючыся з вамі, крыху ўсумніўся...

А зараз — добра... Мне думаецца, што я знайду ў сабе сілы досі...

Яны на ўвесь завод засталіся адны. Рабочыя выйшлі, усё маўчала. Толькі ўборшчык падмятаў падлогу. Ён разпоразу азіраўся на іх, але не адважваўся перабіваць. Мала аб чым яны гутараць! Нарэшце не ўцерпеў: яму дораг час, і хто б сабе ні быў Яўсей ці Якаў Гузік, яны не павінны займаздароў выкрадаць яго, уборшчыка, час. Гэта варта дапомніць — упадабае хто ці не. І сторож гукнуў:

— Таварыш Яўсей, вы яшчэ доўга?..

— Вядома, не,— адказаў ён і развітаўся з Якавам.

Той жа паспешна адзеўся і, лёгкі, бадзёры, як ніколі, пабег да дзвярэй. У выхадзе з іх ён не мінуў выявіць перад уборшчыкам сваю гаспадарнасць, заўважыўшы:

— Ты не забудзь, Лукаш, праверыць замок.

Уборшчык усяго паспеў азірнуцца, як Якаў Гузік знік за варотамі завода. Аднак ён не застаўся без адказу.

— Глядзі-ы, які руплівы! Што б было, каб гэта зрабіў яго гаспадаром! — кінуў Лукаш удагон Якаву Гузіку.

V

Якаў Гузік тупаў па дзядзінцы завода і пільна азіраў заводскі будынак, склады машын, агарожу, вартоўню. Колькі ўсюды недахопаў, недаглядаў, вынікаў нядбалых адносін да справы. Гэта ж усё яму цяперака давядзецца папраўляць. Ох, ды працы наперадзе! Праўда, ён, Якаў Гузік, не адзін. Ёсць загадчык, на якім болей адказнасці за прадпрыемства, але і ён ад гэтага не вольны. Намеснік загадчыка — немалое званне і немалая адказнасць.

Ён не толькі можа загадаць рабочаму, ён мае права зрабіць тую ці іншую заўвагу і загадчыку. А ў час, калі загадчык адсутнічае, намеснік — гаспадар. І цяпер вось Якаў Гузік у гэтым стане: загадчык паехаў у сталіцу, а ён выпаўняе яго абавязкі. Хто аб гэтым не ведае? Кожны чалавек, які мае дачыненне з заводам, у курсе справы... Якаў Гузік падмеціў,ваходзячы на заводскі дзядзінец, як спрытна сторaж Самусь уступіў яму дарогу, выцягнуўшыся ў струнку. Толькі мігнулася рука да казырка шапкі... А хутка ён праканаеццa аб адносінах да сябе з боку рабочых... Ці ж не цікава? Ого!

Якаў Гузік прайшоў па дзядзінцы завода, аперазаў яго абходам з надворнага боку і зазірнуў у сярэдзіну завода. Завод працаваў. Усё гуло, раўло, вярцелася. І вось, калі ён увайшоў у завод, яму здалося, што ў сугучнасць працоўнага голасу ўплёўся чулы подух задзіўлення, выказаны рабочымі. Каб пералажыў яго на словы — атрымалася б:

«Ага-а, Якаў Гузі-ык!»

Поруч з гэтым да яго накіравалі сотні вачэй. З-за калаўротаў, варштатаў, з-за рамянёў і слупоў несліся к яму цікавыя погляды. Ад іх нельга было не сумецца: бач, штодня будзе тое самае. І калі ён, Якаў Гузік, сумее сябе паставіць належным чынам — тады... Вось задача, над якою трэба доўга думаць. Бо кожны пагляд — гэта выпрабоўнае мацанне... Сярод усіх іншых дзесьці хаваеццa і пагляд Палікара Скрынкі, Дзямяна Рашкі і многіх ім падобных.

Якаву Гузіку не сцерпелася, каб не павярнуць вачэй да кавальскага цэха. З молатам у руках пазіраў на яго Палікар Скрынка. Што ён думае? Няхай што хоча думае, а ён з далікатнасці прывітаецца з ім, як і з усімі ін-

шымі. Начальнічы чын не павінен дыктаваць адносінамі з таварышамі...

Якаў Гузік ціхаю хадою абышоў усе майстэрні завода, прывітаўся з рабочымі. Гаспадарскім вокам аглядзеў варштаты, сталы, начынне, гатовыя рэчы. Амаль не з кожным рабочым памяняўся двума-трыма словамі. Ходзячы, падняў не на месцы пакінутыя напільнікі, малаткі, кавалачкі дроту, жалеза.

Нарэшце апынуўся ў кавальскім цэху. Падышоў да Палікара Скрынкі і запытаў яго аб ходзе працы ў гэтым цэху. Палікар Скрынка збянтэжыўся ад нечаканасці і не знайшоўся, што адказаць.

Але не паспеў Якаў Гузік зрабіць некалькі крокаў убок, як да яго дайшлі выразныя склады слова: «Гаспадар».

Якава Гузіка ўразіла, але ён не адвярнуўся. Толькі сам да сябе прамовіў:

— Калі, з аднаго боку, не трэба быць бюракратам, то з другога — нельга весці працы без гаспадарскага аўтарытэта... Яго павінны адчуць тыя, хто не любіць працаваць...

Яшчэ, набліжыўшыся да выйсця з завода, дадаў:

— За працаю мусіш быць загартаваным гаспадаром, а не вялым абібокам...

Аднак мулкаю гарошынкаю ў сэрцы націскала прыкрае пачуццё ад Палікаравых слоў. У вошта яны вырастуць далей? Ці не пярэйме іх адзін за другім увесь кавальскі цэх? А можа яго словы разрастуцца ў цэлыя сказы? І тады?..

— Ды што тады! — рашуча пpаказаў перад кантораю Якаў Гузік.— Думаючы аб гэтым, нічога не магчымеш зрабіць... А я мушу рабіць, рабіць...

Цэлая плойма бягучых пытанняў з заводскага жыцця апанавала Якавіну галаў. Ён увайшоў у кантору, сеў за сталом і пачаў абдумоўваць кожнае з іх. Рацыяналізацыя, рэжым эканоміі, паляпшэнне якасці вытворчасці спляталіся ў адзін ланцуг і радзілі агромныя планы. Завод мігаў перад Якавам Гузікам фордаўскімі прадпрыемствамі. Бясконцаю стужкаю віўся канвеер аўтаматычны, выходзілі на двор шарэнгі трактараў, жняярак, малатарань. Лес камінаў вянчаў пяціпавярховыя гмахі будынкаў... Дзесьці далёка-далёка цягнулася палоса плённае творчае працы...

— Ці можна ўвайсці? — перабіў яго знаёмы голас у прачыненыя незаўважна дзверы.

— А... калі ласка,— адказаў Якаў Гузік і адхіліўся ад стала.

Перад ім стаяў Яўсей.

— Я перашкоджу? Толькі на хвіліну,— папярэдзіў ён Якава Гузіка і пры гэтых словах сеў каля стала.

— Сядайце,— падмацаваў Якаў Гузік Яўсеева права сесці.— Нічым не замінаеш... Я яшчэ толькі што асвойваюся з працаю. Толькі што агледаў завод, знаёміўся з працэсам працы. Прызнацца, не зусім добра ішла дагэтуль справа... Многа-многа давядзецца палажыць энергіі, пакуль паставіць на нармальны шлях. Было шмат недагляду...

— Зразумела,— згадзіўся Яўсей,— справа не лёгкая... Ну, як цябе сустрэлі рабочыя?

Якаў Гузік памаўчаў. Пасля, зрабіўшы невыразную міну на твары, адказаў:

— З першага разу цяжка вызнаць настрой рабочых... Здаецца, не заўважна было непрыязнага ўражання... Хоць...

— Што хоць? — падхапіў Яўсей.

— Ды яно пустое... Палікар Скрынка правёў мяне звычайнаю лаянкаю. Напэўна, не ўпадабаў майго назначэння. Але ж ласне ўсім угодзіш? Або павінны ад капрызу ядынак цярпець агульная справа? Я трымаюся правіла...— Якаў Гузік упэўнена прайшоў па пакоі канторы.— Тады добра, калі ад гаворкі не адстае і праца, а калі язык замяняе рукі — то машына не пакруціцца... Я б прасіў, таварыш Яўсей, каб і з твайго боку гэта мелася на ўвазе...

— Мне гэтага не трэба казаць! Я сам добра разумею... Каб у мяне былі іншыя думкі, ці ж бы я, думаеш, так за цябе стаяў? Браток ты мой... Мая праца як прадзаўкома не разыдзецца з тваёю... Хіба якія-небудзь надзвычайныя здарэнні таму паперашкодзяць. Праўда...

Чагосьці абодва паглядзелі ў акно.

— Праўда,— працягнуў Яўсей,— для наладжання тваіх з рабочымі адносін прыйдзецца разоў колькі выступіць перад імі. Трэба будзе зрабіць адзін-другі сход, арганізаваць вытворчую нараду... Я, прызнацца, і прыйшоў за тым, каб цябе папярэдзіць аб гэтым. Мы склікаем праз тыдзень, на суботу, вытворчую нараду; ты павінен будзеш выкажыць свае меркаванні наконт перспектыў... Га?..

Якаў Гузік мэрам бы сумеўся, але хутка ўраўнаважыўся і адказаў:

— Паколькі будзе датычыць майго погляду, я ні перад кім яго не ўтою. Добра... Склікайце... А Фанарнік таксама будзе выступаць?

— Калі прыедзе да гэтага часу, запрагом і яго... Але наўрад ці ён вернецца да суботы.

— Я думаю, павінен вярнуцца...

Яны яшчэ нейкі час пагутарылі і пад гук сірэны пакінулі кантору.

VI

Усе, хто цікавіўся дабрабытам заводскага жыцця, мог заўважыць здольную гаспадарскую руку Якава Гузіка. Яна, гэта рука, дзе ні прыкладалася, пакідала заметны след. Усіх захапіла яго дбайнасць: хоць бы на завадзь знайшоў хто на дзядзінцы закінуты кавалак жалеза,— ані. Вароты ўшчыняліся акуратна, у вокнах з'явіліся шыбы. Да агульнага шоламу шківаў, да стуку малатоў і скрыпу напільнікаў далучыўся стук сякер, абчэсваўшых дрэвы для новага будынка пад склад. Над гатовымі вырабамі распасцёрся новы брэзент, баронячы іх ад дажджу... Па майстэрнях сярод рабочых пайшлі чуткі, што Якаў Гузік атрымаў ліцэнзіі на новае абсталяванне завода. Намякалі на канвеер... Многім выразна кідалася ў вочы аднаўленне заводскага жыцця...

Але рэзкім няладам гучэлі цішком і адмоўныя да Якава Гузіка ноткі. Ён гэта заўважваў, бываючы ў заводзе ці седзячы ў канторы...

А перад вытворчаю нарадаю яму данеслі, што некаторыя з рабочых збіраюцца яго «крыць». Нават падказалі яму, мэрам бы сам загадчык, Фанарнік, мае выступіць з нязгоднымі Якавінаму плану думкамі. Якаву Гузіку запрыкрыла, але ён стараўся адагнаць ад сябе сумніўныя думкі. Няхай пакрытыкуюць, каму хочацца, пасля змоўкнуць. Не павінна ж так стацца, каб той, хто яго ставіў на месца, верыў больш словам, чымся дзелу. А гэта дзела, як-ніяк, ужо здабыта нагэтулькі, што хапіць

супроцьпаставіць безадказнай гутарцы. Той гэта будзе адмаўляць, каго ўжо нічым не пераканаеш. А чэсны...

Якаў Гузік не хацеў працягваць гутаркі на гэту тэму, калі зайшоў у заўком да Яўсея. Ён зразу перайшоў да дзелавых пытанняў. І, пэўна, за гэтым на Яўсея зрабіла моцнае ўражанне паведамленне Якава Гузіка аб узяцці новага заказу на плугі.

— Справа пасуваецца,— не сцярпеў Яўсей.

— Іначай не павінна і быць,— упэўніў Якаў Гузік.

І каб хто яго бачыў у момант выйсця ад Яўсея,— заўважыў бы, што ў Якава Гузіка пэўнасць не ў адных словах. Яна кіравала яго роўным, цвёрдым ступам, напружаным поглядам ваччу, парыўнымі рухамі рук. Якавіна постаць выглядала сталлю, ад якое адскочыць і шрот. Гэту асаблівасць адчувалі, вядома, і тыя, хто збіраўся яго абстрэльваць. І, дзякуючы гэтаму, нейкай надзвычайна выразнай асобаю выдзяляўся ў гэты дзень Якаў Гузік на фоне раз'юшанага працэсу работы... Молат у руках здаравеннага Палікара Скрынкі пры падыходзе Якава ападаў на чырвоную паласу жалеза куды мякчэй звычайнага. А рука Самуся рухлівей падляцела да казырка шапкі. На яго твары нельга было прымеціць і каліва нядбайнасці. Але што таілася ў Палікаравым ды ў Самусёвым нутры — цяжка было адгадаць. Усё ж Якаў Гузік не ўтаіў гардлівага пачуцця, калі ўгледзеў шчыльна прычыненыя вароты і падмецены двор. Як-ніяк, а яго ўплыў мае месца. «Па рабоце — няхай што-хоць, але за працаю не можа быць вышэйшых ад яе інтарэсаў. Ці ж трэба ў гэтым каго пераконваць?»

Гэтыя думкі ён выразна падкрэсліць на вытворчай нарадзе. Можа, каму і не спадабаецца — што ж парадзіш? Гэткі ўжо закон працоўнае культуры... Той, хто

ўпарта не згаджацьмецца з яе вымаганнямі, няхай зоймецца «крыццём»... «Ды цікава, за вошта ўсё-ткі мерацца мяне крыць? Няўжо двухтыднёвая служба намеснікам ужо кальнула каму-кольвечы ў вочы? А мо' я застаранна ўзяўся праводзіць дысцыпліну? Ці, наогул, занадта пільнай з'яўляецца мая гаспадарнасць? Цікава!».

Якаў Гузік павольна ўхмыльнуўся, думаючы аб заўтрашнім. Што б яно вызначала? Аднак ён ніяк не чакаў таго, што паднесла яму жонка, стрэўшы яго на парозе.

— Вось маеш,— казала яна,— ты быў праў...

— У чым? — здзівіўся Якаў Гузік, вытарашчыўшы вочы на жонку.— Аб чым рэч?

— Ужо ты стаеш лішнім з тваім намесніцтвам. Толькі з паўгадзіны таму, як Сымон Кошык ліў на цябе памыі і грозіў скарпіёнамі... «Мы,— кажа,— яго ўвядом у рамкі. Гаспадар знайшоўся! Рэфарматар! Ён у нас не разгоніцца... Машынка закручана, глядзі... На нашым баку і Фанарнік, і заўком... А ты,— кажа мне і пальцам ківае,— не ганарыся так сваім станам — не надоўга... Мы яму рыхтуем такога...»

— Што ты кажаш? — уняверыўся Якаў Гузік.

— Увесь двор, кажу табе, збегся... Такое прыстаўленне, што, ведаеш, гэтак прыкра, гэтак...

Якаў Гузік матнуў неахайна рукою, але балюча скрыгануў зубамі. «Значыць, яно нездарма,— падумаў ён, адышоўшыся к акну,— значыць, я мяшаю».

Перад ім паважнаю хадою папаўзла стужка чатырнаццаці дзён яго намесніцтва. Выпадак за выпадкам, здарэнне за здарэннем малявалі яму вобраз натужнай клапатлівасці ў гаспадаранні над заводам. Кожны крок, маленькі паварот, усякі рух, кожнае выказанае слова, нават погляд ваччу — ён праверыў, перабраў, пракрытыка-

ваў. І — нічога! Нічога гэткага, каб хоць за вошта можна было зачапіцца, не знайшоў. Якія былі заўвагі — усе яны мелі характар таварыскіх гутарак; нават не насілі выгляду заўваг, а больш схіляліся на параду або і на просьбу. Ніводнага ўзыску не зрабіў, намёку не даў на гэта, хоць даныя настойна таго вымагалі... Тут ужо ён уступіў сваім намерам, сваёй тактыцы і цвёрдасці дысцыплінарных вымаганняў. І, здэцца, усё абыходзілася ціха, спакойліва. Праца заўважна папоўнілася ўнёсам у яе пачуцця шчырасці. Гэтак мэрам бы рыпеўшыя, свісцеўшыя варштаты — падмазаліся алеем і рушылі мяккім, плаўкім бегам... А тым часам...

Блíснуўшы перад ім вобраз Сымона Кошыка адцягнуў зашмаргу задумаў. Якаў Гузік бачыў ускудлачаны доўгі хвост Сымонавай непашаны да работы. Каму, як не Сымону Кошыку, абвяшчаў Фанарнік публічныя выгаворы: за спазненні на працу, за паломку варштата, за п'янства, нарэшце... Колькі разоў бараніў яго перад адміністрацыяй прадзаўком Яўсей? Па сваёй дабраце Яўсей браўся выправіць Сымона... І каб узяў да апытаў усіх рабочых, няведама, ці хоць каторы быў ба на Сымонавым баку... Ну, але ж... Сымон Кошык паўстае на яго, Якава Гузіка, і грозіць, грозіць... Якое ён мае права на гэта?

Мімавольна аднялася ад падлогі Якавіна нага і грузна апусцілася назад: па пакоі пранёсся гулкі стук.

— Што з табою? — запытала Якава жонка.

— Нічога, давай абедаць...

VII

Вялікая, прыбраная ў плакаты і партрэты зала заводскага клуба ўжо гадзіну ўпускала ў сябе рабочых. Яны сцякаліся ў яе непарыўным касніком. Усё больш

лік чорных палосак украпляўся ў белыя рады доўгіх лавак. Часцей мітусілася чырвоная заслона над нелапою сцэнаю. Выразнымі буйнымі літарамі зазывалі аншлагі: «Павялічвай вытворчасць працы!», «Паднімай якасць прадукцыі!» Кожны прачытваў надпісы. Але дапамінак, які яны давалі, тут жа тануў у рэзвых спрэчках аб іншых пытаннях. У напушчаным ад цыгар дыму бляднела выразнасць літараў і разбягаўся іх сэнс. Адчувалася агульнае хаценне — хутчэй пачаць нараду. Руплівыя бегалі на сцэну, вярталіся назад, штосьці паведамлялі другім... Ужо мінула гадзіна пасля прыўрочанага часу, а паседжанне не адчынялася. Якаў Гузік усякся думаў аб прычынах гэтага. Ён чула прыслухоўваўся да кожнага слова, якое гучэла каля яго. Яму здавалася, нібы многіх увага звернута ў яго бок. Прынамсі ён падмеціў гэта не раз. Вунь, справа ад яго, у кутку, Палікар Скрынка згуртаваў грамадку з некалькіх чалавек. Стаіць гоман, рогат, ідзе аглядка ў бакі. А воньдзе дырыгуе рукамі перад трыма рабочымі Сымон Кошык... Няцяжка здагадацца, што гэта рэпетыцыя перадстаячых выступленняў. Напэўна... Трэба мець навоку, іначай...

Але ў Якава Гузіка сабрана досыць пораху, каб адстрэліцца па ўсіх бакох. Ён падгатаваўся да ўсякіх нечаканасцей. Няведама, як далей, а пакуль у яго слабага месца няма. Няма — ён выпрабаваў сябе, праверыў... Вось няхай адно...

Якаў Гузік намераўся яшчэ раз прааналізаваць сваю нядоўгую працу і паводзіны, свой пабудаваны на наступнае план, але быў спынены датыкненнем чыесьці рукі.

— Гатуешся? — запытаў падышоўшы.

— Ах, гэта ты, Лазар? — адказаў Якаў Гузік.— Я гатовы! — дадаў ён.

Лазар, майстар слясарнага цэха, сярэдняга росту мужчына, бландын, з мілавідным тварам, прысеў побач Якава Гузіка.

— Гатуйся, а то будуць крыць! Цэлая шайка сабралася...

— Завошта, цікава, скажы мне? — запытаў Якаў Гузік.

— Або я ведаю... або хто ведае... або яны самі ведаюць?..— паціснуў плячыма Лазар.— У многіх жа так, дзе ўпускаюць рукі ці розум, там выручае язык... Не здарма ж кажуць, што язык без касцей... Так і гэта...

Лазар нахіліўся да Якава Гузіка, каб казаць яму далей, але раптоўна званок яго перабіў.

Калі яны з Якавам паднялі вочы, шарганулі вяроўкі, і заслона агаліла сцэну. Усе мігам змоўклі, гледзячы на пастаўлены сярод сцэны столік, за якім стаяў Яўсей.

— Прашу супакоіцца,— праказаў ён і яшчэ раз пазваніў. У залі зрабілася зусім ціха.

— Каб весці наш сход, трэба выбраць прэзідыум. Каго? — падаў ён са сцэны. «Кавадлу! Сурэшку! Скрынку! Садовіча!..»

Дзесяткі выклікаў, мацнейшых і цішэйшых, танчэйшых і грубейшых, градам па даху, лінулі да Яўсея. А следам некалькі чалавек, у тым ліку і Якаў Гузік, накіраваліся вузкімі праходамі к сцэне. І не паспелі яшчэ ўсе ўладувацца каля стала, як Яўсей агаласіў:

— Слова для даклада аб перспектывах гаспадарчага стану завода мае таварыш Гузік.

Відаць было, што для Якава гэта сталася перадчасным, бо ён раптоўна ўзняўся з крэсла і паглядзеў на Яўсея. Той нешта яму сказаў і сеў...

Праз момант ужо Якаў Гузік стаяў з правага боку

стала, на адкрытай сцэне і выкладаў сваю праграму працы і планаў. Ён гаварыў павольна, з націскам на частых словах, пераказваючы некаторыя сказы двойчы. Раз-поразу ён зазіраў у большыя ды меншыя паперачкі, якіх цэлы жмак трымаў у руках і ўсё яшчэ дабаўляў з кішэні. Прыводзіў шэраг лічбаў...

Гутарачы, не мінаў акідаць паглядам залу. І заўважаў, што яго пільна, старанна слухаюць. Сотні вачэй накіраваны праўцом яму ў твар. Ловіцца кожнае яго слова. Кожны падкрэслены ім сказ выклікае прыметныя калыханні ўсяе залы. Гэта надавала яму настрою, хэнці, захаплення. Ён нядбайна прапускаў без увагі рэдкія выгукі супроць яго, што іх кідалі дзесьці з задніх лавак і налева ад яго — з пярэдніх. Ён адчуваў, што яго прамова мае значны ўплыў на рабочых і акрэслівае іх пэўны настрой. Апошні наўрад ці спрыяцьме яго непрыхільнікам!.. Ужо відаць — гэта...

Захоплены прамоваю, Якаў Гузік не пачуў, як Яўсей падаў папераджальны званок. Тады бліжэйшы да яго, рагавы сябра прэзідыума, тузануў яго за рукаў.

— Ужо тэрмін? — запытаў Якаў Гузік у Яўсея, перарваўшы казанне.

— Акурат, нават пяць хвілін болей...

— Дык я канчаю...— абярнуўся ён да залы.— Значыць, пераказваю, нам патрэбны, паперш усяго, старанныя, уважлівыя, дбайныя адносіны да працы. Гэта асноўнае. Без гэтага немагчыма наладзіць ніводнага прадпрыемства, без гэтага нельга чакаць развіцця прамысловасці, нельга пабудаваць сацыялізма. Без гэтага не разаўецца і наш завод. Глядзець на справу, як на чужую, адносіцца да яе, як да казёншчыны,— гэта самы большы вораг сацыялістычнага будаўніцтва.

Сказаўшы гэта, Якаў Гузік павярнуў к сталу. За ім панясліся гучныя воплескі.

— Хто мае запытанні? — пераняў іх Яўсей выкрыкам да сходу.— Падавайце на запісках... А таварыш Гузік,— абярнуўся ён да Якава,— зараз адкажа?

— Ці не было б лепей злучыць у адно і адказы на запытанні і заключнае слова? — запытаў Якаў Гузік.

Яўсей перапытаў сход — усе згадзіліся на Якавіну прапазіцыю.

— Дык зробім перапынак, пакуль таварышы пададуць свае запытанні, а тады...

Раптоўна прайшоўшым гулам сход кампенсаваў і гэту Яўсееву прапазіцыю.

VIII

Пасля перапынку пайшлі спрэчкі. Адзін за другім выходзілі на сцэну прамоўцы і на ўсе лады абгаварвалі Якавіну прамову. Яго імя вярцелася і перавёртвалася на ўсе лады. Яго думкі і планы перастаўляліся з месца на месца, папаўняліся, крытыкаваліся. З першага погляду ладзілася гэтак, нібы кожны сказ новага прамоўцы быў пажаданым дадаткам да яго плана. І Якаў Гузік са здавальненнем, з самаўцехаю выслухаў каля пяці чалавек. Але раптам тон абгаварэння змяніўся. На сцэну выйшаў Палікар Скрынка.

— Мы не павінны спыняцца на Гузікавым плане,— пачаў ён свае слова.— Якаў Гузік мала чым сябе зарэкамендаваў, каб мы маглі паверыць у рэальнасць яго вылічэнняў... Болей таго, мінулыя два тыдні яго работы паказалі, што нашаму заводу нельга пакладаць надзей на но-

вага гаспадара... Адна рэч — падняць з зямлі жалеза, а другая...

Якаў Гузік нервова закоўзаўся па крэсле.

«Гэта ж жывая, злосная напрасліна, брахня, гэта безадказная балбатня»,— праказаў ён сам сабе. Палікар Скрынка вынес сваю беспадстаўную варожасць і труціць ёю здаровыя сэрцы! Няўжо гэта нікому не карціць? І чаму такі Яўсей дазваляе яму разводзіць атрутлівую дэмагогію? Няўжо і ён паспеў зняверыцца ў Якаве Гузіку? «Калі чаго добрага, дык я сам...»

Перад Якавінымі вачыма мігнууся на змену Палікару Скрынцы Сымон Кошык. Тыя самыя словы, што кідаўся імі Скрынка, паляцелі і з вуснаў Кошыка. Іх нельга было чуць без вострага хвалявання, без злосці і суму...

І Якаў Гузік дэманстрацыйна сышоў са сцэны. Ён прытуліўся ў цёмным праходзе за грудаю дэкарацый і прачакаў, пакуль скончыліся спрэчкі... Ён выйшаў назад на сцэну тады, калі апошні прамоўца канчаў свае слова. Якраз яно было прысвечана ў яго абарону. Лазар, які гэта слова трымаў, рашуча і востра накідаўся на «безадказных балбатуноў», агаляючы іх беспадстаўнасць.

Гэта Якава Гузіка некалькі ўзбадзёрыла, прыдало яму смеласці. І калі праз пару хвілін ён узяў апошняе слова — дасталося ад яго кожнаму па заслугах. Замоўкшая зала лавіла слова ў слова Якавін адказ на напады. Было вачавідкі, што сімпатыі цалкам на яго баку. І цікава, дзе ж прытуліліся яго крытыкі? Няўжо ім усяго і трэба было, каб лішні раз укалоць Якавіна нутро?

— Як і ў дакладзе,— заключыў свой адказ Якаў Гузік,— я стаю на адным: з Палікаравым языком мы далёка не зойдзем. Тыя, хто з ім, не ёсць творцамі гаспадаркі. Іх час прайшоў. Зараз час людзей справы, работы, лю-

дзей шчырае, свядомае працы, а не пустых балбатуноў.

Якаў Гузік не спадзяваўся, што ў яго маецца гэтулькі пэнту і натхнення, якімі аддалі яго апошнія словы.

Тыдні два-тры назад ніхто б не мог чакаць ад яго падобнага красамоўства. А сёння — сёння выяснілася, што ў Якаву Гузіку хаваюцца незвычайныя здольнасці прамоўцы. Ён можа дзе трэба сказаць, і сказаць не абы-як. Нават зацікавіўся яго выступленнем увесь прэзідыум. Яўсей — дык той быў поўнасцю ўсцешаны. Ён задаволена сказаў свайму суседу: «Маладзец Якаў, абрэзаў языкі, каму след».

Але самому Якаву Гузіку было не па сабе. Нарада пакінула нецікавае ўражанне... На сэрцы застаўся прыкры асадак ад чутага і бачанага. Яму не хацелася верыць, што ўсё рабілася само сабою, без усякіх хітрыкаў. Ён сам заўважаў на Яўсеевым твары хітрую ўхмылку, калі прачытваў ліхамысныя запіскі. Міжвольна думалася Якаву: «Назнарок выцягнуў Яўсей мяне на абгавор сходу. Бо ці можна ў два тыдні сказаць што-кольвечы аб праробленай рабоце?»

З гэтым настроем Якаў Гузік кінуў сцэну і прэзідыум. У праходзе да выйсця ён пачуў гутарку аб рэзалюцыі па дакладзе, але не спыніўся. Перад яго ваччу міганула з дзесятак рук і знікла за форткаю ўшчыненых дзвярэй. Наступнае глядзела на яго поўнай невыразнасцю. Як жа далей разгортваць працу? «Заставацца простым выканаўцам Фанарнікавых загадаў і толькі? А думкі, намеры, хэнць і жаданне запраторыць у нутро? І на другой нарадзе падпасці абстрэлу за бясчыннасць? — Не! лепей вярнуцца да варштата і адзнаць, што ты нешта творыш... Лепей... Тады няхай мне скажуць, чаму яны

мяне адрывалі ад яго? Навошта ламалі роўную хаду майго жыцця?.. Незразумела...— Якаў Гузік спыніўся перад сходамі.— Ды што я? Трусіць перад кучкаю безадказных балбатуноў? Масы рабочых за мяне. Не было б таго, ці гэтак бы слухалі маю прамову! Ці пляснула б мне хоць адна рука! Дарма! Я не дазволю перад кожным каменьчыкам на дарозе сыходзіць убок. Гэта будзе не праца, не творчасць, а ломка, знішчэнне».

Якаў Гузік заварачваў на вуліцу, калі з адчыненага акна клуба пачуў заключныя воплескі. Чаму і што яны? «Нецікава; яны справы не паправяць»,— праказаў ён і накіраваў дамоў.

IX

Якавіна рука кратала закрутку брамы, калі над яго вухам празычэла:

— Таварыш Гузік?

Ён збянтэжана адхіліўся і ўгледзеў перад сабою Яўсея.

— Чаго ты ўзлаваў і не дачакаў да канца нарады? — запытаў ён Якава Гузіка.

Той хвіліну памаўчаў, пасля адказаў:

— А чым канец цікавей пачатку?

— То та і ёсць, што цікавей... І вось чаму... Ха-ха-ха! — Яўсей весела смяяўся.— Пакрылі, ведаеш, на ўсе сто процантаў і так... Ужо не пасмеюць другі раз... Ты думаеш, дрэнна, што мы зрабілі нараду,— ніколі. Гэта навука брахуном... Будзеш бачыць... Давай пройдзем на хвіліну...

Яны рушылі з месца.

— Усё ж мне здаецца,— пачаў на хаду Якаў Гузік,— што... гэтым іх не правучыш... Мне здаецца, тут павінна падыходзіць з іншага боку... Кожнаму, хто мае здольнасць і стараннасць да працы, павінна быць забяспечана поўная мажлівасць гэтага. Мне здаецца, што мы занадта многа гаворым... Ці не пара было б пільней узяцца за працу...

— Чакай, чакай,— пераняў яго Яўсей.— Ты перагінаеш палку... Мы супольна будуем сацыялізм... А таму ўсе, як адзін, мусім быць у курсе гэтага будаўніцтва. Нельга абсякаць рабочую ініцыятыву... Толькі...

— Толькі няможна таксама збіваць з дарогі наладжанае працы... Мне здаецца, што вельмі шкодна ўпоперак рэальнай ініцыятыве ставіць дзесяткі неправераных дагаказаў... Вось сённяшняя нарада выразна паказала, куды б мы зайшлі, каб згадзіліся з Палікарам Скрынкаю або Сымонам Кошыкам... Удумайся адно, як ён становіць сваё пытанне... Па-ягонаму выходзіць, што мы не павінны мець жаданага рэжыму на прадпрыемстве. Кожны, як захоча, гэтак мусіць рабіць. Што ж тады выйдзе? Да чаго мы дойдзем?

— Я згодзен, таварыш Гузік, з тым, што нам яшчэ шмат давядзецца папрацаваць над выхаваннем культурных адносін да працы... Нам у гэтым напрамку стаяць агромністыя задачы... Але браць пад сумненне ўсіх і ўсё і апускаць рукі...

— Так, цяжка падняцца рукам, па якіх б'юць кіем... Я з вялікім натхненнем ішоў на гэту працу, я з усёй шчырасцю ёй аддаюся, не даражу здароўем і часам, абы ляпей наладзіць вытворчасць, шырэй разгарнуць прадпрыемства, удасканаліць абсталяванне, а мне кідаюць мянушкаю... «гаспадар»... Ты толькі ўдумайся ў сэнс і

вымову гэтага слова... З якою агідаю ў твары выказвае яго Палікар Скрынка ды яго сябры... «Гаспадар» — гэта перашкода гультайству, нядбаласці, абыякасці ў адносінах да працы. А па-іхняму — таго не павінна быць... Ці ж можна дазволіць сабе дайсці да гэткае апушчэльнасці? Дбалае гаспадаранне, бачыш ты, зычыць дакорам, іроніяй... Н-не-э, не...

Якаў Гузік рашуча замахаў рукою і больш пэўна пачаў адбіваць крокі. Яўсей не меў чым яму супярэчыць. Абодва нейкі час памаўчалі. Але кожны адчуваў патрэбу далейшае гутаркі. Зачэпленае імі пытанне інтрыгавала абодвух. Без поўнага яго высвятлення нельга і кроку ступіць у справе гаспадарання над заводам. Загінаючы за рог вуглавога дома, і Якаў Гузік і Яўсей, як згаварыўшыся, у адно слова праказалі:

— Мы павінны...

Атрымалася нечаканым і смешным.

— Кажы, ну,— падаў Яўсей.

— Кажы ты,— перадаваў яму пяршынства Якаў Гузік. Аднак ніводзін не паспеў вымавіць і аднаго сказа, як да іх данёсся рэзкі гоман з процілеглага боку вуліцы. Яны настаражыліся.

— Палікараў голас,— шапнуў Якаў Гузік Яўсею.

— Няўжо?

— Я табе кажу... Во, чуеш.— Яны прытуліліся да шэрае сцяны будынка і сталі прыслухвацца.

— Вось зараз ён пачухае тылак,— казаў Палікар Скрынка двaім сваім спадарожнікам.— Яму гэта гаспадаранне вомегам вылезе. Знайшоўся!.. З гразі ды ў князі... Гэта табе, галубчык, не бывалашняе... Трэба забыць...

— Не, ты яго, Палікар, па-мастацку пакрыў... Па-

глядзі, ажно не ўстоіў і сышоў са сцэны... Го-го-о! Міла было глядзець... Абіў усю пахвальбу...— падхвальваў Палікара Скрынку чыйсьці голас.

— Я яму вольна дыхнуць не дам... Не я буду, калі не выжыву яго з завода... Не пасобіць нічога і Яўсей...

— Зазнаўся, сукін сын... Ты пагляндзі, пройдзе майстэрнямі, дык як стары гаспадар... Жыла!.. Вось і заўчора — падыходзіць да мяне і зразу: «У вас недагледжаны варштат», і бярэ, ведаеш, анучку ды пачынае пры ўсіх падчышчаць... Ласне гэта тварыскія адносіны да нашага брата — рабочага. А запытай Самуся, штодзень, сукін сын, падсочвае за кожным, ці не спазніўся на хвіліну-другую...

— Начальству падлагодніваецца... Без мыла лезе... Го, цяпер пайшоў народ!..

— Праўду, Палікар, кажаш — трэба гадаў асякаць... Няможна даваць зазнавацца... Барані божа...

— Не зазнаецца... Калі не паможа словам, дык...

Далейшыя словы гутаркі скраў раптоўны стук брамы ў суседнім доме.

Якаў Гузік парыўна адхіліўся ад сцяны і намерыўся ісці ўслед зніклым Палікару з падарожнікамі. Яўсей яго перапыніў:

— Куды ты?

— Цікава даслухаць... Ці чуў ты? Вось, браток, і разгортвай работу!.. Ах! Ты ведаеш...

Яўсей узяў Якава Гузіка пад руку і завярнуў назад...

— Ці ж варта прыслухвацца да таго, што шэпчацца па кутках, украдкам, з боку людзей... Я табе кажу, што падобныя людзі не ў моцы выйсці з рамак балбатуноў...

— Няпраўда, Яўсей... Наша нарада паказала... што мы не можам або не хочам падтрымаць на належнай вышыні аўтарытэту тых, каму даручаем адказную працу... Праз гэта многае губіцца...

— Недаверак, скажу табе... Якаў... кінь... Табе даверылі — трымай...

Яны параўняліся з дваром Якавінавай кватэры. Якаў Гузік прасунуў руку за зашчапкаю.

— Ды я... не паддамся пустой дэмагогіі... Я не сыду займаздароў са шляху творчае працы... Намеснікам, загадчыкам ці каля варштата — я роўна шчыры работнік... І мяне не любіць той, хто не ўмее і не хоча працаваць...

Стукнула зашчапка, і дзверцы, як на спружынах, адскочылі ад вушака.

Якаў Гузік працягнуў Яўсею руку.

— Ваша ўстанова павінна быць на маім баку.

— Якаў... ці ж можа фабзаўком ісці супроціў уздыму нашае вытворчасці?

— Мне здаецца, ні ў якім чыне... На гэта ён не мае права...

X

— Я чуў, таварыш Гузік, што ў вас тут гібель непаразуменняў? — перайшоў Фанарнік да дзелавое гутаркі...

Якаў Гузік павярнуўся да адчыненага акна і праказаў:

— Ёсць... Няма чаго хаваць...

— У чым жа справа? Вы хіба не патрапілі?

— Так,— хапіўся Якаў Гузік за Фанарнікаў сказ,— не патрапіў... Я мерыўся ў адно, а пацэліў у іншае...

— Як гэта?

— Ды так... Я паспрабаваў крыху націснуць на нашу нядбайнасць, як атрымаў адбой... Не падабаецца некаторым...

— А ласне на нашым заводзе гэта наглядалася?

— Таварыш Фанарнік, вы хіба не бывалі ў нашых майстэрнях?..

— Вы за мяне...

Фанарнік пачырванеў і рушыў з-за стала...

— Вас не было, і, безумоўна, я мусіў за вас...

— Так, гм... ці надоўга...— У скрыжаваным тупанні па канторы Фанарнік знянацку наткнуўся на Якава Гузіка. Абодва папрасілі адзін у другога прабачэння і разышліся на значны адгон...

— Я не ведаю, чым я вам замінаю?..— праказаў Якаў Гузік і азірнуўся да дзвярэй.

У гэты момант у кантору ўбег майстар слясарнай Лазар.

— Я болей не магу так... Гэта чысты крымінал... Як назнарок... Учора зламалі варштат, дык даў выгавар. А сёння прыходзяць з эркаі і абвінавачваюць у грубых адносінах да рабочых... Я пытаю ў вас аднаго, таварыш Фанарнік, ці мы павінны ламаць машыны з падзякаю, ці нам... Я болей не магу так; я прашу зняць з мяне абавязкі загадчыка майстэрні...

Фанарнік крыху памаўчаў, пасля адвярнуўся да Якава Гузіка і праказаў:

— Пайдзеце з таварышам Лазарам і высніце, у чым рэч...

— Давайце ўсе разам пойдзем,— пазваў Фанарніка Якаў Гузік.

Фанарнік падняў вочы ўгору, паглядзеў крыху на замусленую люстру пад столлю і адказаў:

— Я маю больш важныя справы, таварыш Гузік. Мне да нядзелі трэба прадставіць падрабязны план перспектыўнага развіцця нашага завода... Я буду прасіць вас...

— Але ж вы ўжо болей трох тыдняў, як не былі ў заводзе... Я хоць пакажу вам тое, што ў вашу адсутнасць завёў... Ці ўхваліце вы, ці можа...

— Я згодзен з усімі вашымі наваўводамі, але ж павінны зразумець, што на мне ляжыць...

Фанарнік нервова падбег да пісьменнага стала, адчыніў шуфлядку і пачаў выцягваць з яе кіпы папер. Яго вочы пугліва бегалі па дробным шрыфту зялёных і сініх літар, па няроўных радкох рукапісаў. У тоўстых, мазалістых руках камячыліся дакладныя запіскі, праекты, планы, разважанні. Па ўсцішанай канторы хадзіў раз'юшаны шам і шорпат папяровых лістоў.

Якаў Гузік спадылба сачыў за ўсім гэтым, несупынна прапускаючы тварам нецярплівую ўхмылку. Побач яго стаяў Лазар. Гэты натужна чакаў, чым кончыцца цягучая, густая маўклівасць, і азіраўся ў акно. Ён перапалохаўся, калі раптам Якаў Гузік мерскануў яго за полу і пацягнуў да выйсця.

— Вось табе прыклад увагі,— праказаў ён да Лазара за дзвярыма.— А пасля скажа, што без яго я не мусіў...

Лазар згодліва паківаў галавою.

— Я разумею, таварыш Якаў, што табе вельмі цяжка ў гэтых умовах працаваць... Толькі скажу адно — цябе рабочыя паважаюць... Я пераканаўся цвёрда. Бачыш, як праводзілі тваю прамову на нарадзе? Як прагліва лавілі кожны сказ твайго заключнага слова?.. Ды ў заводзе можна чуць шчырыя спагадлівыя водгукі аб

тваім кіраўніцтве. Не патурай на адзінкавыя выступленні. Гэта выключнасць. Гэта болькі, якія лёгка загояцца самі сабою. Зусім іншае са мною. Мне трэба пакінуць слясарную... Я не магу далей.

— На гэтыя болькі трэба добрага хірурга, таварыш Лазар,— не згадзіўся Якаў Гузік.— Пакуль яны загояцца, многа крыві атруцяць... Глядзі вось, ці гэта лад, каб сярод работы майстар пакідаў майстэрню і бег прасіць дапамогі?.. Ласне можна ўносіць падобныя перабоі ў працы?..

Абое да таго захапіліся гутаркаю, што не заўважылі, як падышлі да варот завода. Угледзеўшы іх здалёк, Самусь адчыніў дзверы і стаяў навыцяжку. Лазар паглядзеў на яго і штурхануў Якава Гузіка.

— З якога гэта часу? — шапнуў ён.

— Гэта?..

Якаў Гузік абарваў сказ на слове: ім перагарадзіў дарогу прадзаўкома Яўсей.

— Ідзяце?.. А я накіраваў па вас... Дзе таварыш Фанарнік? — Сухасць у яго голасе зацікавіла Якава Гузіка.

— Чаго ты на нас?

— Рабочыя прасілі; яны самахоць наладзілі сходку і хочуць акрэсліць да вас свае адносіны.

Для Якава Гузіка Яўсеева паведамленне было нечаканым. Яго заінтрыгаваў і ў той жа момант нашарохаў сход рабочых. «Што б то было?» — кальнула думка. І, падганяны ёю, Якаў Гузік хутка зашагаў да завода. Лазар пайшоў за ім, а Яўсей заднім...

Яны былі каля дзвярэй у завод, як на дзядзінцы паказаўся Фанарнік. Учатырох, адзін за другім, яны ўвайшлі ў майстэрні завода і кучкаю згрудзіліся ў пра-

ходзе паміж фрэзеровачнай і сталярнай. Прайсці ўглыб было нельга: перад імі тоўпіўся мітынг, слухаючы імправізаванага прамоўцу. Стоячы на сталярным варштаце, з гэблем у руках, прамоўца гукаў: «Я сведчу ад усяго нашага цэха, што Якаў Гузік — найлепшы таварыш. Ён ні разу не пераступіў мяжы таварыскіх адносін... Нам трэба раз назаўсёды сказаць — досі тузаць нашу адміністрацыю за няма нішто. Паводзіны некаторых з нашых таварышаў павінны быць знішчаны... Што гэта — служба агульнай справе ці дзяльба чужога?»

Яшчэ не сціхлі з боку рабочых гукі адабрэння яго словам, як чарговы прамоўца з тымі ж палкасцю і рашучасцю бараніў Лазара: «Ніхто не скажа без задняй думкі, што Лазар — дрэнны гаспадар. Ніхто, за выключэннем рэдкіх ядынак, не паскардзіцца на яго адносіны да нас. Трэба адкрыта сказаць, што таварыш Лазар дрэнны майстар для дрэнных рабочых. Нельга папускаць разбазыранасці ў часе працы. Няможна патураць дураслівасці... Вы, таварыш з рабоча-сялянскае інспекцыі, так і запішэце... Мы ні ў чым не вінавацім ні Якава Гузіка, ні Лазара Стукалкі». Апошнія словы прамоўцы зліліся ў гучных воплесках сходу, які, сцяною павярнуўшыся да месца, дзе стаялі Якаў Гузік, Фанарнік, Яўсей і Лазар, гукалі «брава»...

— Я вельмі рад, таварышы рабочыя, што вы...— зрабіўшы два крокі наперад, загаварыў расхваляваным голасам Якаў Гузік...— У мяне не хапае падзякі, якую я мушу вам падаць за вашу ўвагу... не да мяне, не да Лазара, а да тэй працы, да тае справы, на якую мы разам з вамі пастаўлены. Я веру...

Гучны, урачысты свіст сірэны падхапіў яго словы і панёс далёка-высока па-за сцены завода.

СМЕРЦЬ ГЕРМАНА ВАСЭРМАНА

Герман Васэрман выцягнуў апошні глыток кавы і паглядзеў на гадзіннік.

— Маю дзесяць хвілін у загоне... Ага, я не дапісаў ліста...

Ён разгарнуў складанае крэсла і ўзяўся за асадку.

«...Твая краіна выйшла на шырокую дарогу сацыялістычнага будаўніцтва. Кожны рабочы, кожны бядняк-селянін маюць акрэсленае заданне ў справе вялікай адноўчай працы... Наперадзе вызначаюцца празрыстыя мэты... Я зайздрошчу вам, дарагі Зьмітро, і мучуся бязволлем апынуцца ў шэрагах вольных рабочых вашага Саюза... Мая радзіма, ахваленая цывілізаванай, стогне ў цісках капіталістычнае рацыяналізацыі. Тры мільёны

беспрацоўных заліваюць сваёю скаргаю векавыя назбіранні буржуазнай культуры... Ты б паглядзеў зараз на нашу сталіцу: нордэн і остэн заліты слязьмі,— вестэн заліваецца віном... Ярмо плана Юнга абракло на мукі тры пакаленні нашых рабочых...»

Герман падняўся, злажыў крэсла, адсунуўшы яго на вызначанае месца, і выйшаў на вуліцу.

На трамвайнай станцыі, дзе ён хутка ачуўся, грамадзілася да сотні чалавек. Павольна рухаючы, трамвай не мог падабраць людзей, што падыходзілі.

— І тут рацыяналізацыя... Муніцыпалітэт у руках сацыял-дэмакратаў, а толку ніякага... А яшчэ залічаюць сябе сябрамі працоўных. Ха-ха-ха! Сацыялісты!.. Фашысты, а не сацыялісты!..

На Германа паглядзела пара кашачых шэрых вачэй.

У левым стрыфлі драпястае жакеткі мігнулася чорная свастыка.

— Гакенкрэйцар [1]. Граміла...

Герман ускочыў на трамвай № 91 і паехаў у горад.

«Ці паспею?» — усумніўся ён, паглядзеўшы на гадзіннік.

Герман меў у сваім распараджэнні роўна дваццаць хвілін. Але ён да таго ўмеў іх выкарыстаць, што нізвання не баяўся спазніцца.

Каральштрасе, Вагнерпляц і чорная куфэркавая будыніна фінансамту... На перачот — Вольфгасэ, гезельшафтбанк, кіно «Rote Meuse» — і на месцы. Ці ж тут навіна? Дзень у дзень, вытаптаная дарога... Але хада без возіркаў, частым, паскораным тэмпам...

---

[1] Усечаныя крыжы фашыстаў.

Ён паглядзеў на шэры гадзіннік ратгаўскай башты і схаваўся за дубовымі варотамі чорнае будыніны.

Швейцар прывітаў яго знаёмым аднастайным, механічным «моен» і павярнуўся правым плячом наперад...

Абтайлюнг [1] быў у поўным зборы! Эрыка Мэер стукала па рэмінгтону, Генрых Кульбах вярцеў ручку арыфмометра, Вільгельм-Эрых Эске падпісваў паперы...

Пяты раз убягаў выкліканы з пярэдняе гезэле [2] Ота Шнэлер.

— Гут моен!

— Моен!

Герман адамкнуў шыфаньерку бюро і выцягнуў штоербух [3].

Тоўстыя і тонкія рысы ліній замігалі ў яго ваччу... заскакалі зялёныя і чырвоныя лічбы...

«Марта Бокс... сто дваццаць марак...»

— Можна?

З дзвярэй выглянула пажылая жанчына. Старая палярына на плячах паглыбляла і без таго глыбокую скаргу на худым твары.

— Вам што, пані? — запытаў Герман, ужо ведаючы прычыну з'яўлення жанчыны.

— Я прыйшла прасіць вас, ці не можна хоць на месяц адтэрмінаваць узнос штоеру... я праз месяц...

Герман бачыў яе ўчора... Што ёй сказаць...

— Звярнецеся да гехаймрата [4] гер Люд...

— Вас кліча гер Людвік да сябе... вас, гер Васэрман...

---

[1] Аддзел.

[2] Пасыльны.

[3] Падатковая кніга.

[4] Тайны саветнік.

— Папрашу вас, гер Кульбах, займеце гэту паню,— папрасіў Герман і выбег з пакоя.

За дзвярыма Герман пачуў у баку страшную кольку. Ажно спыніўся на момант і хапіў рукою за балючае месца. На лбе, вузкім і вострым, бліснулі каплі поту...

«Напэўна гехаймрат казацьме пра маю заяву... Адкажа, паган...»

— Вы да мяне, гер Васэрман?

Узнятая, каб саступіць на ніжэйшую сходку, гехаймратава нага апусцілася на месца.

— Моен, гер фон гехаймрат! Вы мяне клікалі?

— Прашу зайсці...

Гехаймрат працягнуў наперад рукі, уступаючы Герману дарогу, пасля апусціў іх і ўвайшоў у кабінет першым...

— Я вас здавальняю на палову... Добра?.. Болей ніяк нельга... Скарачэнне апарату... Павелічэнне выдаткаў...

Гехаймратавы вочы пранізвалі Германаў твар. Начальнік фінансамта прогся высачыць яго настрой, з якім Герман мае выказаць яму — гер фон Людвіку Гогенпіу — падзяку.

— Філен данк [1], гер гехаймрат! — адказаў Герман і далікатна схіліўся.

Герман выйшаў з гехаймратава пакоя і накіраваўся ў свой абтайлюнг.

Калі ён адчыніў дзверы, то зразу скмеціў, што Вільгельм-Эрых Эске нешта нашэптваў Генрыху Кульбаху...

Але Герман не звярнуў на гэта ўвагі і сеў за непарушаную штоербух...

---

[1] Многа дзякуй.

* * *

Пасля абедзеннага перапынку Герман адчуў, што ў яго нутры яшчэ больш неспакойна... Колькі пачасціліся, і да горла падступілі ўдушлівыя спазмы...

«Мне не трэба было есці маргарынавага штуле[1]...»

Ён хапіўся за бок і сціснуў зубы...

«Але ж на масла ўсё роўна не выстарчыць. Дваццаць марак падбавіў, а ўсё ўздаражала мо' ўтрая»...

Герман цішком, каб ніхто не бачыў, выняў зісподняе кішэні распачаты ліст і, адгарадзіўшыся рукою ад Эске, пачаў выкладаць на паперы пастаўшыя ў галаве сказы.

«Наша краіна ўвачавідкі нясецца ў бездань. Крывадушная, згодніцкая палітыка ўрада нямецкіх сацыялдэмакратаў вядзе яе да поўнага разбурэння... Адна надзея на прыход камуністычнай рэвалюцыі...

Дарагі Змітро! Я ўспамінаю той час, калі Чырвоная Армія набліжалася да Варшавы. З якім няцерпам чакаў я яе ў Берліне!.. Ды ці я адзін? Тысячы рабочых збіраліся каля вітрын газетных рэдакцыяў і прагна лавілі кожную вестку з вашай рэспублікі... Я плакаў... вашай часовай няўдачы... Прыйдзі б тады Чырвоная Армія ў Берлін, мы б даўно ўжо забыліся б і пра Версаль, і пра Даўэса, і пра Юнга, і пра буржуазны парадыс[2]... А зараз...»

Вільгельм-Эрых Эске падняўся з месца і закруціў свае вільгельмаўскія вусікі. Датыркаючы іх ражкоў, яго вострыя ўзрокі перакінуліся на Германаў стол.

---

[1] Бутэрброд.
[2] Рай.

— Вы скора падлічыце нядоімкі першага падраёна?

— Выбачайце, гер Эске... Ці не дазволіце мне сёння пакінуць працу да часу?

— А ў чым справа? Вам цяжка працаваць? Ці вы адвыкаеце ад работы? — наводна і з прыкметным хваляваннем скарамоўна насыпаў шэфабтайлюнг [1].

Яго шэрыя кашачыя вочы засвяціліся злымі агеньчыкамі.

Герман апусціў узрокі да стала, абураны тонам начальніка, і пасунуў наперад сябе тоўстую штоербух.

Недапісаны ліст схаваўся пад яе пераплётам, забыты Германам...

Эрыка кінула адбіваць на машынцы і ваўёркай прашмыгнула ў дзверы. Толькі мільганулі яе крэмавыя панчохі і маркоўна-жоўтая галоўка.

Герман сціснуў зубы і запоўніў пустую графу ў кнізе.

Але ён адчуваў, што працаваць далей яму ўсё роўна нельга. Ён мусіць зноў звярнуцца з просьбай да шэфа.

Калі Вільгельм-Эрых адвярнуўся да акна, Герман спакойліва ўдвойчы праказаў да яго:

— Гер Эске, згадзецеся самі, што я не дарэмна вас непакою... Я літаральна валюся на стол... У маім вачу лётаюць мухі... Сярэдзіна кроіцца на часткі... Гер Эске, я запэўняю вас, што недапрацованы час я наганю з працэнтам...

Шэф падняўся з месца, адвярнуўся да Эрыкі, што ўбегла з дзвярэй, і ціха адказаў:

— Гер Васэрман няхай звернецца да гера гехайм-

---

[1] Загадчык аддзела

рата... Я без яго не кампетэнтны дазваляць яму датэрміновую адлучку са службы...

— Гер Эске, дазвольце прасіць вас звярнуцца да яго самім...

Праз некалькі хвілін нервовага маўчання Вільгельм-Эрых Эске паказна хапіўся за тэлефон, патрымаўся хвіліну-другую за трубку і, даючы выгляд, што перадумаў званіць, сказаў да Германа:

— На гэты раз я бяру на сябе адказнасць... Але ў другім разе я пашлю вас да гера гехаймрата... Можаце пакідаць абтайлюнг.

Яхідлівая міна на твары шэфа і яго жорсткія, надменныя сказы прайшлі паміж вушы Германа.

Абвостраныя болі ў баку прытупілі яго ўвагу да ўсяго акаляючага. Герман нават забыў злажыць штоербух і зачыніць бюро... Ціхімі няпэўнымі крокамі, кінуўшы ледзьве пачутае «аўфвідэрзейн» [1], ён выйшаў з абтайлюнга.

— Аўфвідэрзейн! — праказаў Герману Ота Шнэлер, адчыняючы яму дзверы на сходы.— Сёння будзеце на маніфестацыі ў Люстгартэне? [2] — цішэй запытаў ён удагонкі.

— Не ведаю... Не змагу, напэўна...

— А наш юнгштурм прыме поўны ўдзел... Мы выедзем з карнавальным грузавіком...

Ота не дасказаў і раптам адскочыў ад Германа.

Прыслухоўваючыся да іх гутаркі, ззаду падыходзіў да іх гер гехаймрат, Людвіг Мэер фон Гогенпіу.

Герман збочыў і прапусціў яго наперад сябе.

---

[1] Да пабачэння.
[2] Сад адпачынку.

Швейцар спрытна падскочыў да дзвярэй і выпусціў Людвіга Мэера фон Гоненпіу.

Ахоплены пакорнаю пашанаю да начальства, швейцар, раздумоўваючы, неахвотна заварушыўся каля вешалкі, але ў яго не хапіла смеласці не падаць Герману паліто.

— Бітэ шэн [1], гер Васэрман! — праказаў ён і зачыніў за Германам дзверы.

* * *

На двары Герман Васэрман пачуў сябе крыху лепей. Вострыя колькі змяніліся глухою боллю.

Гэта заставіла яго перадумаць ісці да трамвая, і ён рашыў прайсціся да спынкі унтэргрундбана [2] на Кэзештрасе.

Звярнуўшы направа, ён выйшаў на гандлёвую Мільхштрасе.

На вуліцах пачынаўся пасляабедзенны рух. Шырокая Мільхштрасе не магла ўмясціць сотняў фраераў, ламавых рамізнікаў, пасыльных на двух- і трохкалёсных веласіпедах, двухпавярховых жоўтых крафтаў, мэрам бы звязаных адзін з другім дзесяткаў трамвайных вагонаў.

Усё гэта ціснулася адно да другога, трубіла і шыпела, званіла і траскацела, шаломячы чалавека.

Наперадзе, дзе крыжаваліся вуліцы, на цёмна-зялёным слупе глядзела зялёнае вока сігнальнага ліхтара. Яно канцэнтравала на сабе сотні людскіх узрокаў, гаворачы пра адчыненую дарогу наперад.

---

[1] Калі ласка.

[2] Падземная чыгунка.

Але цесната паслабляла магчымасці разагнаць рух, і вёрткія веласіпедысты, пралазячы вузкімі шчылінамі між таксі, упіраліся ў сцены крафтаў, вазоў, трамвая.

Людскі натоўп абапал вуліцы, панелямі, несціхана пераліваўся ў абодва бакі.

Кепі, капелюшы, цыліндры мігаліся ў Германавым ваччу, як буйныя каплі дажджу.

Гэта тлумная карціна вялікага горада была яму бесцікаўна і нават надаедліва. Дзень у дзень яна паўтараецца да дробязі, аднака нервуючы чалавека, аднака робячы яго бязвольнай трэскай на хвалях...

Лавіруючы між лавіны людзей, ён раптам заўважыў мэбельны магазін і завярнуў у ператоч людское плыні.

Якісьці велікан, разагнаўшыся ў хадзе, знянацку моцна стукнуў яму цвёрдым пакункам у плячо.

Герман ажно схіліўся і, каб не людзі, кінуўся б на панель.

Утаймаваная боль зноў адгукнулася востраю колькаю. Сціснуўшы зубы, ён падышоў да акна магазіна і хапіўся рукамі за круглую жоўтую парэнчу.

З сігнальнага слупа яму ў вочы глядзела чырвонае вока агню.

Паводка таксі, аўтобусаў, рамізнікаў, трамваяў і два густыя струмені людзей абапал вуліцы замерлі ў чаканні.

Але гэта не сведчыла, што замёр і ўвесь рух.

У момант, калі па Мільхштрасе свяціла чырвоным, ператочная вуліца сігналізавалася зялёным ліхтаром.

І тыя ж аднакава тлумныя, аднакава густыя і віруючыя струмені людзей і машын пераходзілі Мільхштрасе.

Герман раптам успомніў свайго далёкага таварыша і падумаў сабе:

«Змітро любіў гэту бязглуздую нашу таўкатню, гэта шаломнае віраванне тысячнага натоўпу... Бліскучую, коўзкую сцэментаванасць вуліц... Бляск ліхтароў і ігру рэкламных эфектаў...

А ці думаў Змітро, што ўсё гэта знадворнае, бутафорнае, служыць палітурай, пад якой схаваны глыбокія трагедыі галоднай сталіцы. Рабочы Нойкельн, бецыркі [1] Шлезішбангофа, Моабітштрасе, гэты раён беднаты, галечы... Шкада, вельмі шкада, што я не павадзіў яго па аколіцах паўгалоднага нордэна, па вузкіх вуліцах цёмнага і бруднага остэна... Тады б ён вынес зусім іншае ўражанне ад нашае «культурнае» цугенбергаўскае і вестарпаўскае вотчыны... Змітро...»

Яго кранула чыясьці рука.

Герман нервова ўздрыгнуў і паглядзеў направа.

Каля яго стаяла Вераніка Штраль.

— Што з табой, Герман? Ты бледны як смерць і ледзьве стаіш... На тваім твары адбітак нейкае мукі —... з мацярынаю спагадаю ў голасе запытала Вераніка.

— Хварэю, мілая... Напэўна, аперацыя не ўдалася. Унутры мэрам бы нешта разрываецца... Сёння раніцаю не ўтрымаўся і з'еў штуле з маргарынам. Маргарын, напэўна... Ну дзе ж нашаму брату выстарчыш на масла... тры маркі фунт — гэта толькі майму гехаймрату па кішэні.

— Чаго ж ты стаіш пры акне? Можа, цябе адвезці дахаты? — клапацілася Вераніка.

---

[1] Раёны.

Герман выдавіў на твары абыякавую ўхмылку і адказаў:

— Дзякую, мілая... Мне ўжо крыху лепей. Я пайду да V [1] і адтуль паеду.

— Ну, ты ж...

— Пачакай, Вераніка... Глядзі, во,— перабіў Герман, тыкаючы пальцам у акно.

Дзяўчына падалася да шырокага бліскучага палатна шаўфэнстэр [2].

— Вунь там... паглядзі, надзвычай практычная рэч — фотэль... канапа і ложак у адной рэчы. Сапраўды, мудра і эканомна. Набыўшы, можна будзе змяніць мой пакой на меншы і гэтым нагнаць месячную эканомію... І прадаць ложак у дадачу...

Дзяўчына завідліва паглядзела на паказаную ў акне рэч і спагадліва адказала:

— Гэта эканомія не для нас; яна дзеля таго, хто можа купіць масла, а мы...

Гутарачы з Веранікай, Герман не заўважыў таварышку, якая яе чакала. І калі ён намерыўся адказаць на апошні сказ, тая падышла да Веранікі і падагнала яе паспяшаць...

— Будзь знаёма! — парэкамендавала таварышку Вераніка.

Але знаёмства абмежавалася маўклівым поціскам рукі. Герман незаўважліва прапусціў узрокам досыць цікавую стройную чарнавокую баварку.

— Куды вы спяшаецеся?

---

[1] Літарай «V» адзначаюцца станцыі падземкі.
[2] Аконная вітрына.

— На абед, а там на дэманстрацыю... Паспяшай, Герман, на кватэру, ты вельмі страшна выглядзіш...

Дзяўчаты развіталіся з Германам і зніклі ў бурлівай паводцы людзей.

* * *

Герман прайшоў квартал і спыніўся на рагу вядомай Эгерштрасе. Чырвонае вока сігнальнай ліхтарні не дазваляла пераходзіць вуліцу. Ён абярнуўся і паглядзеў у бок замігаўшых разнаколерных агнёў. Уся вуліца трапятала ў іх, як у галёне. Разнастайныя надпісы, светлавыя фігуры і электрычныя паведамленні мітусіліся ў яскравай бліскучасці. Шэры змрок туліўся па кутках і за дубовымі варотамі двароў. На вуліцы зіяла празрыстае святло, манлівае, завабнае, дурманнае... Выразнымі абрысамі тупалі сілуэты жанчын і падазроных мужчын. Яны прагліва ганяліся ўзрокамі і нахабнымі сказамі за кожным прахожым.

Пад яскравым бляскам рэклам хаваліся адкрытыя вертэпы распусты. У сярэдзіне горада, аслаўленага мяшчанскай дабрачыннасцю, яны выяўлялі сабою прыклады буржуазнае заняпаднае культуры... Утомленыя ад перасычэння жыццём гандляры, пралазы-шыберы, мяшчанскае балота, жулікі і сутэнёры — накіроўваліся сюды з усіх канцоў чатырохмільённае сталіцы. На цёмным фоне велічэзнага безрабоцця, на спрутлівых сотках рэпарацыйных планаў, пад воклічы раз'юшанай фашыстаўшчыны Эгерштрасе весялілася п'янымі джазбанднымі і шансанэтнымі прыпеўкамі і разнастайнымі вычварствамі распусты.

«Вось яскравы прыклад росквіту буржуазнае дзяржавы ў руках сацыял-фашыстаўскага ўраду»,— яхідна

праказаў Герман і паплыў у густым натоўпе ў бок зялёнае ліхтарні.

Праз некалькі хвілін ён спускаўся па сходах на станцыю унтэргрундбану. Светлая перакінутая ўгару канцамі дуга літары мігнула ў яго ваччу і асталася на паверхні зямлі.

Герман не паспеў купіць білета, як заспеты на станцыі цягнік рушыў з месца. Ён вылаяўся, што давядзецца прастаяць лішніх пяць хвілін, і падышоў да кіёска. Пярэсты букет часопісных вокладак замігаў у яго ваччу бульварнымі малюнкамі... Але з-пад зялёнага поля «Юнггезэле», «Ды Вохе», «Дагейм» выглядалі роўнымі выразныя літары А. І. Z. Ён прыгледзеўся і накіраваў руку ў кішэню за грашыма.

Загудзеўшы поезд адцягнуў яго ад кіёска. Герман на момант спыніўся на кідкіх у вочы рэкламах, прымацаваных у кафельную сцяну станцыі, пасля людскі натоўп піхнуў яго ў вагон.

* * *

Падымаючыся да сябе, на чацвёрты паверх, Герман на ўсходах напаткаў гаспадыню кватэры. Жанчына спускалася з вялізнай карзінкаю, завучы кудлатага жоўтага мопса.

— А, гер Васэрман! Адну хвіліну, я спушчуся ў краму і хутка дам вам абедаць...

Герман моцна соп, і па яго твары бегала балючая ўтома. Ён паўшэптам адказаў гаспадыні:

— Данке [1], фраў [2] Гэпнер!

---

[1] Дзякуй.

[2] Пані.

— Што з вамі, Герман?

— Хварэю, фрау.

— Бедны, вы бы...

На вуліцы пачулася рэвалюцыйнае піянне і моцныя гукі:

«Нідэр!.. Нідэр!» — «Гох! Гох!»

Герман паглядзеў у акно на сходах.

Два поўныя людзьмі грузавікі прамчаліся ў бок Бель-Аліянцштрасе. Мільганула да дзесяці чырвоных сцягоў.

«Ах, гэта ж у нядзелю выбары ў муніцыпалітэт...»

Калі ён ачуўся пры дзвярах у кватэру, паштовая скрынка паглядзела на яго шмакам друкаваных адозваў.

Герман апаражніў скрынку і разабраў надрукаваныя лісты...

Добры дзесятак розных партыяў не кідалі надзеі атрымаць для сябе Германаў голас. Але ўсе яны, за выключэннем КПН [1], абмыляліся.

Герман з агідай скамячыў пак адозваў і кінуў іх у прыдзверны кашэль. Ненавісныя яму, фальшывыя лемантацыі СПН [2], ДПН [3], ННП [4] і ПЦ [5] абуралі яго злосці. У Германавых руках засталіся толькі дзве пракламацыі КПН.

Вайшоўшы ў пакой, Герман засвяціў электрыку, не распранаючыся прысеў на крэсле і прагледзеў адозвы.

«Так, я пераканаы ў тое, што толькі адна камуні-

---

[1] Камуністычная партыя Нямеччыны.
[2] Сацыял-дэмакратычная партыя Нямеччыны.
[3] Дэмакратычная партыя Нямеччыны.
[4] Нямецкая нацыянальная партыя.
[5] Партыя цэнтра.

стычная партыя выведзе рабочых з іх цяперашняга стану. Усе іншыя партыі, незалежна ад іх адценняў, роўна буржуазна-прадажніцкага... характару...»

І перад ім зноў паўстаў вобраз сябра:

«Праўду ты казаў, Змітро... Мне і дагэтуль чуюцца твае завяральныя словы ў перамогу камунізма. Нямеччыне адзінае выйсце — гэта ў сацыяльнай рэвалюцыі, ў дыктатуры пралетарыяту. Іначай яна будзе булдыхацца прадзіраўленым вядром у бруднай лужы нацыянал-фашыстаўскага рэжыму... Я зайздрошчу табе, калі ўспамінаю, як ты разрываешся на часткі ў разгойданай чыннасці сацыялістычнага будаўніцтва свае краіны. А я тут?.. Я тут мушу сядзець і пакорліва выпрошваць у надменных фонаў нячэмных падачак у выглядзе справядлівае аплаты працы. І калі чалавек...»

Герман раптам успомніў пра недапісаны сябру ліст і падняўся з месца. Яго скаланула не то ўкора, не то сполах. Ён схапіўся за галаў.

«Гэта ж я забыў ліст у абтайлюнгу!.. Так... Забыў... Гэта сабака няйначай яго прачытае... Ах, што я зрабіў!.. Як я мог забыць яго на стале?..»

Ён нервова абмацваў кішэні, паціскаў плячыма і спраўляўся ў партфелі. Пасля пачаў раздзявацца.

Думкі лыгаліся ў несастойныя планы і намеры наконт забытага ліста і магчымае быць непрыемнасці...

Але безнадзейнасць паправіць справу крыху ўтаймоўвала яго неспакой...

Стук гаспадыні на нейкі час зусім адцягнуў Германаву ўвагу ад выпадку з лістом.

— Выбачайце, што я запазнілася з абедам.

— Нічога, нічога. Што вы, фраў Гэпнер. Я зусім не хачу есці.

— Сёння вельмі ўдачлівы абед, папрабуйце. Такі моцны булён... Цёплы і тлусты... Вам карысна на балючы жывот. Выпіце кубак, гер Васэрман.

Фрау Гэпнер з гэтым пакінула Германа.

Ён падышоў да маленькага круглага століка, паглядзеў на паданую яду і зноў задумаўся пра ліст. Есці не хацелася. Герман баяўся, каб, паеўшы, не раскапрызіць балючага нутра. Аднак праз некалькі хвілін яму здалося, што пад ложачкаю пачынае казытаць.

Тады Герман узяў кубак з булёнам, пасмакаваў губою і, патрошку сёрбаючы, апаражніў увесь...

Другое ўжо не спакушала, і ён адышоў да канапкі.

Прылёгшы, ён на момант уздрамнуў, утомлены боллю і думкамі пра забыты ў абтайлюнгу ліст.

Але ўзмоцненая боль хутка разагнала Германаў сон. Яна заглушыла сабою і прыкрасць з лістом. Ён не мог знайсці сабе месца, варочаючыся і зацяжна войкаючы.

У яго нутры мэрам бы нешта адрывалася і падала ў ніжнюю частку жывата, ціснучы на ныркі. Вострыя рэзі кроілі на часткі сэрца і адбіваліся калючымі стрэламі ў правай палове галавы.

Герману прыстаўлялася шырокая белая камора аперацыйнага пакоя ў бальніцы Шарытэ. Мігаў вобраз барадатага бясчуйнага хірурга Тыфлянда і спачувальных пары сясцёр...

Увесь жах перадаперацыйнага чакання...

Гэта было ў другі раз, спусціўшы тры гады пасля страшнае аперацыі ў правым вуху.

Няўжо перанесеныя ім мукі не аплацяць яго надзей?

Жахлівая думка пра няўдачу аперацыі ў кішках адгукнулася востраю боллю ў левым паху.

Ён губляў апошнюю спадзяванку на поўнае выздараўленне і дапушчаў розныя нядобрыя думкі...

Раптам выразны, адзначаны план замаху на жыццё ўсміхнуўся Герману салодкасцю выбаўлення ад пякельнай болі і нейкім цудоўным чынам перадаў яго суцесе і ўздрому.

* * *

— Герман, а Герман, ты спіш?.. Можа, табе доктара выклікаць?

То казала Ізольда, Германава сястра, затрывожана гледзячы брату ў падзёрганы мукамі твар.

Яна ўвайшла ў пакой незамечанай Германам, несучы яму весткі пра арышт Мікалая Альтмана і жадаючы пачуць яго думкі пра сваё рашэнне выйсці замуж за доктара Мічэка.

Угледзеўшы Германа ляжачым на канапе, Ізольда скмеціла, у чым справа, і кінулася будзіць брата.

Яна будзіла з крохкай асцярожлівасцю, шкадуючы яго трывожыць, і ажно ўзнялася на крэсле, калі Герман адплюшчыў вочы ды заўважыў яе прысутнасць.

— Ізольда, гэта ты? Маеш навіны?

— Так, маю... але, вось ты, браце, не можаш нічым добрым пахваліцца.

Чуць прыкметная ўхмылка каўзанула па сухіх Германавых губах.

— Думаў... што-а... кане-эц... прыйшоў, а... як узяло,— дык і жывот, і галава — выказаць цяжка...

— Ну, а цяпер?

— Крыху лягчэй... Але я ўпэўнены, што аперацыя не ўдалася... Болей...

— Што?!

— Чарговае аперацыі я не перажыву, ды не пайду на яе...

— Кінь, Герман. Можа, сённяшні прыступ выпадковы... А можа, табе доктара пазваць?..

— Будзе, Ізольда, клапаціцца пра мяне... Я адчуваю сябе лепш. Кажы, што ў цябе новага... Як твае справы з гэтым Мічэкам?

Ізольда памаўчала.

— Кажы...

— Запіс мы адлажылі яшчэ на два тыдні... Ну, вось, арыштавалі Мікалая Альтмана...

— Калі? — нервова павярнуўся на канапе Герман.— І завошта?

— Мікалай кінуў каменем у паліцэйскіх... На маім ваччу яго схапілі... Толькі што...

— Была сутычка?

— Груны стралялі ў камуністычную маніфестацыю.

— Сабакі!.. Крывавыя сабакі!.. Няўжо буржуазія спадзяецца гэтым спыніць надыход сацыяльнае рэвалюцыі?

Бачачы павышаную раздражняльнасць Германа, Ізольда перарвала гутарку і ўзялася праглядаць перадвыбарныя адозвы камуністычнай партыі.

Прачакаўшы хвілін пяць, Герман аднавіў размову:

— Ведаеш, Ізольда... у мяне трапіўся прыкры выпадак...

— Які?

Ізольда спалохана павярнулася да брата.

— Пісаў свайму сябру ў СССР ліст... І калі хапіў

боль — я забыў яго прыняць са стала... Шэф, напэўна, прачытае, і тады...

— Што ж ты пісаў у лісце? — захвалявалася Ізольда...

— Пісаў... Гэты фашыст да ўсяго прыдзярэцца... Тым болей, што ён на мяне даўно мае вока...

— Ах, Герман, які ты нядбайны...

— Папрашу цябе, Ізольда, ці не наведала б ты заўтра фінансамт і не апытала б... машыністку ці Ота, пасыльнага.

— Ты думаеш, трэба гэта?

— На кожны выпадак...

— Ах, ах... няхай бы ты...

— А якраз сёння гехаймрат фон Гогенпіу мне паведаміў пра надбаўку дваццаці марак у месяц...

— Вось бачыш... Герман... які ты неасцярожлівы.

Пакідаючы Германа, Ізольда папрасіла фрау Гэпнер сачыць за хворым. Дабрадушная і спагадлівая гаспадыня з ахвотай узяла на сябе гэты абавязак.

І на працягу ночы яна некалькі разоў прачыньвала дзверы ў Германаў пакой, услухоўваючыся... Але Герман, скора пакінула яго сястра, суцішыўся і амаль не праз усю ноч спакойліва спаў. Новы прыступ хапіў яго ўжо а восьмай гадзіне раніцы, калі гаспадыня пастукала з кавай.

— Можа ў вас, гнедыге[1] фрау, знойдзецца каліва морфію?

— Вам зноў нядобра, гер Васэрман?.. Што за прымха... А ноч вы так добра спалі... Я даглядала і думала...

---

[1] Міласцівая.

— Дзякую вельмі!.. Зараз боль цішэй учарайшага, але ўсё ж яшчэ моцная...

Фраў Гэпнер збегала да сябе і прынесла Герману морфій. Ён прыняў яго і скора супакоіўся...

Гадзін праз дзве, калі сонца падарыла яго пакой вузкім каснічком праменю, лёгшага на круглы столік, Герман прыўстаў і са смакам выпіў халодную гаркаватую каву...

Яму хацелася яшчэ чаго выпіць, але клікаць гаспадыню з-за гэтага ён палічыў залішнім...

Не пакідаўшая рупясць пра ліст заставіла яго перанесціся думкамі на месца службы, наведаць Ізольду і выявіць перад сабой агіднае аблічча шэфабтайлюнга Эске.

«Сапраўды, і трэба ж было здарыцца так...»

Гэты свой сказ Герман правёў упічлівым кіўком галавы, але адчуў, што зараз ужо выпадак з лістом яго меней непакоіць...

«Ну, а калі ды гэтая зараза прачытае... Калі нават ён давядзе да ведама гехаймрата, а той захоча... пляваць на ўсё...»

Да яго пастукалі. Стук быў раптоўны, як з зямлі, бо папярэдняй яму размовы Герман не дачуў.

— Вайдзеце, прашу вас!

Яшчэ з-за парога Ота пачаў цішком казаць:

— Моен, гер Васэрман... Геносэ [1], вы ўчора забыліся на сваім бюро недапісаны ліст...

Герман прыўзняўся і зарадавана паглядзеў на Ота.

— Моен, геносэ!.. Многа дзякую... І вы яго знайшлі на маім бюро, кажаце?.. Вельмі ўдзячан вам...

---

[1] Таварыш.

Ота падаў Герману заклеены канверцік і павярнуўся да выхаду. Але, адступіўшы пару крокаў, хлопец хапіўся рукою за лоб і стаў... Пасля павярнуў голаў да Германа, які адпячатваў канверт, і, не гледзячы на яго, сказаў:

— Геносэ Васэрман... Ну, гэты ліст, мне думаецца, гер Эске прагледзеў...

— Што вы? Чаму так думаеце? — менш з неспакоем, а больш з цікавасцю запытаў Герман...

— Я падслухаў, як ён нешта пераказваў Генрыху... Некалькі разоў успамінаў Саветуніён... [1]

— Вы найшлі яго зразу пасля майго ўходу? — паінфармаваўся Герман...

— Я падглядзеў яго пры ўборцы, гер Васэрман... У абтайлюнгу аставалася адна фройлейн [2] Эрыка... І я перш хацеў яе спытаць, а пасля думаю... ці варта...

— А было б добра, геносэ Ота... Мажа б вы зрабілі гэта, калі ласка, сёння... І калі туды зайдзе мая сястра...

— Добра, я запытаю фройлейн Эрыку... Аўфвідэрзейн, геносэ Васэрман!.. Папраўляйцеся хутчэй!..

Ота матнуў бялявую галавою і цішком выйшаў з Германавага пакоя...

Герман не чуў ні стуку дзвярэй, ні справоднае Ота гутаркі гаспадыні. Ён, зацяжна ўпершыся вачыма ў вяржовы лісток паперы, перачытваў накіданыя на яго думкі ў выглядзе пісьма да свайго таварыша ў далёкай UdSSR.

---

[1] Савецкі Саюз.
[2] Паненка.

* * *

Адвячоркам, крыху раней учарашняй пары, да Германа прыйшла Ізольда.

— Не папраўляешся?

— Абедаў сёння са смакам... Хоць раніцаю збаўляўся морфіем... Дзякуй ёй, фраў Гэпнер...

— Я прасіла яе паглядзець за табою...

— Дзякуй, Ізольда... Я столькі табе, сястра, раблю клопату сваім існаваннем, замест таго, каб...

— Герман, ты мяне крыўдзіш... Што табе прыйшло ў голаў?

Сястрын тон пацягнуў за сабою дзесяціхвілінную маўчанку...

Яе знарушыў Герман.

— Мой ліст апынуўся ў мяне...

— Што ты кажаш?

— Пасыльны Ота прынёс...

— А я заходзіла, пытала якогасьці мужчыну, але той толькі яхідна ўсміхнуўся і адмахаўся рукамі... Для далікатнасці апытаў машыністку і выбег за дзверы, каб пазваць пасыльнага... Ды таго не знайшоў... Я баюся, Герман, каб яны толькі не чыталі...

— Гэта безумоўна... Прачыталі і скапіявалі.

— Няўжо можа тое быць?

— Якая ты, Ізольда, наіўная...

— Тады будзе дрэнна, братка...

— Усё ж, на вось гэты ліст і вышлі яго, прашу цябе.

Ізольда, мэрам бы баючыся, узяла з Германавых рук пісьмо, тут жа запакавала яго ў канверт і апусціла ў рыдыкюль...

— Ці варта пасылаць, калі ты ў ім кратаеш каразлівых пытанняў?

— Пляваць на ўсё: і на шэфабтайлюнг, і на гехаймрата, і на ўсіх, хто зараз плодзіць гэту каросту на целе змучанае краіны...

Ізольда здзіўленымі ўзрокамі глядзела на заліты абурэннем твар Германа і толькі магла яму адказаць:

— Супакойся, братка, табе шкодна хвалявацца... Супакойся, Герман, прашу цябе...

* * *

Герман Васэрман, бухгалтар штоерабтайлюнга бэцыркавага фінансамта, праляжаў хворым яшчэ некалькі дзён. Яго сястра Ізольда наведвала брата штодня... І кожны дзень, выходзячы ад Германа, яна прасіла гаспадыню паглядзець хворага.

Паправа, на якую ішоў Герман, супакойвала Ізольду, але не давала ўпэўненасці на поўнае выздараўленне брата.

У апошнія два месяцы Герман раставаў на яе ваччу як свечка. Складаная аперацыя ў кішках канчаткова падарвала слабы, ужо перажыўшы трэпанацыю чэрапа, арганізм Германа. Яго трэба было наглядаць, як малое дзіцё.

Ізольда старалася бываць у брата і, бываючы, кожны раз прасіла чулую і добрую гаспадыню, фраў Гэпнер, дагаджаць яму ядою. Але гэта не было надзейным сродкам сталага падтрымання Германавага здароўя.

Яно далёка не адпавядала яго паказлівай стараннай службовасці і падавалася пад націскам нагрузнае працы ў фінансамце.

Траплены прыпадак сеяў вострую трывогу ў Ізольдзіным нутры за наступнае Германа. Яна, як і ў часе аперацыі, была не чужа дапускаць усялякія нечаканасці. Балючая нервовасць Германа наводзіла яе на чорныя думкі.

Герман часта загарваўся рызыкоўнымі планамі... Яго надарванае да рэшты здароўе атуманьвала густым смуткам прагляды ў наступнае. І толькі трывожлівая сучаснасць, нарастанне вялікіх падзей у краіне сеялі лёгкія праблескі трапяткіх чаканняў... Бліжэйшыя муніцыпальныя выбары абяцалі шмат цікавых нечаканасцей. Абвостраная класавая барацьба несла багата жданых здарэнняў. Камуністычная партыя ўзмоцнена гатовілася даць бой бюргерскім і сацыял-фашыстаўскім партыям.

Растуць сімпатыі да камуністычнай партыі. Гэта відаць з таго спачування, якое пасылаецца з боку насельніцтва камуністычным маніфестацыям, з перапоўненых камуністычных мітынгаў...

Нягледзячы на болі і ўтому, Герман з захапленнем перачытваў багатую перадвыбарную літаратуру КПН. Ён цешыўся з вострае, руйнуючае крытыкі буржуазна-фашыстаўскага ладу і горача жадаў яго разбурэння...

— Галасуй, Ізольда, за спісак КПН...— угаварваў ён сястру, калі яна пакідала яго пакой перад днём выбараў.

— Ці ж табе невядома, што я ўжо двое выбараў аддаю свой голас камуністам?

— А гер Мічэк?.. Арнольд, ты скажы яму, Ізольда, няхай ён таксама...

— Мы сёння выязджаем з ім у Фюрстэнвальд...

І гэта папярэшкодзіць нам выкарыстаць свае выбарчыя правы...

— Чаму ж якраз сёння наспела вам ехаць? — занедаволена праказаў Герман і ўпічліва махнуў рукой.

— Арнольда запрашваюць па экстраных справах... Ну, а ён бярэ і мяне... Ну, як бы... ауф люфт [1]...

— Не разумею гэтага, Ізольда... За пусцяковы гешэфт нядбаць правам голасу... якое дробнае гешэфтмахерства!

Па Германавым твары прабягалі канвульсіі неўрастэніі, ён пабялеў як мел, толькі распаленыя злосцю вочы разгойдана забегалі ў глыбокіх западзінах.

— Супакойся, Герман... Табе зноў нядобра? Братка мой!.. Ты ўсё так блізка прымаеш да сэрца.

Герман маўчаў, адале дэманстратыўна адвярнуўся да сцяны.

Ізольда прытоенымі крокамі выйшла з братавага пакоя, не забыўшы зазірнуць з просьбаю да гнедыге фрау Гэпнер.

* * *

На шосты дзень, у нядзелю, Герман падняўся з пасцелі і прайшоў па пакоі. Ён чуў сябе дужа слаба, але не дазваляў і думаць, каб не пайсці на выбары. На вуліцы гудзела жыццё, і ў пяць хвілін, якія ён прастаяў каля акна, праімчалася некалькі агітацыйных грузавікоў, бітком напоўненых людзьмі... У дзвярах, куды ён абярнуўся, тырчэў шмат прасунутых гаспадыняй свежых адозваў. Герман дастаў іх, паразгортаў на століку і прачытаў угаворныя зазывы да выбараў... Наяў-

---

[1] На свежае паветра.

ныя кламнікі з буржуазных і сацыял-фашыстаўскай партый абяцалі горы дабра за галасаванне за іх спіскі... Крывадушна і бессаромна яны затойвалі балючыя прыгожасці свайго гаспадарання і ўпарта не хацелі з ім расставацца на будучае.

Герман востра вылаяў буржуазных баламутаў і з агідлівасцю парваў да дзесятка разнамерных адозваў.

Сваю ўвагу ён цалкам аддаў пракламацыям камуністычнай партыі Нямеччыны, старанна праглядзеўшы іх ад загалоўкаў да рэдакцыйных подпісаў.

У яго было акрэсленае рашэнне, катораму не патрабавалася падмацунку, галасаваць за спісак КПН.

Герман завінуўся каля туалета. Ныццё ў баку і агульная слабасць не перашкодзіла яму рупліва спраўляцца з уборамі, адсутнасць апетыту не клапаціла пра каву.

Але ён не паспеў зашпіліць камізэлькі, як да яго пастукала гаспадыня. Яна несла яму фрыштык і здзіўлена спынілася на парозе, угледзеўшы Германа на пакоі.

— Гер Васэрман, што вы задумалі сабе? Вы ледзьве стаіце на нагах і ў вашым ваччу ходзяць балючыя вогнікі... Няхай бы вы ляжалі, пакуль...

Герман не даўся на ўгаворы. Ён холадна паглядзеў на ўдзячлівую гаспадыню і нават не падумаў змяніць свайго намеру.

Надпіўшы з кубка кавы і паспрабаваўшы румянае, хрусткае зэмэле[1], ён ужо знімаў з вешалкі паліто, калі за дзвярыма яго пакоя раздаўся голас Міколы Альтмана.

Герман прачыніў дзверы і зазваў да сябе таварыша.

---

[1] Булачкі.

— Ты, я бачу, ні ў агні не гарыш, ні ў вадзе не тонеш...— з натужанаю жартлівасцю праказаў ён.

— Чаму так?

— Мне сястра казала...

— Пра арышт?

— Ізольда прыбегла надовечы ўся збялеўшы і паведамляе мне... А я, ведаеш, не магу сабрацца з думкамі...

Мікола Альтман паглядзеў на непрыбраную пасцель, на ашматкі расцярушанай паперы і адвярнуўся да Германа.

— Так, ты выглядаеш, Герман, нецікава! Нездаровіцца? Зноў з кішкамі?

— Сёння ўжо — свяціся... Вось надовечы не думаў, ці перажыву... Рука, каб хапіла сілы, зграбяшчыла б браўнінг і... Цяжка, браце Мікола...

— Кінь, Герман... Шануйся, і ўсё пройдзе. Што ж доктар кажа? Наведваў мо'? Ці табе пазваць прафесара?..

— Ачамярэла... Ды што яны добрае скажуць? Суцяшаць — іх абавязак. А які з таго толк?.. Можа б, каб супакоіўся на які час... дык не магу... Стаў гэткім нервовым, што муха-заваруха, як увесь калачуся... Прачытаю газету, сустрэнуся з гэтымі паганымі сабакамі гакенкрэйцарамі, зайду ў фінансамт на службу — роўна бярэ злосць і абурэнне...

— Праклён!..

— Так, Мікола, наша надзея толькі на КПН... Адна гэта партыя нясе Нямеччыне збаўленне ад загубы... І я, Мікола, дзень ата дня набліжаюся да яе шчыльней... Зараз, во, падняўся з пасцелі зусім хворым,

але панясу за яе свой голас. Даруй мне, браце, я ўсё пра сябе... Скажы ж хаця, як і за што цябе былі арыштавалі?

Мікола Альтман перагарнуў стосік камуністычных адозваў, прачытаў назву аднае з іх і паведаміў:

— Тая ж усё гакенкрэйцараўская хэўра... Перад гэтым у друкарні выразаў гузікі з арламі ў жакетцы аднаго дойчнацыянала, а к вечару якраз вазьмі і стрэнь яго ў гуртку маніфестуючых фашыстаў... Я асвістаў маніфестацыю і за гэта атрымаў рызінавае палкі ад свайго знаёмага друкара нацыянала... Ну, зразумела, яму гэта задарма не абышлося, мая трысцінка правяла па яго мазгаўні ёмкую палоску... Ажно бедны ваяка пластам лёг на брук... І жаласць да яго з боку зялёнага, у якога я кінуў камень, кончылася маім арыштам... Суткі адседзеў у паліцайабтайлюнгу ў Нойкельне... А сёння, во, зноў чуць не папаў...

— Як гэта? — пацікавіўся Герман, увесь запаліўшыся злосцю...

— Напаў на сутычку паміж камсамольцамі і гакенкрэйцарамі... Не сцярпеў і кінуўся ў тузаніну... У адзін момант гакенкрэйцараўскі сцяг ачуўся ў маіх руках, і яго дзяржанне адбіла не адну свастыку на плячах гэтых фашыстаўскіх сабак... Ну, зялёныя аднае пароды з гакенкрэйцарамі — заўсёды гатовы на падмогу сваім сябрам... Я ўцёк, а чалавек дзесяць камсамольцаў апынуліся ў аўтамабілі.

Герман уголас разрагатаўся... Але яго смех раптам абарваўся зацяжным, хрыплівым кашлем. Ён апранаў жакетку і хвілін праз дзесяць аставаўся з усунутым адным рукавом, трымаючыся за бок неадзетаю ў жакетку рукою.

— Добра, паганцам... Хадзем, і я хоць чым спаганю злосць...

— Чакай, Герман,— пераняў яго Мікола Альтман,— можа, сапраўды табе няварта ісці. Ты зусім хістаешся на нагах...

— Ні за што не змарную свайго голасу. Камуністычная партыя...

Ён не дасказаў і балюча вагнуў левы бок, скрывіўшы плакучую міну на твары.

— Ідзеш?

Калі яны спускаліся па сходах, фрау Гэпнер моўчкі правяла іх узрокамі скрозь прачынятыя дзверы свайго пакоя.

Пакуль яны апынуліся на бліжэйшым пляцы, Герман паспеў расказаць Міколу Альтману пра выпадак [illegible] яго лістом у фінансамце. Мікола Альтман зацікавіўся гэтым, але разуважыў таварыша.

— Плюй... Ты думаеш, завядуць справу?.. Мо'... Наконт службы, хіба...

— Ды я махнуў рукою... А калі і завядуць... А калі і зволяць...

— Не пасмеюць...

— Чаму ты думаеш?

— Па-мойму, так...

— Мыляешся... Толькі я парашыў...

Іх гутарка абарвалася ў той момант, калі яны пераходзілі ператочную вуліцу. З яе накіроўваліся некалькі грузавікоў з маніфестантамі прасцяком на шырокую Газэнхайдэ. Гучныя выгукі «нідрыг» [1] і «гох» [2] аглашалі

---

[1] Далоў!
[2] Ура.

надворак. Хмара адозваў белымі пташкамі насілася над мнагалікім натоўпам, над якім крыху ніжэй рэелі і чырвоныя палотнішчы сцягоў.

То была перадвыбарчая маніфестацыя камуністычнай моладзі.

Герман першы зняў з галавы капялюш і заматаў прывітанне маніфестантам. За ім гэта зрабілі некалькі дзесяткаў чалавек, зліўшы прывітальныя выгукі ў адзін суцэльны зычны гук...

— Гох! Рот фронт!

Адзін з грузавікоў раптам спыніўся і ў момант стаў трыбунай для аратара.

Насустрач прагным узрокам усё ўзрастаючай грамады несліся баявыя прызыўныя словы маладога прамоўцы...

— Геносэ унд геносін! Панаванне буржуазіі ў саюзе з сацыялфашыстамі прывяло краіну на край разору... Яна пакорліва сагнула шыю перад версальскімі разбойнікамі, надзяваючы цяжкае ярмо на нямецкіх рабочых. План Даўэса запрыгоніў мільёны нямецкіх працаўнікоў... Але ён не абыходзіць прадпрыемцаў і абшарнікаў. Наадварот. Побач з бядотаю мільёнаў яны спраўляюць вяселле нечуванай нажывы на нечуванай эксплуатацыі пралетарскіх гушчаў...

Авантурная хэўра склярэкаў не адстае ад сваіх таварышаў. Панама з дастаўкамі абутку яскрава характарызуе гаспадаранне буржуазна-фашыстаўскага самаўрада. Мы не павінны дапусціць гэтага надалей... Гаспадарка чырвонае сталіцы павінна застацца ў руках рабочага класа — сапраўднага гаспадара...

Гучлівае «гох» пранеслася далёка ўсцяж запоўненай

публікай незмярымае Газэнхайдэ. І цёмнай кучай галак занасіліся ў паветры капелюшы...

Ахопленыя баявым настроем, Герман з Міколам і не заўважылі, як з працілежнага канца пяраточнай вуліцы выбегла густая калона дойчнацыяналаў [1] з песняй «Вахт ам Рэйн» [2]. Яны спынілі адзін з камсамольскіх грузавікоў і кінуліся ў напад на маніфестантаў. Пачуліся частыя стрэлы. Частка публікі пачала рассявацца па дварах...

Мігам Герман быў адціснуты ад Міколы Альтмана і застаўся адзін стаяць на аголеным скрыжаванні вуліц. Але адзіноцтва яго не спалохала: ён хутка сарваўся з месца і праз некалькі хвілін апынуўся ў асяродку раз'юшанай мятусіны камсамольцаў з гакенкрэйцарамі.

Пры першай сустрэчы некалькі важкіх удараў упалі на яго плечы, але ён не патураў на гэта, пралазячы да варожага сцяга гакенкрэйцараў.

Ён ужо ачуўся пад яго разгорнутым палатном, працягаючы руку да агіднага белага круга з чорным адсечаным крыжам, калі моцны ўдар у бок зваліў яго на слізкі асфальт. Амаль не ў тую ж хвіліну па ім прайшлося некалькі фашыстаўскіх ног, узмацняючы аднаўленую ва ўсім целе колкую боль...

* * *

Герман апамятаваўся ў белым светлым пакоі бальніцы Марылі Магдалены. Ён быў апрануты ў бальнічны халат, а на балючым баку ціснула тугая кампрэсавая павязка. Ён адчуваў сябе разбітым да звання. Мэрам бы

---

[1] Нямецкія нацыяналісты.
[2] «Стража на Рэйне».

на ём ляжаў дзесяцігадовы цяжар, давячы яго к мулкім спружынам ложка. Прагло піць, але не знаходзілася сілы павярнуць язык, каб пазваць сястру...

А тая, маладая і вёрткая, але бесклапотная, абыякавая да мук дзесяткаў хворых, стаяла пры акне і глядзела ў сад. У яе руках тырчэлі нязгорнутая кніжка і свежая белая ружа.

Па баках, на суседніх ложках, ляжалі невядомыя Герману хворыя.

Правы несціхана ойкаў, левы спакойліва драмаў...

— Сястра-а! — натужыўся і ледзьве чутна праказаў Герман і безнадзейна адвярнуў галаву тварам у падушку.

Але сястра пачула яго зоў і хутка апынулася пры ложку.

— Чым услужыць вам, гер Васэрман?

— Піць, сястра... піць, гнедыге швэстэр...

Праз хвіліну Герман адчуў, як халодная ласкальная і асвяжальная вільгаць прабегла па яго істоце...

Яна ўліла яму з сабою салодкую здрому.

Герман Васэрман думаў пра ўчарайшае, стараючыся занядбаць крыху прыўціхшыя, але ўсё яшчэ вострыя колькі ў баку.

На яго змучаным твары і ў глыбока заўпалых вачах глядзеўся адбітак перажытых мук. Шкляны ўзрок упіраўся ў матавую лямпу на чыстай белай столі бальнічнае палаты. Прыцішаныя стогны хворых дазвалялі яму вольна сачыць за адрыўнымі эпізодамі перажытых здарэнняў. Германа моцна раздражнялі іх вынікі, ён застаўся ўцалку пераможаным,— нават не адамсціў паданнем голасу за камуністычную партыю. Апошняя акалічнасць затуляла сабой усе варыяцыі ўчарайшага выпадку. Не

разбіраючыся ў незалежным ад яго павароце падзей, Герман упікаў сябе за нечаканае змарнаванне сваіх выбарчых праў...

«Няхай бы я... пасля галасавання ўвязаўся ў сутычку...»

Але бязвольнасць адшукаць іншае выйсце з учарайшых здарэнняў зводзілася да фатальнай немінучасці трапленага. Гэта злавала Германа і міжвольна зацягала яго ў гушчу разгойданых думак...

* * *

Прыход Ізольды адцягнуў Германаву ўвагу да сястры. Але яе жахлівасць і спачуванне не далі яму супакою.

— Іншага, сястра, нельга было чакаць... Астаючыся ворагам сучаснага ладу, я не мінуў стаць яго ахвяраю, як і другія... Класавае змаганне не абмінае менш дзейных. Вось толькі аднаго шкада мне — гэта страты выбарчага голасу... Паганыя заправілы...

Ізольда растапырыла над яго вачмі абедзве далоні рук і ціха прасыкала... Правабокі хворы пільна прыслухоўваўся да Германавае гутаркі...

— Кінь, сястра... я нідзе і ні перад кім не ўтаю сваіх думак...

— Але ж, братка мой, як жа ты не абмінуў-такі ўчарайшай сутычкі... Табе ж за яе так дарага даводзіцца адплачвацца! Каб ты паглядзеў на сябе!..

— Я адчуваю, Ізольда...

— Табе вельмі дрэнна, Герман?

— Цяжка, сястра, але... скажы мне, ты калі вярнулася з Фюрстэнвальда?

— Учора а дзесятай гадзіне ўвечары...

— Чытала бюлетэнь аб скутках выбараў?

— Арнольд чытаў у кіёску на Унтэр-дэн-Ліндэн... Камуністы выйгралі вялікую колькасць галасоў.

— Ты не прынесла мне «Вельт ам Мантаг»?

— Забыла... Ды табе шкодна чытаць, Герман... Супакойся... Ты еў што?

— Жаднага апетыту, Ізольда... Але скажы мне, і твой з Арнольдавым галасы прапалі дарэмна?.. Падумай, Ізольда, тры галасы. Ай-яй-яй! Ну, то ж са мною, але чаму вы... з-за нейкіх дробных гешэфтаў...

Па Германавым твары прайшла балючая сударга; ён зацяжна ўздыхнуў і аблізаў абсохшыя губы...

— Ты піць хочаш?

— Не... Чуеш, Ізольда... Ты не думаеш, што камуністы выйгралі большасць галасоў?..

— Арнольд казаў...

Да іх падышоў ардынатар у справоджанні сястры.

— Як адчуваеце сябе, гер Васэрман?

— Дрэнна.

— Пакажэце язык... Болей... яшчэ... Папраўляйцеся...

Ён прытуліў руку да Германавага лба, адкрыў коўдру і, паглядзеўшы на кампрэс, абярнуўся да сястры і, крыху падумаўшы, казаў:

— Вы паўтарэце яму ўчарайшую мікстуру і перавяжэце кампрэс... Папраўляйцеся, гер Васэрман... Выбары ўжо скончыліся...— дадаў ардынатар і пайшоў да суседняга хворага.

Афіцыяльна-казённая гутарка ардынатара павеяла на Германа агідным крывадушшам. У ёй не знаходзілася ні каліва спагады да хворага, ніякага хацення выка-

зацьяму дапамогу. Ці мо' ардынатар быў бязмоцны што-кольвечы пасабіць...

— Эх, гэта казённая педантычнасць...

Ізольда зноў перасцерагла Германа кіўком рукі...

Але ён не сцішаўся і з яшчэ большым абурэннем выказаў:

— Тут усё прасяклася бюргерскаю фальшай...

— Табе шкодна хвалявацца, Герман...

Ён нічога не адказаў на гэта і прыплюшчыў вочы...

Ізольда пакінула брата і падышла да ардынатара.

— Гер доктар, скажэце мне, калі ласка, яго стан вельмі сур'ёзны?

Халодная ўхмылка выблíснула ў шэрых доктарскіх вачах і мігам растала, мэрам бы збегла ў густыя валасы рыжае барады.

— З ім не безнадзейна, гнедыге фройлейн... Сёння ён сябе лепей чуе... Але...

— Можна ўзяць яго на кватэру?..

— Пачакайце дзень-другі... Можа, часамі...

Мах доктарскае рукі адсек у Ізольдзіным адзнанні цвёрдасць надзеі на ўпэўнае выздараўленне яе брата.

Сціснутая колкаю роспаччу як абцугамі, яна вярнулася да Германа. Ён ляжаў безварухна, з заплюшчанымі вачмі, як паказалася Ізольдзе, зусім без дыху... На пазелянелым, падобным да муміі, твары бегалі чуць прыкметныя ўздрыгі...

— Збегай, сястра, да мяне на кватэру і прынясі пару чыстае бялізны, яна ляжыць у камодзе,— папрасіў Герман Ізольду.

— Дарагі мой братка... як табе не шанцуе. І хто надумаў, каб ты... Гэтыя выбары... Ах...

* * *

Са змяшаным пачуццём крохкае надзеі і глухое няверы Ізольда з бальніцы накіравалася на кватэру Германа. Разгубленая ад нахлынуўшых трывожных думак, яна перш спынілася на трамвайнай астаноўцы, пасля пабегла да унтэргрундбану. Але пяціхвілінная чаканне падземкі паказалася Ізольдзе занадта доўгім, і яна пехам пайшла ўсцяж вуліцы... Густы натоўп перапінаў ёй дарогу, збочваў яе, на кожным кроку застаўляў рабіць разнастайныя загібы і яшчэ больш нерваваў дзяўчыну.

Вуліцы не было канца. А яшчэ наперадзе ляжаў перавулак і шырокі тлумны пляц...

Ізольда яшчэ болей паскорыла хаду.

Яна заварочвала ў двор высокага шэрага будынка з палісаднікамі ад шырокае вуліцы, калі яе перапыніў якісьці хлопец.

— Выбачайце, фройлейн Васэрман?

Ізольда спынілася.

— Я самая... А вам што?

— Я пасыльны з фінансамта... Ота Шнэлер. Ваш брат, гер Васэрман... у бальніцы Марылі Магдалены?.. Ах, якое няшчасце... Як я шкадую геносэ Германа!.. Перадайце яму ад нашага шэфа, гер гехаймрата. Бедны!..

Хлопец падаў Ізольдзе невялічкі пакецік і, заўважаючы яе шаломную разгубленасць, зняў капялюш і схаваўся ў вулічным натоўпе.

Ізольда і не пацікавілася атрыманым, а з ранейшым настроем прайшла ў двор, паднялася на ўсходы і пазваніла фраў Гэпнер.

— Даруйце мне, я хачу зайсці ў братаў пакой... Яму трэба ўзяць пару бялізны, якую-колечы кніжку..

— Ну, як жа адчувае сябе гер Васэрман? — пацікавілася фрау Гэпнер.

— Цяжка, гнедыге фрау... Амаль што безнадзейна... Доктар суцяшае, але відаць...

Яна жаласліва пакруціла галавой.

— Няўжо? Што вы кажаце?!. Што за народ, што за людзі-ы. Займаздароў прыбіць чалавека. Ой, што ўжо робіцца зараз!.. Фройлейн Ізольда, ці не перавезці б брата дамоў?

Ізольда, як прыбітая, стаяла перад ёю з распячатаным пакецікам, трымаючы ў руках пісульку з наступным паведамленнем:

«Гер Васэрман!

Фэрвальтунг[1] фінансамта паведамляе Вас, што Вы з гэтага 20 чысла звальняецеся з займанай Вамі пасады бухгалтара.

Гехаймрат фон Гогенпіу
Лейтэр[2] штоерабтайлюнга Эске».

— У чым справа? — схапіла за руку Ізольду фрау Гэпнер.

— Э-эх! Во-а! Глядзеце! Аддзяка за старанную і адданую службу,— толькі і праказала яна, падаючы фрау Гэпнер паведамленне фінансамту і хаваючыся ў Германавым пакоі.

* * *

На другі дзень пасля гэтага, апоўдні, фрау Гэпнер прылягла адпачыць і ўздрамнула. Прарэзлівы званок,

---

[1] Упраўленне.
[2] Кіраўнік.

раздаўшыся ў калідоры, падняў яе з канапкі. Яна выбегла з пакоя і пачула чыюсьці трывожлівую гутарку.

«Што за праява?»

У момант яе здзіўленне ўперлася ў Германа Васэрмана.

«Напэўна!..»

Фраў Гэпнер не паспела крануць напіраўшай у галаў страшнай думкі пра Германаў лёс, калі перад адчыненымі дзвярыма паказаліся Ізольда і Мікалай Альтман.

Апошні трымаў у руках толькі што дастаны ад разносчыка ліст да Германа Васэрмана.

На сіняватым канверце выразна выдзялялася пячатка маскоўскага паштамта...

— Толькі на некалькі гадзін не заспела... Так... Ужо Германа не стала... Няма...

— Братка мой, ты ж, закрываючы вочы, пытаў мяне пра гэты ліст...

Ізольда скрала канчатак сказа ў балючай нервовай горнасці...

Не ў моцы стрымаць плачу, яна моўчкі паказала на дзверы ў братаў пакой і хутка схавалася ў ім...

— Мы прыйшлі па Германаў гарнітур,— паведаміў Мікола Альтман і выцер праслежаныя вочы.

— Ці ж хто думаў, фраў Гэпнер, што ўсё так хутка зробіцца?

Фраў Гэпнер спачувальна паківала галавой.

— Памятаеце, я перасцерагала Германа ад выхаду з кватэры, але ён не паслухаў... А маё сэрца...

— Ён, уміраючы нават, шкадаваў, што яму не ўдалося падаць свой голас за камуністаў... Дзе ж бы вы яго ўтрымалі?! Я і сам адгаворваў яго, ды ані кажы... І вось... суджана!

— А які ж харошы чалавек!..

Яны не паспелі вайсці да Ізольды ў пакой, як яна выйшла ім насустрач з чорным Германавым гарнітурам на руцэ...

Фраў Гэпнер моўчкі збегала да сябе і вынесла Ізольдзе два шырокія лісты пакуначнай паперы.

— Завярніце, фройлейн Ізольда.

Шапаценне паперы на момант прыцягнула да сябе іхнюю ўвагу.

Праз хвіліну гаспадыня з заслежанымі вачыма глядзела на сходы, па якіх паскоранай хадою спускаліся фройлейн Ізольда з Міколам Альтманам.

— Ах, ах, і які ж быў слаўны чалавек! — спагадліва праказала фраў Гэпнер і зачыніла дзверы.

КАСЬЯН РУЛІН

I

Касьян Рулін, токар па металу, раптам спыніў станок і рушыў да дзвярэй.

— Таварыш Рулін, у чым справа? — пацікавіўся майстар цэха, сурова зірнуўшы ў бок токара.

Той адмахнуўся на отсеб рукою і штосьці мармытнуў сабе ў нос.

— Чакай! Яшчэ няма перапынку...

Токара пераняў не загадны голас майстра, а старшыня заўкома, вясёлы, жыццерадасны Бумберг.

Алтарка, як таварыскі менавалі Бумберга, бег у майстэрню з мэтаю праверкі вырабу пальцаў для трактароў. Непаладкі, нарэшце, зжыліся,— майстар урачыста

давёў гэта старшыні заўкома,— праца наладзілася. Як гара з плеч! Маладзец Алтарка!

— Я да цябе, таварыш Бумберг! — перабіў яго ўзняты настрой Касьян Рулін.

Гутарка пачалася пры дзвярах.

— Маеш справу?

— А тую ж.

— Якую? Не памятаю.

Токар пачырванеў ад злосці. Сплюнуўшы на бок, ён напаўлаянкай выгукнуў:

— Кароткая памяць... Чаму, калі з мяне патрабуецца, ты доўга памятаеш.

З-за бліжэйшага тачыльнага станка данёсся к ім цікаўлівы ўзрок барадача Багатніка.

— Астынь, таварышы глядзяць.

Бумберг змяніў вясёлую міну на сур'ёзны выгляд: яго сабраны ўзрок крануўся Руліных вачэй. Токар не струсіў: яго перакошаны ад гневу твар гразіў старшыні заўкома непрыемнымі сюрпрызамі.

Алтарка ведаў Касьянаву натуру. Яго капрызы не раз выводзілі Бумберга з раўнавагі. Як заўсёды, старшыня заўкома спярша гнуў на сорам. Руліна гэта не прабірала: відаць было па настроі, што Касьян заўзяўся на сур'ёз.

— Кажы прэтэнзію.

— Я патрабую зняць з мяне вылік.

— То не ад мяне аднаго залежыць.

— Вы мне — во тут сядзіцё...

Чорны здаровы Касьянаў кулак грукнуў у месца, пад якім знаходзіцца сэрца. Бадай адначасна другая рука порстка тузанула за клямку дзвярэй, упусціўшы ў цёплую майстэрню густы струмень марознага паветра.

Падаспеўшы майстар цэха адмеціў на старшынёвым твары рысу, якое дагэтуль не заўважваў. І ў постаці Бумберга пружынілася сіла, што ў рэдкіх-рэдкіх выпадках да яе звяртаюцца падобныя Алтарку людзі.

— Прызаві яго да дысцыпліны, таварыш Мурок.

— Фельдфебеляў даўно пагналі к...

Бразнулі дзверы і спынілі сабою справядлівае абурэнне старшыні заўкома ды майстра цэха.

Рулін апынуўся па-за майстэрняй.

— Зноў мо' пра вылік? — павяртаючы ў праход між станкоў, справіўся ў Алтаркі Мурок.

— Бяда з ім ды годзе... Ты правяраў добра, можа гэта не яго брак?

— Вось яшчэ: што за недаверлівасць?

— Тады — без усякіх патворванняў...

— Зрабі раз-другі ўступку — ні ад Руліна, ні ад іншых клопату не абярэшся.

— Ведаю... Гэткіх хлапцоў трэба ўзяць у рукі.

Яны ўважліва правяралі работу станкоў, спраўляліся пра якасць апошняе дастаўкі сталі, аб загартаванасці зубіл. Мурок перадаў старшыні заўкома шаблон, і той прымераў да пяці толькі што выйшаўшых з-пад разца пальцаў.

— Малайчына, Мурок, ты выказаў сваё ўменне і стараннасць.

Майстар задаволена ўхмыляўся: Алтаркава рука, стукаўшая яго па леваму плечуку, казытала нутро. Дзесьці з яго глыбі, з-пад сэрца, узнялася нейкая жывільная струмень і разлілася па ўсёй істоце бадзёрым захапленнем. Майстра пацягнула да непасрэднай, пры станку, работы, ажно ён не ўцярпеў, адціснуў бліжэйшага рабочага ад станка і ў квадранец вытачыў дасканалы палец.

— Каб я сам... Пастаўце мяне, калі ласка, да станка, і я вам...

— Кінь-кінь-кінь... Тваё дзела...

Старшыні паказалі на дзверы, з якіх моўчкі, размеранымі крокамі, з апушчанай галавой вайшоў Касьян Рулін. Не азіраючыся па баках, ён задуменна прайшоў да свайго станка, пастаяў бязрушна і пачаў апранацца. Пару разоў ён зверыўся на гадзінніку, пэўна мяркуючы расцягнуць зборы да гудка. Першая яго нота рушыла токара з месца. Але ўзняты разрух папярашкодзіў яму вольна выйсці з завода. Насупіўшыся, Рулін спыніўся ў дзвярах у той момант, калі Алтарка Бумберг выйшаў да іх з праходу між станкамі.

— Праветрыўся крыху? — нязлосна праказаў ён хмураму, як ноч, токару.

— Гэтым вы мне не прыдасце хэнці да працы.

— Выбачай, калі я цябе пакрыўдзіў... Пры чым жа тут агульная справа?

— А я для вас гной?

— Таварыш Рулін, падумай, што ты гаворыш!

— Мне не трэба тваіх маралаў. Заўтра сам станавіся пры маім станку... Так...

Тут ужо было не да развяг — Алтарка бачыў перад сабою чалавека, з якім трэба гаварыць інакшай мовай.

Зараз Рулін дэманстраваў нядобрымі паводзінамі і выдаваў сябе за шкоднага, беспадстаўнага скаржніка з рвацкім задзёрам.

Алтарка ўпічліва паківаў галавою. Злосць страсянула яго істоту. За дзвярыма майстэрні ён правёў Касьяна суровым узрокам і выказаў наспеўшую думку: — Добры майстар, а з дзівацтвам.

II

Два гудкі, тоўсты хрыпаваты і звонкі тэнаровы, адначасна забранчэлі па шыбах у акне Руліна пакоя. Ніводзін з іх не быў з яго прадпрыемства. Тоўсты належаў трыкатажнай фабрыцы, тэнаровы — гарбарскаму заводу. Няўжо Касьян праслухаў сірэну з «Пераможца»?

Ён прыўзняўся на ложку і зазірнуў у акно: лёгкая шэрань золку разлівалася рэдкаю сталлю. Сціраліся контуры цьмяных прадметаў. Часты тупат рабочых, што спяшалі на працу, выразна аддаваўся ў свежым паветры. Час, калі Рулін звычайна ўставаў: нават сон дзесьці збег.

— Касьян, Касьян! Пара ўставаць!

У жончыным голасе зычэла прыкметная трывога — яна запазнілася будзіць мужа.

— Зараз!

Адказ не падобіўся на заўсёдашні, чаму жонка папярэдзіла:

— Палова восьмай!

— Паспею.

Марцэля дарма нервавала, завіхаючыся з прымусам: вар падстыў, пакуль Касьян сабраўся піць чай. Ён не звярнуў жончынай увагі на гэта: паважна, з роздумам запіваў, вяла жуючы, маслам намазаны хлеб. Ну, чаму ж у яго гэткая павольнасць?

— Я заявіў учора, што на паўгадзіны спазнюся,— астудзіў жончына здзіўленне Касьян.

Але яно вярнулася да кабеціны, калі ён пакінуў кватэру пазней звычайнага мо' на паўгадзіны.

Марцэля пацікавілася на мужаву хаду, глянуўшы ў акно. Касьян ішоў па-інакшаму як цёнгля: ужо яго паходка сведчыла пра штосьці асаблівае. Жонка выйшла ў

двор і праз варотцы паглядала ў бок, куды накіраваўся муж. Заварат адняў з яе ваччу Касьяна, у думках мітусіўся неспакой. Думкі жывахоць нырпаліліся ў галаве, шукаючы няведамых прычын і няясных здарэнняў, пра вошта Касьян упарта маўчаў.

Дзеці перабілі Марцэліну ўвагу; яны, збіраючыся ў школу, засыпалі яе разнастайнымі патрабаваннямі. Цяжка было абяцаць іх выпаўніць, у кожным разе пакупкі яна зробіць. Вось разам з імі пойдзе ў горад і...

На выхадзе з двара дзеці з маткаю стрэлі бацьку: Касьян шпацыровачнымі крокамі вяртаўся дамоў. Марцэля вытарашчыла вочы.

— Ты сёння зусім не пойдзеш на працу?

— Не пайду.

У кабеціны напрашвалася жаданне дапытацца прычыны, але муж схаваўся ў двары, а дзеці цягнулі з сабою.

— Ты нездароў, Касьян? — кінула яна запытанне мужу, няведаючы, ці яно да яго дойдзе.

— Ідзі, куды ідзеш!

Разгневаная, у скрытным хваляванні, Марцэля не магла супакоіцца, гаворачы хлопчыкам пра сшыткі і пеналы, пра чырвоныя гальштукі і канькі. Каб было не бескарысна, яна, бадай, вярнулася б назад. Касьян мусіў бы выкрыць ёй праўду, ды...

Трайма, маці і двое дзяцей, як па ўказцы, азірнуліся назад: трохпавярховы чырвоны мур скарачаў да гоняў паўкіламетровы праход ад дому.

Касьян якраз выходзіў з двара, ды яны не маглі яго бачыць.

Дзеці раздзяваліся ў шырокім і светлым калідоры школы, а Марцэля заносіла пальцам на язык каліва мас-

ла, прабуючы яго якасць, калі Рулін падышоў да няскончанае стройкі новага корпуса «Пераможца».

З-за высокага тына, запярэшчанага надпісамі, неслася бурлівая струмень разнастайных гукаў, свісту, бразгу. У іх злітным, напеўным шоламе, аднак, не магла схавацца выкліканая к жыццю вострым уяўленнем спецыфічная нотка, што спускаў яе новы Касьянаў станок сваім шпаркім вярчэннем. «Хто сёння за ім назірае?»

— Няхай, хто хоць,— перацяў сумлівыя ваганні Рулін і даў волю злачыннаму жаданню. Каб яго арэчавіць — токар ткнуў пальцам у цёмнае акно, за якім мясціўся кабінет Алтаркі Бумберга.— Не быць Касьяну на «Пераможцы».

Надпісы развеялі яго змрочныя намеры; ён падышоў на адгон сажню ад тына і прачытаў:

«Лодыр, бракароб, прагульшчык — агенты класавага ворага!»

Хапала аднэй — яна трапна кранула месца ў Касьянавым нутры, на якім завязаўся ўчарашні намер. Раптам яму зрабілася не то млосна, не то балюча: каб прымеў, ён пераскочыў бы апукаю, праз тын і...

Алтарка вырас у яго ваччу ў жывы папрок. Між літар надпісу мігалі непатрэбныя, злыя думкі, папхнуўшыя Касьяна на ўчынак, які...

Штосьці пераймала прызнанне свае віны. Касьян чужою нядобрай характарыстыкай перабіраў баявыя лозунгі. Ён пасягаў на іх жывое ўздзеянне, намерваўся выняць для спрэчкі коўзкія аргументы, як знянацку хтосьці тузануў яго за рукаў.

Касьянава постаць адказала нервовым уздрыгам. Рулін знячэўку выбачыўся:

— Калі ласка!

Лейзар Шамес, яго сусед па рабоце, здзіўлена паглядзеў на таварыша.

— Ты ж чаму сёння не на працы?

— Не хачу.

— Усяго і матываў?

— Толькі.

Лейзар упічліва замармытаў:

«Рулін забываецца — ён недаацэньвае становішча».

— Ці не забыў ты дэкрэта аб прагульшчыках?

Чырвоныя вішні пракаціліся Касьянавым тварам.

— Памятаю... Але заводскія парадкі...— Наступны момант знізіў і змякчыў яго жорсткі тон: — Разумееш, Лейзар, са мною нячэсна паступілі. Ты ж мяне ведаеш: калі я зрабіў якую шкоду? А гэта здарылася проста міжволі... і з бюджэту трыццаць рублёў... Падумай, таварыш Шамес!..

— Трапляецца, ніц не парадзіш.

— Альбо завод збанкрутаваў бы, каб мне даравалі? Ды, ведаю, тут Алтарка зубы точыць на мяне...— Рулін стаў так, каб пераняць Шамесу дарогу. Кожны Лейзараў поверт выклікаў Касьянаву вострую настарожлівасць.

— Ты ў гэтым памыляешся. Спусціць табе за псуту, вольную ці знарочыстую,— ні Алтарка, ні ўвесь склад заўкома, ні бюро парткалектыву — не могуць... ды не маюць права. Падумай сам, што на гэта скажуць Шалаі ды Рыбнікі, гэтыя заўзятыя бракаробы? Як рэагавацьме наогул увесь цэх?

Шамесавы довады панталыжылі Рулінавы меркаванні. Касьян не мог уявіць іх устаноўкі ды сэнсу. Няясным паказалася яму Лейзарава пазіцыя: сусед і таварыш, выходзіла, таксама схіляўся на бок Алтаркі. Няўжо?

Рулін прыкусіў язык; яго думкі мігам спляталіся ў глухі вузел і аднялі на момант мову. Лейзар Шамес бесперашкодна зрабіў пару крокаў ад Касьяна.

— На адну хвілінку!

— Зараз вярнуся.

— Я не буду чакаць... Скажы, Лейзар, хто працуе на маім станку?

— Ах, я забыў сказаць: Плошкін... і, сукін сын, зламаў пару шасцяронак... Гэта з-за твайго прагулу,— кіўнуў пальцам Шамес.

Касьян Рулін не паспеў выказаць вострай лаянкі, якая напорыста праціскалася ў горле, як Лейзар схаваўся ў будынку ІТР.

З табельнае выйшла трое рабочых: усе яны мо з хвіліну глядзелі ў Касьянаў бок. Стаяць ад гэтага яму аднаму пад тынам, разглядаць завучаныя, прайшоўшыя ў нутро сваім лёзам надпісы, было яшчэ горш ніякавата. Безнамерна і бязмэтна ён сарваўся з месца і накіраваўся ўгору па вузкай завілай вуліцы. Беспадстаўная крыўда на Бумберга хапалася за яго пачуцці.

III

«Марцэля з Бронісем Папяровічам?»

Касьян не памыляўся — то былі яны. Замуляла едкая прыкрасць. Ці ж можна сумнявацца, што гутарка ідзе пра яго? Марцэля неспакойліва верціцца на месцы, а Броніс раз за разам сцвярджальна ківае галавою.

«Не варта пападаць ім на вочы».

Касьян вярнуўся на левую панель і павярнуў у завулак, які выводзіў на прыгараднае ўзвышша. Пакуль ён апынуўся на месцы, адкуль можна было назіраць бага-

тую панараму ваколічных будынкаў і крыху ўправа чатыры шэрых карпусы «Пераможца», Марцэля атрымала ад Броніся поўную інфармацыю пра мужа.

— Яго на рабоце сёння не было,— паведамляў занепакоенай жонцы Папяровіч.— Я наведваў заўком, і Алтарка Бумберг пагражаў яму нецікавымі рэчамі. Бач, гэта ж прагул...

— Разлічаць, чаго добрага? — дазнавалася Марцэля, тут жа дакараючы Касьяна: — І што яму ўпала ў галаву! Звар'яцеў чалавек, ці якое ліха. Крый чаго... Хадзіў-хадзіў дзень у дзень, акуратна, а гэта... прагул!..

— Так, зараз... ды ніколі... прагулам не патвораюць. Тым болей, што нашаму брату рабочаму пара самому разумець, на каго і дзе ён працуе. У Касьяна часамі вырываецца непатрэбная вольнасць...

— Але, але... братка мой, каб ведаў, колькі разоў я вымаўляла яго дзяцінства... Бывае — паслухае, а гэта — украдкі... жа-арты-і, не пайсці на працу!.. Няхай бы ўжо гэты вылік... за ўсяголаў ён... А каб пакралі з хаты, ці, крый чаго, іншае няшчасце? У жыцці ці ж не бывае?

— Дарэмна ён пайшоў на гэта... Не хвалю Касьяна... Ды, якраз, вазьмі, Плошкін — звіхні станок, новы, як лялька...

— Што-а ты кажаш, што-а ты!.. Броніська, прашу цябе, калі дойдзе справа да дрэннага — уступіся... прашу — уступіся.

Броніська Папяровіч даў Марцэлі няпэўную абяцанку, і яна няўсцешанай пайшла да сябе. Кабета туліла пад жоўтым кажушком уразенае сэрца, і думкі рэялі, як разварушаныя пчолы.

Касьян, Касьян!

Перад заходам у двор Марцэля праверыла абодвы

канцы вуліцы — мужа не відаць. «Дзе ж ён? Як жа паведаміць яму пра станок, выхвалены ім, як любае дзіця?»

У гэтым пункце былі лішнімі Марцэліны хвалянанні: казаць ужо не патрабуецца. У гэтыя хвіліны станок займае і Касьянавы думкі. Ахаяны, праверaны, прынакрыты мяшком, ён блішчэў у Руліным уяўленні, як звычайна ў сапраўднасці. Точны ход, падмазаныя трубкі, спружынкі і вінцікі. Пруткі ўтрым зубіла; роўны, гладка сшыты рамень. А пасля Плошкіна? «Ы-эх-з...» Іскраю бліснула рашучасць: зараз жа вярнуцца ў майстэрню, адштурхнуць наймацней недарэку Плошкіна і... дзесяць, дваццаць, трыццаць, наўзабой, суцэльным ланцугом тачыць-тачыць беззаганныя пальцы... «Бач, трактары чакаюць. У МТМ кіпіць праца па рамонту. Вясенняя сяўба, уборка чакаюць спраўных, абноўленых машын, а я...»

Ногі не чакалі вялення рушыць з месца. Касьян паскоранымі крокамі змяраў няроўны завулак. Перад ім стаяла тыльная сцяна якогасьці хлява, калі ён уздумаў яшчэ раз зірнуць на высокі комін «Пераможца». Дарма — праз паўгадзіны ён апыніцца перад табельнай. Не пойдзе да Алтаркі — на што? — накіруе праўцом у такарню і без усялякага попыту — зоймецца точкаю.

Але там, адкуль надовечы ўгледзеў жонку з Папяровічам, Касьяна напаткаў гудок. Не абедзенны, а вяшчаўшы пятую гадзіну. Ён прыпыніўся ў нерашучасці, пасля павярнуў на кватэру. Нацягнутыя нервы не абяцалі нічога добрага, і першае запытанне Марцэлі ледзь не выклікала буру. Касьян не мог бы вытлумачыць сабе, што за акалічнасць ацяла яго душэўную завостранасць.

— Не працаваў, ведаеш,— не горда, а ўнізліва адпавеў ён жонцы.

Кабеціна пашкадавала мужа і замест ушчунку кінула яму едкую заўвагу:

— Не так ты зрабіў, як трэба, не так. Прагул — гэта пляма... чорная пляма...

— Маўчы, я можа заўтра выпраўлю свой учынак...

— Каб жа хоць выправіў, а як ды...

Касьян спыніў жонку крутым махам рукі, але не спыніў яе сумнення. Яна моўчкі, сціскаючыся, частавала яго незаробленай вячэрай. Ён еў з раздумам, далёка без той заўзентай гардлівасці, з якою пераступіў парог учора вечарам.

«Праўда»...

Прызнанне ўпіралася ў якуюсьці цвёрдую сцяну.

«Яшчэ ці ж праўда?»

Выйсця не было — жаднай светлай прагалінкі, якая б легла на яго апраўданні.

«Алтарка, ён...»

І дзіва — доўгі шнурок брыдкіх выбрыкаў расцёгся ў шэрань мінулага.

«Алтарка не вінаваты, не...»

Старшыню заўкома змяняў майстар цэха.

Чаго ён учора займаздароў да яго прыстаў? Заўсёдашні негавар, маўчун, на гэты раз Мурок выказаў сябе...

Касьян неўраўнаважаным паклаўся спаць двыма гадзінамі раней ад звычайнага.

IV

Броніс Папяровіч з Лейзарам Шамесам пакінулі Касьяна Руліна перад акном заўкома і схаваліся ў калідоры табельнай. Касьян нават чуў, як таварышы павесілі, бразнуўшы, жоўтыя, круглыя нумаркі. І стук варот

у майстэрні быў той жа, глухі і мяккі. І посвіст пушчанай трансмісіі. Далей-далей заверцяцца станкі, забрашчыць лябёдка, зашмаруюць напільнікі. Следам пачнецца тое, што завецца працаю, вядомай ды зразумелай Касьяну, але ўжо, здаецца, чужаватай, няласкавай.

Годзе!

Касьян рашучым рыўком зняўся з месца і апынуўся ў чатырохкутным сумнаватым пакоі. Трое чалавек займалі свае сталы: па левую руку машыністка, направа — рэгістратарша, перад ім — старшыня заўкома, Алтарка Бумберг. Жанкі паднялі вочы на Руліна і мігам апусцілі, як нічога не бывала. Алтарка пісаў, мэрам не заўважаючы Касьяна.

— Добры дзень, таварыш Бумберг!

— А-а!

Прыветнасць у голасе абяцала невядомае.

— Я ўчора зрабіў...

— Дрэнна-дрэнна зрабіў, таварыш Рулін. Наракай на сябе. Ты аднёсся да завода, да нашага, савецкага прадпрыемства, як да свайго ворага. Хоць ты і маеш шмат заўваг за сваё дзівацтва — усё ж я не чакаў ад цябе апошняга ўчынку. Ніхто не чакаў. А калі праведае калектыў у цалку...

Алтарка пісаў і гаварыў. Яго роўны вымераны ўзрок свідраваў Касьянавы прыжмураныя, сарамлівыя вочы.

— Што ж...

Рулін адчуваў сваю неправату, але чакаў слова, намёка, морга Бумбергавых веек, хоць чаго выбачлівага, абы хоць каліва адпусцілася пружыністасць нерваў.

— Нічога... Ты разлічаны з завода...

— Таварыш старшыня, дайце рады... Няўжо вы ба-

чыце ва мне ворага? Дзесяць гадоў беззаганнае працы, а гэта за адзін дзень прагулу...

— Злоснага прагулу, не забудзь. У дадатак — твая віна ў псуце станка... Вучыся, таварыш Рулін... Каму-каму, а табе пара агойтацца. Табе даравалі тваю капрызлівасць, шкодную і дзікую. На твае гутаркі махалі рукою — а мо' то хвілінны, пераходны настрой. Сапраўды ж вунь куды яно закацілася! Прыходзь за разлікам...

Старшыня заўкома кінуў пісаць і ўпарта глядзеў на Касьяна. Гэта скоўвала токараву волю і мярцвіла яго рэч. Пачуццё гнала словы, але роздум не знаходзіў у іх патрэбы. Спакойны выгляд Бумберга наўрад ці кранула бы хоць што. Ён гаварыў Руліну не ад сябе: у яго адказе злілася агульная думка трыкутніка. Важкія калючыя сказы перадавалі прагульшчыку адносіны да яго завода, майстэрні, станка — жывога, складанага механізма, на якім ляжала высокае прызванне багаціць дасягнутыя поспехі сацыялістычнае стройкі.

Касьян Рулін выйшаў з памяшкання заўкома разбітым, абяззброеным, нячэмным. Ногі не паслухалі прайсці дзесятак сажняў да кабінета сакратара партналектыву. Напамінак аб дырэктару гаварыў пра бескарыснасць яго наведаў.

Бальнейшай аставалася дарога на кватэру. Цэлы кіламетр — а вось яму ўсплыве збавіцельная думка і дасць палёгку. А Марцэля? Чуллівае сэрца! Ён вернецца і скажа: цалкам віноўен — здурнаваў. Даруй, жонка!

На паўдарозе Касьян хапіўся за ўважлівыя прычыны, якімі апёруе жыццё.

Бывае... Што ж... Мацвей Крупенік?

Таварыш-гарбар весела прывітаўся.

— Ты, я бачу, сумуеш аб нечым?

— Справы не вяселяць.

— Якавы?

— Разлічылі з завода.

— Разлічылі з завода, за што?

— За прагул.

— Гэта ўжо нецікава... За прагул! Скажы мне, будзь ласкаў, што ж табе надало ў гэткай форме закапрызіць? Не чакаў, таварыш Рулін, не спадзяваўся ад цябе.

Касьян не рымсціўся на месцы; усярэдзіне бушавала атрутлівая злосць; узрокі апускаліся долу. Падбівала да апраўдання, ды на яго не хапала падстаў, грунту. Ногі стаялі няцвёрда — хістка.

— Вылік, разумееш, за няма нішто... Упартасць старшыні заўкома, ці пом...

— Так-такі і ўпэўнены ва ўсё гэта?

Супроць Крупенікавай сур'ёзнасці ў тоне і ў выглядзе да холаду спакойнага твару — цяжка рабілася ўстаяць на месцы. Адказу нельга было сфармуляваць. Касьян маўчаў.

— Прагул — зброя класавага ворага. Ці ж можна, пасудзі сам, дэманстраваць падобнымі сродкамі! Мы... рабочы клас... на чале з нашай мужнаю партыяй... мы будуем, пакладаем усе свае старанні на хутчэйшае ажыццяўленне сацыялізма, а другія... і ты з імі... знаходзіш дзёрзкасць прагульваць... Га-а? Скажы мне, якавы гэта прыклад менш устойлівым таварышам? Або ты думаў пра гэта? Не хвалю, н-не-э, таварыш Рулін. Маракуй на сябе...

— Мацвей... Таварыш Крупенік, я не меў намеру дэманстраваць... я...

Няпраўда туга падавалася афармленню. Касьян ад-

ступаў няўмела, бо чуў ужо на сэрцы дакорлівае нагняценне.

У разгубе ён не пачуў кінутага яму Мацвеем развітання. Крупенік быў на адгоне да дзесяці сажняў, калі Рулін скмеціў яго адсутнасць. Пакінутае гарбаром уражанне на Касьяна няўзрочна цiснула яго, як жалезным абручом, трымаючы на месцы. З натугай рушыўшы ісці, ён адчуваў непераможны цяжар. І празрысты адвячорак завесіўся смуглым мігатлівым вэлюмам.

Касьян да самае кватэры не ўлавіў ніводнае выразнае, закончанае думкі. Востры Марцэлін упік каўзануў між яго ашаломленага вушшу.

— Кажы ж, га, Касьян, цябе зволілі? — пераказала яна запытанне.

Навошта было шавяліць вуснамі ды варочаць языком, каб сказаць тое, што льга зразу прачытаць на твары? Нехлямяжы мах рукі вытлумачыў усё.

— Ай-ай, яй! Касьян, Касьян! Што ты сабе нарабіў!

Ясна. Руліну не аставалася спадзявацца на патворанне свайму выбрыку. Нельга таксама ўсіх западозрыць у зговары супроць сябе. Вінаваты...

Адбыўшы запознены абед як фармальнасць, ён моўчкі сеў за напісанне ліста ў заўком.

«Дарагія таварышы!»

Далей не знаходзілася слоў на пажаданы сказ. Бач, гэтым сказам трэба пераналастроіць Алтарку Бумберга і даць яму зразумець праісцінную падаплёку свайму ўчынку. Вылік не павінен фігураваць. На адкрытую душу!

«Я вінават. Я вінават, па-першае, таму, што свае прыватныя інтарэсы пераважыў над агульнымі. Я вінават, па-

другое, чаму пайшоў на гэткі дрэнны ўчынак, як прагул. Я не вырабіў пяцьдзесят штук пальцаў і затрымаў папраўку некалькіх трактароў. Я страціў дзень, якога не вярну. Праз мяне звіхтавалі станок... Мой цяжкі праступак... паводзіны горшага рабочага... учынак зрыўшчыка... Я стаў на варожы шлях...

Дарагія таварышы!

Запэўняю заўком, парткалектыў, усю заводскую грамадскасць — што гэта я пакрыю... згладжу... выпраўлю... Верце мне, як чэснаму пралетару. Вярнеце ў майстэрню... Да майго станка, да «Камсамольца». Бывайце.

Токар Касьян Рулін».

Напісанае начорна было перапісана начыста. Змест не даваў усяго, што хвалявала Касьяна, але ён чуўся бязмоцным пасіліць шчырасць заявы. Нават адрас з двух слоў ледзьве ўлажыўся напісаннем у цэлую гадзіну. І калі заява апынулася ў шэрым канверце, Касьян палічыў сябе вольным, каб легчы спаць.

V

То быў час, у які сыходзяць апошнія хвіліны сну. Яшчэ квадранец, яшчэ некалькі момантаў, і пачнецца ўставанне. Па ціхім гарадскім вуліцам і завулкам зашнуруюць сотні і тысячы рабочых. Загрукацяць у звонкім паветры клапатлівыя крокі ног. Ахопленыя працоўным уздымам і пільнаю акуратнасцю, заспяшаць у бок фабрычных ваколіц бадзёрыя будаўнікі новага, сацыялістычнага жыцця. Жывымі, рэзвымі струменнямі пальюцца ў адчыненыя вароты заводаў і фабрык кіраўнікі станкоў, распальнікі печаў, слесары, малатабойцы, катляры, аўта-

геншчыкі. Рэзвыя сірэны адкрыюць разгойданы рух творчае працы. Пачнецца дзень...

Касьян Рулін адзінотным парушаў перадабудную цішу, спяшаючы к заводу «Пераможац». Наўсцяж кіламетру ніхто не стрэўся яму на дарозе. Вартавы міліцыянер, выткнуўшы з прызаводскай будкі голаў, быў першым, хто ўгледзеў Касьяна.

— Ты куды?

— На працу... Але я пачакаю таварыша... Шамеса.

Міліцыянер узяў яго на вока. Касьяну рабілася ніякавата, не таму, што за ім назіраюць. У яго нутры згрудзіўся ком трывожлівых адчуванняў. Ён неўтрапёна тупаў два-тры крокі наперад і стольні ж назад. Гэта былі жорсткія хвіліны кандэнсацыі адказнага рашэння. Адно штосьці штурхала токара на спатканне з Алтаркам Бумбергам тут во, на вуліцы, на вачах міліцыянера. Другое, больш памяркоўнае, радзіла з'явіцца да старшыні заўкома ў кабінет і спакойна падаць яму заяву.

Правая рука ўпэўнена трымала жорсткі канверт. Змест заявы не выклікаў сумнення. Толькі б хутчэй яна стала вядома каму след. Няхай бы той Алтарка на сённі прыспяшыў сваім прыходам. Так доўга яго няма!.. Ды нікога няма. Касьян гатоў быў западозрыць увесь рабочы калектыў у фармальных адносінах да працы: няйначай з'акурацірь к гудку. Перахаўкне другі, калі...

Ён прагаварыўся: з-за рогу заводскага тыну выйшла першых трое рабочых. Яны прайшлі міма яго, амаль не зірнуўшы. Чаму? Ласне ім вядома, з кім маюць справу? Напэўна! Прагул кваліфікаванага стажнага токара ўжо вядомы ўсяму заводу. Каму ён, Касьян, цяпер цікавы?

Каб гэтага не паўтарылася, Рулін адышоў да рагавога будынка і стаў пры сцяне. Рабочыя, што пацяклі з усіх

канцоў, раздрабілі яго ўвагу. Гледзячы ўправа, ён прапусціў Лейзара Шамеса, Плошкіна, майстра Мурка. Добра, што яны яго не прыкмецілі! А калі знарок?

Тыя хаваліся ў варотцах табельнае, калі Касьяну заруціла іх аклікнуць. Вокліч ужо дасяг кончыка языка, ды замёр — ён аддумаў.

Будзе час. А цяпер... Напэўна, заўкомаўская машыністка накіравала ў памяшканне заўкома. Латва! Касьян пойдзе за ёй і паложыць на Бумбергавым стале заяву. Манеўр спадабаўся.

Праз дзесяць хвілін гэта было зроблена. Машыністка нават і не заўважыла, што ён быў у памяшканні: яна ў гэты момант перабірала паперы за шырокімі дзверцамі кніжнае шафы. Ды рэч не ў тым — Касьян не хаваўся. Наадварот, яму здавалася, што тупацеў даволі гучна. Хацелася, каб на калідоры ці на ўсходах напаткаць Алтарку, або яшчэ лепш — сакратара парткалектыву. Ніхто не стрэўся.

«Пайду ў майстэрню і стану за працу».

Тлумачэнняў і матываў гэтаму раптоўнаму рашэнню Рулін не шукаў. Ён быў рад яго нараджэнню і хапіўся, як за знаходку. Можа дзякуючы напорнай упэўненасці, Касьян гладка прайшоў табельную, заводскі двор, усю даўжыню такарні і незаўважаным апынуўся пры станку.

Рукі порстка забегалі па папярэдняй каробцы, завярцелі шасцяронкі, прарэвізавалі заціск разца. Усё было ў спраўнасці — нехта, відаць, паспеў наладзіць станок. Добра! Ён першым уставіў кавалак сталі для пальца і першым закруціў станок.

— А гэта што? — пачуў Касьян з-за плеч пры першым завітку стружкі. Следам на правай лапатцы лёг якісьці цяжар.

— Не перашкодзіць! — гукнуў ён.

Плошкін — то быў Плошкін — голасна зарагатаў.

— Пусці!

— Убірайся, кажу. Станок мой і пакуль цэлы...

— Пусці, кажу табе.

Знянацкі штуршок збіў Касьяна з месца.

Пры суседніх станках насаражыліся.

— Т-ты!!.

Хто глядзеў у іх бок, бачыў, як перад Плошкіным тварам мігнулася рука з абрубкам сталі ў жмені.

Наступная хвіліна суліла розныя нечаканасці, але іх пераняў падбегшы Мурок.

Майстар, аднак, чакаў не таго, што ўгледзеў: ён быў ашаломлены, заўважыўшы перад сабою ў спецхалаце Касьяна Руліна.

— Ты ж хіба Касьян?.. якім чынам?..

Мурок адвёў руку.

— Я цябе не дапушчу да працы, таварыш Рулін...

— Чаму? Не перашкодзь, прашу.

— Табе вядома, паважаны...

— Мне невядома...

— Станавіся, Плошкін, пры станку.

Рулін загарадзіў станок.

— Пазаві старшыню заўкома.

Мурок апаў у настроі, махнуў рабочым, каб тыя не адцягалі ўвагі на інцыдэнт з Касьянам, і выбег з майстэрні. Плошкін стаяў у нерашучасці і ў невядомасці.

Рулін устаўляў другі палец для точкі.

Разец удала рысаваў белую палоску, уючы далікатную спіраль гнуткае стружкі. Да дзіву плаўка хадзілі шасцяронкі. Касьян лагодна сачыў за працэсам точкі. Першы палец выйшаў дасканалым. Другі...

У варотах паказаўся Алтарка Бумберг: Рулін інстынктыўна пачуў яго з'яўленне ў майстэрні і трывожна азірнуўся. Старшыня нёс у руцэ разгорнуты лісток паперы — ясна, яго, Касьянава, заява.

— Таварыш Рулін, хто табе дазволіў самаўпраўна ісці ў майстэрню? Кінь станок!

Касьян сабраў усю сваю шчырасць і выліў яе ў свой адказ старшыні заўкома.

— Я хачу апраўдаць сваю віну.

— Гэткім парадкам?

— У ім няма ні чорных хітрыкаў, ні злых намераў.

— Пойдам да таварыша Плотніка ў бюро парткалектыву.

— Я прашу адлажыць на абедзенны перапынак. За гэты час я вытачу дваццаць пальцаў. Станок так добра працуе!

Алтарка Бумберг не мог скрыць таго, чаго Касьян Рулін прагна чакаў, пачынаючы з ранняе раніцы, і адвярнуўся да станка.

Старшыня заўкома пераззірнуўся з майстрам цэха і, адступіўшы на тры крокі ад Руліна, праказаў дырэктыўна:

— Не чапай яго — няхай працуе. Зрабіўшы праступак, ён умеў яго прызнаць і выправіць.

КАМЕНТАРЫІ І ЗАЎВАГІ

Большасць апавяданняў, якія змешчаны ў гэтым зборніку, напісаны Цішкам Гартным у 20—30 гг., калі арфаграфічныя нормы ў асноўным грунтаваліся на «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча, выдадзенай яшчэ ў 1919 г. Гэтыя нормы ў многіх адносінах былі не дасканалымі. Узнікшая, напрыклад, у выніку асіміляцыі мяккасць зычных перадавалася напісаннем мяккага знака (зьбег, сьлед, есьці, жыцьцё). У словах іншамоўнага паходжання перадавалася мяккасць «л» (філёзофія, лёкомотыў, рэглямант), цвёрдасць зычных перад галоснымі пярэдняга рада характэрная для іншых моў (манэўр, фэйерверк, пропозыцыя) і г. д. Прыведзеныя тут прыклады ўзяты з апавяданняў Цішкі Гартнага.

Відавочна, што такое напісанне не адлюстроўвала асаблівасцей жывой народнай мовы і таму ў пэўнай ступені было штучным. Гэта быў перыяд станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы. Тады не былі яшчэ ўсталяванымі і словаўтваральныя сродкі. Шмат якія словы пісьменнікі ўтварылі па іх уласнаму густу

і жаданню. Так, Гартны замест суфікса назоўніка «-нік» ужывае «-ач» (наведвальнік — наведывач), замест суфікса якаснага прыметніка «-ов-» выкарыстоўвае два суфіксы «-ав-» і «-іт-» (талковы — талкавіты), у дзеяслове 3 асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу ў слове «дырыжыруе» (па паходжанню французскае) суфікс «-ыр-» апускае і атрымоўваецца штучная форма слова «дырыгуе».

Цішка Гартны памёр у 1937 г. Калі б быў жыў, несумненна, што пры падрыхтоўцы да перавыдання сваіх твораў ён унёс бы пэўныя тэкставыя папраўкі, формы асобных слоў і словы цалкам, якія нам уяўляюцца архаічнымі (гасподы, башта), дыялектнымі (панырпаліць, цураха), неалагізмамі, што не прыжыліся ў літаратурнай мове (ашашованы, трапунковае начальства), былі б заменены літаратурнымі. Змянілася б і канструкцыя некаторых сказаў і словазлучэнняў, праясніўся б іх сэнс. Замест «...ён пачуў сябе больш уверана ў дадатны канец» Гартны, мабыць, напісаў бы цяпер «...ён адчуваў сябе больш упэўненым у станоўчым вырашэнні пытання». Замест «...пара ўзыйсці на вышэйшую ступеню» было б напісана, думаецца, «...пара ўзыйсці на вышэйшую ступень». Інакш бы пабудаваў Гартны і такія сказы, як «Бліснуўшы перад ім вобраз Сымона Кошыка адцягнуў зашмаргу задумаў; Раптоўна прайшоўшым гулам сход кампенсаваў і гэту Яўсееву прапазіцыю; У яго з самага ранку, толькі што прачнуўшыся, склаўся гатовы план вызыску грошы к святам» і г. д.

Тады, безумоўна, было б значна менш і папрокаў аўтару за празмернае ўвядзенне ў літаратурную мову дыялектызмаў, за самабытнае словаўтварэнне і «за цяжкі кніжны сінтаксіс».

Але пры ўсіх моўных недахопах мы павінны адзначыць, што лексіка і фразеалогія апавяданняў Цішкі Гартнага багатая і цікавая. Яна народная ў самым шырокім сэнсе гэтага слова.

Есць у Гартнага і сказы, якія гучаць па-народнаму. Вось некаторыя ўстойлівыя словазлучэнні, прыказкі і прымаўкі, якія мо-

гуць служыць прыкладам гэтага: вокам не кінуў, узяў на вока, тачыць зубы, на яго цураха, прыгнала нядобрая, учапіўся рукамі і нагамі, першы блін камяком, накінуліся з пенай у роце, аброць вам на язык; пакуль жаніцца — загаіцца, чалавек — не жалеза, спакусы многа ўсякае і г. д.

У тыя гады не была яшчэ дасканалай і друкарская практыка. Аб гэтым сведчаць разнастайныя памылкі, якія знаходзім у творах, што ўвайшлі ў гэтую кнігу («елкі» замест «енкі», «пазнаў» — «пазваў», «Платонавічам» — «Платовічам», «паяснілі» — «паясніла», «Гарбусь» — «Габрусь» і г. д.). Там, дзе былі сумненні ў правільнасці напісання або формы тых ці іншых слоў, даводзілася зверыць іх з напісаннем і формай у іншых выданнях гэтага твора.

Апавяданні, якія тут змешчаны, пададзены па сучаснаму правапісу, заўважаныя друкарскія памылкі выпраўлены.

Значэнні незразумелых слоў вытлумачаны ў большасці згодна іх значэння ў кантэксце.

Апавяданні размешчаны ў такой храналагічнай паслядоўнасці, як яны з'яўляліся ў друку.

Апавяданні «Лайдак», «Дойдзем, сынок», «Трэскі на хвалях», «Прысады», «Гаспадар», «Смерць Германа Васэрмана» ў бягучым годзе рускімі пісьменнікамі перакладзены на рускую мову і выдадзены асобнай кнігай пад назвай «Хозяин» (Гослитиздат, Москва — Ленинград, 1962). Пасляслоўе да кнігі «Хозяин» напісаў С. Александровіч.

«Лайдак». Стар. 21. Друкуецца па Збору твораў, т. II, БДВ, Мінск, 1929, стар. 12—17.

Мяркуецца, што апавяданне напісана ў дакастрычніцкі час. Упершыню апублікавана пад назвай «Распуснік» у газ. «Дзянніца», Масква, 1918, № 7. Пад назвай «Распуснік» яно было перакладзена Д. Снежкам на мову эсперанта і змешчана ў газ. «Heroldo de Esperanto», 1929, № 17, якая выходзіла ў гор. Кёльне.

Пад назвай «Лайдак» апавяданне змешчана ў кнізе «Трэскі

на хвалях», Мінск, 1924, стар. 9—13; потым у «Выбраных апавяданнях» (1926), у зб. «Прысады» (1930).

У 1962 г. гэты маленькі твор перакладзены на рускую мову (гл. зб. «Хозяин», стар. 133—137).

«Дзянніца» — першая савецкая газета на беларускай мове — орган Беларускага нацыянальнага камісарыята пры ўрадзе РСФСР. Першы нумар газеты выйшаў 1 сакавіка 1918 г. у Петраградзе. Рэдактар — З. Жылуновіч.

Потым рэдакцыя газеты пераехала ў Маскву. 6 красавіка 1918 г. у Маскве выйшаў шосты нумар «Дзянніцы». Да 23 нумара рэдактарамі газеты былі З. Жылуновіч і І. Пятровіч. З 24 нумара газету рэдагаваў друкарскі аддзел камісарыята, а з 40 нумара — рэдакцыйная калегія.

Апошні, 49 нумар «Дзянніцы» выйшаў 3 снежня 1918 года. У «Дзянніцы» ўпершыню ўбачылі свет шмат якія вершы, байкі, фельетоны, апавяданні, артыкулы Цішкі Гартнага.

Велікодная каробка. Стар. 28. Друкуецца па Збору твораў, т. II, БДВ, Мінск, 1929, стар. 18—28.

Упершыню надрукавана пад назвай «Іх свята» (Велікодны сказ) у газ. «Дзянніца», Масква, 1918, № 11.

Потым перавыдавалася ў зб. «Трэскі на хвалях» (1924), «Выбраныя апавяданні» (1926).

Штрэйкбрэхер. Стар. 41. Друкуецца па Збору твораў, т. II, БДВ, Мінск, 1929, стар. 85—98.

Упершыню надрукавана ў газ. «Дзянніца», Масква, 1918, №№ 40, 41, 42. Потым змяшчалася ў кнізе «Трэскі на хвалях» (1924).

Ёсць падставы меркаваць, што апавяданне напісана ў дарэвалюцыйны час. Магчыма, што ў ім аўтар выкарыстаў «Дзённік рабочага», які ён вёў у 1907—1908 гг., калі працаваў гарбаром, і ў якім зроблены запісы аб ходзе адной забастоўкі ў гарбарнай майстэрні.

Дойдзем, сынок. Стар. 58. Друкуецца па Збору твораў, т. II, БДВ, Мінск, 1929, стар. 47—51.

Упершыню надрукавана ў газ. «Савецкая Беларусь», 1920, № 3, пад псеўданімам Шчыры.

Потым змяшчалася ў кнігах «Трэскі на хвалях» (1924), «Выбраныя апавяданні» (1926), «Прысады» (1930).

Апавяданне «Дойдзем, сынок» было перакладзена на чэшскую мову вядомым чэшскім прафесарам Ф. Ціхім з Браціславы і надрукавана ў літаратурным дадатку да газ. «Rude Pravo», 1929, № 6, і ў дадатку да чэшскай газеты «Obrana», 1929, № 17, якая выходзіла ў Нью-Йорку.

У 1962 г. перакладзена на рускую мову (гл. зб. «Хозяин», стар. 28—31).

Трэскі на хвалях. Стар. 64. Друкуецца па Збору твораў, т. II, БДВ, Мінск, 1929, стар. 172—215.

Упершыню апублікавана ў часопісе «Полымя», 1923, № 3, 4, стар. 21—56; потым друкавалася ў зборніку «Трэскі на хвалях» (1924).

Апавяданне перакладзена на рускую мову і ўвайшло ў аднайменны зборнік «Щепки на волнах». Рассказы. Л., Прибой, 1928.

Пазней апавяданне было перакладзена на ўкраінскую мову і ўвайшло ў аднайменны зборнік «Тріски на хвилях». Оповідання. Харків, «Книгоспилка», 1930.

Гэты твор перакладаўся і на польскую мову.

У 1962 г. апавяданне зноў перакладзена на рускую мову (гл. зб. «Хозяин», стар. 94—132).

Свае бліны. Стар. 117. Друкуецца па зборніку «Гаспадар», БДВ, Мінск, 1930, стар. 53—90.

Упершыню апублікавана ў кнізе «Прысада», БДВ, Мінск, 1927, стар. 161—187. Датавана: «Мінск, 1-XII-26».

У 1929 г. апавяданне перакладзена на польскую мову.

Прысады. Стар. 151. Друкуецца па зборніку «Прысады», БДВ, Мінск, 1930, стар. 9—33.

Упершыню змешчана ў часопісе «Полымя», 1925, № 4, стар. 3—17, потым друкавалася ў зборніку «Прысады» (1927, 1928, 1930).

У 1962 г. перакладзена на рускую мову (гл. зб. «Хозяин», стар. 138—155).

Гаспадар. Стар. 174. Друкуецца па зборніку «Гаспадар», БДВ, Мінск, 1930, стар. 9—52.

Упершыню апублікавана ў часопісе «Полымя», 1928, № 1, стар. 19—42.

Апавяданне перакладзена на ўкраінскую мову. «Господар». Оповідання. Харків — Київ, «Література і мистецтво», 1932.

У 1929 г. твор перакладзены на польскую мову.

У 1962 г. апавяданне выдадзена на рускай мове (гл. зб. «Хозяин», стар. 188—217).

Смерць Германа Васэрмана. Стар. 213. Друкуецца па зборніку «Гоман зарніц», БДВ, Мінск, 1932, стар. 269—298.

Упершыню апублікавана ў часопісе «Маладняк», 1930, № 8—9, стар. 3—25. Датавана: «14.V.30, Мінск».

У 1929 г. твор перакладзены на польскую мову.

У 1962 г. перакладзены на рускую мову (гл. зб. «Хозяин», стар. 277—303).

Касьян Рулін. Стар. 252. Друкуецца па часопісе «Полымя рэвалюцыі», 1933, № 7, стар. 84—97, дзе апавяданне было змешчана ўпершыню.

ЗМЕСТ

Гартны, Цішка.

Выбраныя апавяданні. Мінск, Дзяржвыд. БССР, 1962.

Бел 2.

На белорусском языке

Цишка Гартный (Дмитрий Федорович Жилунович).

ИЗБРАННЫЕ РАССКАЗЫ

Государственное издательство БССР
Минск 1962

Рэдактар О. Крайко
Мастак Н. Шырокаў
Мастацкі рэдактар Л. Прагін
Тэхнічны рэдактар І. Беленькая
Карэктар Р. Мяцеліца

АТ 15501. Здадзена ў набор 4/VII 1962 г. Падп. да друку 22/X-1962 г. Тыраж 6 000 экз. Фармат 70×108 1/32. Фіз. друк. арк. 8,75. Ум. друк. арк. 10,99. Уч.-выд. арк. 9,8. Зак. 1184. Цана 46 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа
Галоўвыдата Міністэрства культуры БССР,
Мінск, Чырвоная, 23.